

Tilburg University

De coöperatieve organisatie

van Diepenbeek, W.J.J.

Publication date:
1990

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
van Diepenbeek, W. J. J. (1990). *De coöperatieve organisatie: Coöperatie als maatschappelijk en economisch verschijnsel*. [, Tilburg University]. Eburon.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

W.J.J. VAN DIEPENBEEK

DE COOPERATIEVE ORGANISATIE

Coöperatie als maatschappelijk en economisch verschijnsel

EBURON 1990

DE COOPERATIEVE ORGANISATIE

DE COOPERATIEVE ORGANISATIE

Coöperatie als maatschappelijk en economisch verschijnsel

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Katholieke Universiteit Brabant, op gezag van de rector magnificus,
prof. dr. R.A. de Moor, in het openbaar te verdedigen ten overstaan
van een door het college van dekanen aangewezen commissie in de aula
van de Universiteit op donderdag 13 september 1990 te 16.15 uur

door

Wilhelmus Josephus Johannes van Diepenbeek
geboren te Venhorst

Katholieke Universiteit Brabant	
Bandnummer	0995872
Signatuur	453 F 7

EBURON 1990

Promotoren: Prof. dr. H.O. Goldschmidt
Prof. dr. G.J. ter Woorst

VOORWOORD

Nu deze studie hiermede tot een afronding is gekomen, spreek ik gaarne mijn grote en oprechte dank uit aan mijn beide promotoren, prof. dr. H.O. Goldschmidt en prof. dr. G.J. ter Woorst. Zij zetten mij met vaste hand aan tot ordening van mijn gedachten, spaarden hun kritiek daarop niet, maar lieten mij de volle vrijheid in de verdere ontwikkeling ervan.

Voor een promovendus betekent dat een gunstig werkklimaat, en een betere begeleiding had ik mij dan ook niet kunnen wensen.

Ook mijn vrienden, kennissen en collega's dank ik op deze plaats voor de warme belangstelling die zij steeds toonden voor de vorderingen van mijn studie.

Mijn hoop is, tenslotte, dat het coöperatief bedrijfsleven en allen die studie maken van coöperatieve organisatie, met mijn werk hun voordeel kunnen doen.

Haarlem, voorjaar 1990.

INHOUD

HOOFDSTUK I DOEL VAN DE STUDIE	1
1.1. Plaatsbepaling van coöperatieve organisatie binnen de economische wetenschap	1
1.2. Een nadere begripsbepaling van coöperatieve organisatie aan de hand van materiële kenmerken	2
1.3. Spraakverwarring rond coöperatieve organisatie en de tweedeling in het coöperatieve denken	4
1.4. Doel en opzet van de studie	5
1.5. Indeling van de studie	7
HOOFDSTUK II DE SOCIALISTISCHE COOPERATIE-SCHOOL	8
2.1. Het begin: het verband met het utopisch coöperatisme	8
2.2. Het werkplaatscoöperatisme	9
2.3. Het verbruikcoöperatisme	10
2.4. De universele Coöperatie-principes	12
2.5. De betekenis van Rochdale	14
2.6. De staatsopvatting van het coöperatief socialisme	15
2.7. Samenvatting van dit hoofdstuk	17
HOOFDSTUK III DE SOLIDARISTISCHE COOPERATIE-SCHOOL	19
3.1. Het begin: het verband met de Sociale Kwestie	19
3.2. De solidaristische maatschappij-orderingsgedachte	20
3.3. Coöperatieve organisatie als toepassing van de christelijk-sociale leer	22
3.4. Het coöperatief landbouwkrediet als middel tot godsdienstige en zedelijke verheffing van de boerenstand	24
3.5. Het systeem Raiffeisen of de beginselen van het coöperatief krediet	25
3.6. Samenvatting van dit hoofdstuk	33

HOOFDSTUK IV DE DUITSE COÖPERATIE-SCHOOL	35
4.1. Het begin: de Historische School in Duitsland	35
4.2. Het karakter van de Historische School	36
4.3. Het beeld van de coöperatie als "naturrechtliche" en "gemeinwirtschaftliche" organisatie	39
4.4. De historische projectie van de Duitse School	41
4.5. Het ideaaltype van de "Doppelnatur" van de coöperatieve organisatie	43
4.6. De dialectische methode als verdere uitwerking van het ideaaltype	46
4.7. Het "Gleichgewichtsziel" en de "Grundauftrag" als evenwichtsheppende krachten	48
4.8. De verzelfstandiging van de coöperatie volgens de Duitse School	50
4.9. Samenvatting van dit hoofdstuk	53
HOOFDSTUK V EVALUATIE VAN DE POLITIEK-MAATSCHAPPELIJKE COÖPERATIE-BESCHOUWINGEN	55
5.1. Inleiding	55
5.2. Bezwaren van wetenschapsmethodologische aard	56
5.3. Het werkelijkheidsgehalte van de historische en sociale beeldvorming met betrekking tot coöperatieve organisatie	58
5.4. De divergentie van coöperatie-opvattingen binnen de EG en de daaraan verbonden harmonisatie-problemen	62
5.5. Samenvatting van dit hoofdstuk	64
HOOFDSTUK VI NAAR EEN INTEGRALE ECONOMISCHE ANALYSE VAN DE COÖPERATIEVE ORGANISATIE	66
6.1. De coöperatieve organisatie als vorm van externe organisatie; typische vorm, deformatie- en verzelfstandigingsverschijnselen	66
6.2. Het wezenlijk onzelfstandig karakter van de coöperatieve organisatie	67
6.3. Factoren die aanzetten tot coöperatieve organisatie	69
6.4. Coöperatie en kartel	74
6.5. Kenmerken van de coöperatieve activiteit	76
6.6. Deformatie-verschijnselen binnen de coöperatie	77
6.7. Verzelfstandiging van coöperaties	79

6.8.	Tussentijdse samenvatting van de economische analyse	84
6.9.	De vraag naar het coöperatief karakter of de coöperatieve identiteit	85
6.10.	De marktstructuur als omgevingsfactor voor coöperatieve organisatie	86
6.11.	De effectiviteit van de kopers- respectievelijk verkopersmarkt	88
6.12.	Typering van de landbouwmarkten en de daarin aanwezige marktstructuren	90
6.13.	Het onderscheid in marktpositie tussen ondernemer en consument	92
6.14.	De marktstructuur als selecterende factor voor de coöperatieve methode	94
6.15.	Samenvatting van dit hoofdstuk	97

HOOFDSTUK VII	NADERE VERKLARING VAN HET COÖPERATIEF KARAKTER VAN DE AANKOOP- EN DIENSTVERLENENDE COÖPERATIES	100
---------------	--	-----

7.1.	Het coöperatief karakter van de aankoopcoöperaties	100
7.2.	De coöperatieve identiteit van de coöperatieve banken	101
7.2.1.	Het doel van de coöperatieve banken en de wijze van de middelenvoorziening	101
7.2.2.	Homogeniteit van activiteit en ledenbestand als voorwaarde voor het coöperatief karakter	103
7.2.3.	De oorspronkelijke doelstelling der coöperatieve banken	105
7.2.4.	Toetreding van leden-particulieren	109
7.2.5.	Conclusies met betrekking tot het coöperatief karakter van de coöperatieve banken	110
7.3.	Het coöperatief karakter van de onderlinge verzekeringsmaatschappijen	113
7.4.	Samenvatting van dit hoofdstuk	115

HOOFDSTUK VIII	SAMENVATTING EN BESLUIT	118
----------------	-------------------------	-----

SUMMARY AND CONCLUSION	123
------------------------	-----

RESUME ET CONCLUSIONS	128
-----------------------	-----

ZUSAMMENFASSUNG UND SCHLUSSFOLGERUNG	133
--------------------------------------	-----

GERAADPLEEGDE LITERATUUR	139
--------------------------	-----

TREFWOORDENREGISTER	144
---------------------	-----

HOOFDSTUK I

DOEL VAN DE STUDIE

1.1. Plaatsbepaling van coöperatieve organisatie binnen de economische wetenschap

Over de gehele wereld treft men in het economisch leven samenwerkingsvormen aan die als "coöperatie" betiteld worden. In dergelijke organisaties werken bevolkings- of beroepsgroepen samen, zoals consumenten, boeren en tuinders, vrije beroepsuitoefenaren, werknemers, vissers, etc.; in het algemeen gaat het om producenten in het midden- en kleinbedrijf, of om de verbruikers van eindprodukten. Men treft samenwerkingsvormen van deze soort aan in de meest uiteenlopende sociaal-economische stelsels, echter steeds onder de naam "coöperatie". Dit vraagt allereerst om een plaatsbepaling van het verschijnsel "coöperatie" binnen de economische wetenschap.

De hedendaagse Westerse sociaal-economische ordening houdt in algemene termen in, dat de maatschappelijke voortbrenging plaatsvindt in het kader van particulier eigendom der produktiemiddelen en vrije, ondernemingsgewijze produktie. De overheid speelt een aanvullende rol met openbare nuts- en staatsbedrijven, en oefent overigens door middel van wetgeving toezicht en controle uit over het geheel van de voortbrenging uit het oogpunt van algemeen belang. Dit patroon wordt gewoonlijk de "gemengde economische orde" genoemd.

Voorheen werd hiervoor de term "kapitalisme" gebruikt. Deze term is - afgezien van haar zuiver politieke betekenis - voor de huidige economische orde verouderd. Zij is vooral van toepassing op de vorige eeuw toen van overheidsingrijpen en controle op de maatschappelijke produktie - vergeleken althans met de tegenwoordige tijd - nauwelijks sprake was [1].

Naast deze gemengde orde kennen een aantal landen een centraal geleid economisch stelsel; de maatschappelijke produktie wordt in een dergelijk stelsel door één centrale instantie gepland en uitgevoerd, waarbij de pro-

1. Vgl. J. Tinbergen, Nieuwe definities voor de -ismen van de toekomst. NRC, 13 januari 1990.

duktiemiddelen in collectief bezit zijn. De uitvoering kan voor een groter of kleiner deel gedecentraliseerd worden; de uiteindelijke beslissingsmacht blijft echter bij de centraal-leidende instantie berusten.

Anders dan bij de centraal geleide en geplande economie is het voortbrengingspatroon binnen de gemengde, ondernemingsgewijze economische orde een ongedetermineerde zaak. Onder invloed van het differentiatie- en specialisatie-beginsel vindt een continu proces plaats van afsplitsing en hergroepering van economische activiteiten, waardoor het patroon van ondernemingen, hun bedrijfsgrootte en hun onderlinge betrekkingen voortdurend aan verandering onderhevig zijn. Het is binnen de economische wetenschap de leer van de externe organisatie die zich toelegt op de vraag hoe en waarom de verdeling van de maatschappelijke voortbrenging over de verschillende ondernemingen en ondernemingssoorten tot stand komt. Hiervan te onderscheiden is de leer van de interne organisatie die het organisatievraagstuk binnen een vastgelegd kader en binnen de onderneming op zich als kenobject heeft. Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat coöperatieve organisatie binnen een centraal geleide economische orde uitdrukkelijk een vraagstuk van interne organisatie is, terwijl zij in de Westerse economische orde uitdrukkelijk een vraagstuk van externe organisatie is. Coöperatieve organisatie is binnen een centraal geleid stelsel derhalve een fundamenteel ander begrip dan binnen de Westerse economische orde. In deze studie zal coöperatieve organisatie als vorm van externe economische organisatie centraal staan.

1.2. Een nadere begripsbepaling van coöperatieve organisatie aan de hand van materiële kenmerken

Een eerste begripsbepaling van coöperatieve organisatie binnen de Westerse economische orde kan nu gegeven worden aan de hand van enkele materiële kenmerken die alle coöperatieve organisaties gemeenschappelijk hebben. Het eerste kenmerk is dat coöperatieve organisaties zich hoofdzakelijk en meestal zelfs uitsluitend toelekken op economisch-commerciële activiteiten ten behoeve van de leden. Daarmee zijn zij een vorm van economische organisatie; er moet nog nader bezien worden of zij dan "onderneming" dan wel "bedrijf" zijn. Als samenwerkingsvorm onderscheiden zij zich hiermee van politiek-maatschappelijke organisatievormen, zoals vakbonden, landbouworganisaties en dergelijke.

Het tweede kenmerk is, dat coöperatieve organisaties in eigendom en beheer zijn van de leden en voor hun rekening en risico de gevraagde activiteiten uitvoeren. De leden zijn cliënten en eigenaren van de coöperatie tegelijk. Dit wijst er reeds op dat coöperatieve organisatie eerder een (van de leden

afhankelijk) "bedrijf" dan een zelfstandige "onderneming" is [2]. Niettemin zijn er ook opvattingen die ervan uitgaan dat coöperaties in de praktijk toch vrij onafhankelijk van de leden-eigenaren zijn, en als zodanig de zelfstandige onderneming goeddeels benaderen. De invloed en zeggenschap van de leden-eigenaren wordt daarmee ter discussie gesteld. Hierop zal nader worden teruggekomen.

Hoewel slechts als eerste aanduiding komt hiermee toch een globaal beeld van coöperatieve organisatie naar voren, dat het volgende inhoudt: coöperatieve organisatie is een vorm van economische organisatie die grote overeenkomst vertoont met de figuur van "bedrijf" als hulporganisatie ten dienste van aan haar bovengeschatte ondernemingsactiviteiten. Als zodanig hoeft dit nauwelijks aandacht te trekken, omdat deze figuur binnen de leer van de organisatie bekend is, en ook al nader geanalyseerd is.

De coöperatieve organisatie wekt niettemin aandacht van de zijde der maatschappij-wetenschappen, en wel vanwege de bijzondere samenstelling van de leden-eigenaren. In het algemeen zijn het namelijk kleine zelfstandigen, zoals boeren, vissers en ambachtslieden, benevens (minvermogende) arbeiders en consumenten, die zich in coöperatieve organisaties verenigen. Deze beroeps- en bevolkingsgroepen zijn sinds het midden van de vorige eeuw - tijdens de hoogtijdagen van het kapitalisme - overgegaan tot oprichting van veelsoortige coöperaties voor hun beroeps- en gezinsbehoeften, zoals landbouwcoöperaties, kredietcoöperaties, onderlinge schade- en ziektekostenverzekeringen, woningbouwverenigingen, begrafenisassociaties, verbruikcoöperaties, arbeidsproductiecoöperaties, etc.

Deze typische samenstelling van de leden nu kan als een derde kenmerk van coöperatieve organisatie worden aangeduid. Zij geeft haar tot nu toe indifferenter economisch karakter, zo mag het lijken, een bepaalde sociale inkleuring; zij brengt, volgens vele beschouwers, de coöperatie op het terrein van de sociaal-maatschappelijke en politieke organisatie.

2. In de organisatieleer is dit een wezenlijk onderscheid. "Bedrijf" is een technisch-organisatorisch begrip en behelst een bepaalde (concrete) combinatie van productiefactoren. "Onderneming" is een economisch-commercieel begrip en belichaamt het streven naar vooropgezette economische resultaten van de (het) onder haar vallend(e) bedrijven (bedrijf). Wanneer er sprake is van slechts één bedrijf, zoals bij de eenmanszaak of het gezinsbedrijf in de landbouw, treedt congruentie op tussen onderneming en bedrijf, en wordt van het onderscheid meestal gemakshalve geabstraheerd. Vgl. R. Liefmann, *De ondernemingsvormen*, Utrecht 1927, pag. 30; P.A. Diepenhorst, *Leerboek van de economie*, Deel II, *Theorie der economie*, Zutphen 1935, pag. 287.

1.3. Spraakverwarring rond coöperatieve organisatie en de tweedeling in het coöperatieve denken

Met de aangegeven sociaal-maatschappelijke samenstelling van het ledenbestand van de doorsnee coöperatieve organisatie lijkt de gehele kwestie van de verklaring en analyse van coöperatieve organisatie een onverwachte en ingrijpende wending te krijgen. Het zijn juist de arbeiders, consumenten, agrariërs en kleine ambachtslieden, die tijdens de opkomst van het kapitalisme het meest in de knel kwamen door de maatschappelijke en economische ontwikkelingen, en zich om die redenen in coöperaties verenigden. Daarmee komt dan een rechtstreeks verband naar voren met de Sociale Kwestie die aan de opkomst van het kapitalisme verbonden was; althans, deze veronderstelling was van meet af aan voor vele maatschappij-wetenschappers en politici het uitgangspunt voor hun interpretatie van coöperatieve organisatie. Voor hen was coöperatie weliswaar ook een vorm van economische organisatie - bedoeld om rechtstreeks economische voordelen voor de leden te behalen - maar tevens een vorm van politiek-maatschappelijke organisatie; zij zou een instrument zijn van de economisch en sociaal zwakkeren tegenover het kapitalisme, en zij zou dan ook als een politiek-maatschappelijke, anti-kapitalistische volksbeweging zijn aan te merken, haar eigen plaats innemend naast vakbonden en (op verandering gerichte) politieke partijen, waarmee zij een nauwe verwantschap zou hebben.

Daarmee deed een politiek en levensbeschouwelijk geïnspireerde coöperatie-beschouwing haar intrede.

Hoewel een zuiver economische benadering van coöperatieve organisatie ook reeds vanaf haar eerste verschijning aanwezig geweest is, - de invloedrijke Duitse coöperatie-beijveraar Schulze-Delitzsch is er een markant voorbeeld van, - is zij toch lange tijd overschaduw geweest door de normatieve en politiek-doctrinaire coöperatiebenadering, gekoppeld aan de Sociale Kwestie. De verklaring hiervoor moet gedeeltelijk in de stand van de economische wetenschap zelf gezocht worden. Het denkbeeld van de economisch-liberale ("Manchester")richting van de Klassieke School, dat vrije concurrentie tot nivellering van winsten zou leiden en dat machtsstructuren in de economie ontbraken, heeft het economisch denken lange tijd overheerst. Daardoor was de economische wetenschap niet bij machte, rationele verklaringsgronden voor het ontstaan en de functie van coöperatieve organisatie te geven. Deze verklaringsgronden kwamen pas beschikbaar toen in de dertiger jaren van deze eeuw aandacht kwam voor verschijnselen als beperkte concurrentie en machtsverhoudingen op markten [3]. Daarna maakte de economische theorie

3. Ondermeer door het werk van Sraffa, Chamberlin, Robinson, Tinbergen en Von Stackelberg.

van coöperatieve organisatie een snelle vooruitgang door, voornamelijk onder leiding van Amerikaanse economen, zoals Emelianoff, Phillips en Robotka; voor Europa kunnen in dit verband genoemd worden Kaarletho, Ohm en Ter Woorst.

Met dat al heeft er sinds de opkomst van de coöperatieve organisatie een tweedeling in het coöperatieve denken geheerst; een economisch-analytische benadering naast een politiek-normatieve benadering, die onderling sterk rivaliserend zijn en het coöperatieve denken tot nu toe op voorhand verdeeld hebben. Daar komt nog bij dat, terwijl de economisch-analytische benadering in hoge mate uniform is, de politiek-normatieve benadering uiteenvalt in een scala van opvattingen en meningen, al naar gelang de politieke en levensbeschouwelijke basis die als uitgangspunt genomen wordt. Dit geheel resulteert in een onoverzichtelijk geheel van meningen en verklaringen, door ondermeer Ter Woorst ook wel betiteld als "een welhaast Babylonische begripsverwarring" [4].

1.4. Doel en opzet van de studie

Het doel van deze studie is nu, om een geordend en afgerond overzicht te scheppen van het coöperatieve denken; dat wil zeggen, dat het streven er op is gericht om zowel de politiek-maatschappelijke opvattingen als de economische analyse van de coöperatieve organisatie weer te geven en uit te diepen, en zonodig aan te vullen. Dit laatste is in het bijzonder het geval bij de economische analyse die door verschillende coöperatie-sectoren als onbevredigend voor hun specifieke situatie wordt ervaren. In het desbetreffende hoofdstuk (hoofdstuk VI) wordt deze vraagstelling nader uitgewerkt.

Dit doet de studie in twee gedeelten uiteenvallen; één gedeelte dat zich in het bijzonder bezighoudt met de politiek-maatschappelijke gedachten- en theorievorming, en één gedeelte dat zich toespitst op de economische analyse van de coöperatieve organisatie. De hoofdstuk-indeling geeft een uitgewerkt beeld van deze opbouw.

Het eerste gedeelte bevat derhalve een inventarisatie van de politiek-maatschappelijke gedachtenvorming met betrekking tot coöperatieve organisatie. Merkwaardigwijze heeft het tot nu toe, bij een toch uitgebreide coöperatieliteratuur, aan een dergelijke inventarisatie of een totaal-overzicht ontbroken.

De meeste schrijvers bepalen zich tot het verdedigen en uitdragen van de eigen gedachten, en tonen zich daarbij in het algemeen weinig ontvankelijk voor andere benaderingen.

Het merendeel van de literatuur ademt meer de sfeer van partij- of doctrinevorming dan van wetenschappelijke analyse. De politiek-maatschappelijke gedachten over coöperatie kunnen dan ook ingedeeld worden in een aantal Scholen. Deze hebben zeker gemeenschappelijke elementen, maar scheiden zich toch volgens een patroon van politieke en levensbeschouwelijke stromingen die, tenminste gedeeltelijk, ook als basis van politieke partijvorming hebben gefungeerd en nog fungeren. De opvattingen over coöperatie hebben aldus een duidelijk raakvlak in, of vormen zelfs een onderdeel van de algemeen bekende politieke stromingen van de laatste anderhalve eeuw in Europa. De economisch-analytische richting staat erg vreemd tegenover deze geëngageerde vormen van coöperatie-beschouwing; vooral de Amerikaanse coöperatie-analysten verbazen zich over de Europese "socio-reformistic"-benaderingen. Zo blijkt de politiek-maatschappelijke theorievorming over coöperaties toch een typisch Europese aangelegenheid te zijn, met daarbuiten nauwelijks enige wortels. De coöperatie-opvattingen in Europa zijn bovendien, zoals bij de behandeling van de verschillende Scholen naar voren komt, ook nationaal geworteld en in de verschillende nationale wetgevingen overeenkomstig geïnterpreteerd en vastgelegd. Bij de éénwording van de Europese Gemeenschap vormt deze achtergrond een complicerende factor, zeker wanneer men kennis neemt van de internationaal wel gelijkvormige opvatting over de zelfstandige onderneming of naamloze vennootschap. Het spreekt voor zich, dat deze historische coöperatie-beschouwingen in een proces van Europese éénwording steeds meer uit de tijd raken en onvoldoende aansluiten bij de praktijk van het economisch leven. De behoefte aan een gemeenschappelijke noemer - die in alle coöperatie-opvattingen aanwezig is en die niet, zoals de specifieke opvattingen van de verschillende Scholen, aan tijd en plaats gebonden is - neemt dan ook sterk toe.

Het tweede gedeelte legt zich toe op een economische analyse van coöperatieve organisatie. Deze analyse geeft een economische verklaring van de oorzaken, doelstellingen en methoden van coöperatieve organisatie. Kort gezegd komt die erop neer dat coöperatieve organisatie als een hulp-bedrijfshuishouding of als een economisch verlengstuk moet worden beschouwd van de leden-ondernemingen c.q. -huishoudingen van de desbetreffende coöperatieve organisatie. Toch is deze analyse niet geheel bevredigend voor alle sectoren van coöperatieve organisatie.

Met name krediet-, aankoop- en verzekeringscoöperaties (onderlingen) stellen kritische vragen op dit punt, terwijl zij toch uitgaan van een coöperatief karakter van hun instelling.

Op dit punt zal deze studie nader onderzoek doen en met aanvullende verklaringen komen inzake het coöperatief karakter van deze instellingen.

De nodige aanknopingspunten hiervoor biedt de moderne prijstheorie, met daarin de theorie van de marktvormen en de recente, uit de organisatietheorie stammende contingency-benadering.

1.5. Indeling van de studie

De indeling van de studie is nu als volgt.

Aanstonds volgen drie hoofdstukken die elk een hoofdstroming of School in het coöperatieve denken behandelen. Deze drie Coöperatie-Scholen zien coöperatieve organisatie als een politiek-maatschappelijk verschijnsel, en zijn qua wetenschappelijke benadering normatief, soms zelfs doctrinair van karakter.

De eerste School is de Socialistische School, welke benaming voor zich spreekt; de tweede de door de christelijk-sociale leer geïnspireerde Solidaristische School, en de derde de zich meer of minder expliciet op het natuurrecht beroepende Duitse School.

Het vijfde hoofdstuk geeft een beoordeling en evaluatie van deze normatieve coöperatie-beschouwingen, waarbij met name hun betekenis voor de toekomst aan de orde gesteld zal worden.

In het zesde hoofdstuk zal eerst de huidige stand van de economische analyse van coöperatieve organisatie behandeld worden. Vervolgens wordt gezien op welke punten de huidige analyse tekort schiet voor de verklaring van het coöperatief karakter van enkele coöperatie-sectoren, in het bijzonder de krediet-, aankoop- en verzekeringscoöperaties in de land- en tuinbouw, of althans daaruit voortkomend.

Een nadere analyse die de huidige analyse op een aantal punten aanvult dan wel nuanceert, is hiervan het resultaat. Een en ander wordt weergegeven in het zevende hoofdstuk.

Het achtste en tevens laatste hoofdstuk bestaat uit een samenvatting en een slotbeschouwing van de studie.

HOOFDSTUK II

DE SOCIALISTISCHE COÖPERATIE-SCHOOL

2.1. Het begin: het verband met het utopisch coöperatisme

Naar anciënniteit gemeten moet de Socialistische Coöperatie-School als de oudste politiek-maatschappelijke coöperatie-beschouwing aangemerkt worden. Meer dan in de andere coöperatie-beschouwingen is bij deze School een duidelijke ontwikkelingsgang aan te wijzen; zij doorloopt verschillende stadia in denken die telkens voor een bepaalde fase een overheersende invloed gehad hebben. Haar oorsprong ligt in het radicaal utopisme van het begin van de negentiende eeuw, en zij loopt door tot in het heden in de vorm van een sociaal-democratische opvatting die coöperatie als "sociale economie" betitelt.

Het waren met name Robert Owen (1771-1858) in Engeland en Charles Fourier (1772-1837) in Frankrijk, die het zich ontwikkelend kapitalistische systeem radicaal van de hand wezen en daarvoor als alternatief boden een totale hergroepering van de samenleving in reeksen van kolonies, de zogenaamde "Villages of Co-operation" (Owen) en "Falanstères" (Fourier) [5]. Hoewel hun gedachtenwerelden en voorstellingen zeer verschillend waren, toonde hun oplossing in de vorm van dergelijke kolonies toch veel overeenkomsten. Zij betekende een terugtrekking uit de markt- en geldeconomie naar gesloten en op zelfvoorziening gerichte kolonies, waar de menselijke arbeid voortaan of op den duur nog de enige waarde-standaard in het economisch verkeer zou zijn. Owen achtte daarbij alleen de hoeveelheid arbeid in uren van belang, terwijl Fourier ook de kwaliteit van de arbeid wilde laten meewegen en zelfs, in het begin, het ingebrachte kapitaal.

Met betrekking tot de produktiemethode werd de grootindustrie met haar machinale voortbrenging afgewezen en stond de ambachtelijke methode in de gedachten centraal. Owen wilde zelfs uitdrukkelijk machines weer vervangen door werktuigen en gereedschappen. Zelfs de ploeg in de landbouw wees hij af. Dergelijke kolonies hielden dus een terugkeer in naar een gesloten zelf-

5. De term "coöperatie" is op deze benaming van Owen terug te voeren. Zie H.P.G. Quack, *De Socialisten, Personen en Stelsels*, Amsterdam 1887-1897. Deel II, pag. 267 e.v., alsmede met betrekking tot Fourier, pag. 384 e.v.

voorzieningseconomie, met in beginsel ruil in natura. Zo betekenden zij een stap terug uit de in gang zijnde ontwikkeling naar differentiatie en specialisatie in het economisch proces [6].

Experimenten in deze richting door Owen zelf opgezet in Schotland en Amerika waren alleen al uit dien hoofde gedoemd te mislukken. Toch is de gedachte aan deze utopische leef- en werkgemeenschappen nooit geheel verlaten. In ons land poogde ondermeer Frederik van Eeden haar met zijn kolonie "Walden" tot werkelijkheid te brengen [7].

2.2. Het werkplaatscoöperatisme

Een volgende fase in het coöperatief socialisme vormde het streven naar maatschappelijke hervorming door het stichten van arbeidsproductiecoöperaties of "associaties". De utopische gedachte aan autonome werkgemeenschappen is hierin nog herkenbaar, maar toch betekende zij een feitelijke breuk met deze gedachte. Niet langer werd immers gestreefd naar een radicale totaaloplossing van de maatschappelijke problemen, maar naar een deel-oplossing; het stichten van associaties binnen het bestaande maatschappelijk patroon kwam nu voorop te staan. De maatschappij zou door zelfwerkzaamheid der arbeiders, van binnenuit, hervormd moeten worden. Vaak werd het stichten van arbeidsproductiecoöperaties bepleit in combinatie met het stichten van verbruikscoöperaties. Vanwege het intrinsiek tegengesteld belang dat hierin besloten ligt, ontwikkelde zich binnen het coöperatief socialisme vrij spoedig een methodenstrijd inzake het primaat van de beide coöperaties [8]. Deze is tenslotte beslist in het voordeel van het verbruikscoöperatisme, waarop nog verder zal worden ingegaan.

De belangrijkste pleitbezorger van het werkplaatscoöperatisme is Philippe Buchez (1795-1865) geweest. Veel meer dan door het radicale utopisme van Fourier werd Buchez geïnspireerd door de ideeën van Saint-Simon, met name door diens boek "Le nouveau Christianisme", waaraan hij het idee van de werkliedenassociatie ontleende.

6. Aldus F. Robotka, in: *Philosophy of Cooperation, Agricultural Cooperation, Selected Readings*, 1957, pag. 105.
7. Een inventarisatie en beschrijving van de initiatieven op dit terrein in Nederland geven J. Becker en J. Frieswijk in: "Bedrijven in eigen beheer. Kolonies en produktieve associaties in Nederland 1901-1958", Nijmegen 1976.
8. Gide spreekt van "un antagonisme permanent entre le producteur et le consommateur". Ch. Gide, *Le Coöperatisme*, Parijs 1929, pag. 82.

Dit zou het middel zijn om de maatschappij in christelijke zin te herstructureren [9]. Dit werkplaatscoöperatisme nu werd in Engeland overgenomen door de zogenaamde "Christen-Socialisten" onder leiding van J.M.F. Ludlow, F.D. Maurice en Ch. Kingsley [10]. Met Buchez meenden zij de Sociale Kwestie door middel van arbeidsproductiecoöperaties definitief te kunnen oplossen. De werknemers zouden immers in hun associaties hun eigen werkgever en hun eigen kapitaalverschaffer worden, en de splijtzwam in de maatschappij, - de kapitaalbeloning versus de arbeidsbeloning -, zou er gaandeweg door verdwijnen. Tussenkomen van de staat werd daarbij afgewezen. De Christen-Socialisten baseerden deze vorm van socialisme op het Christendom: "omdat we christenen zijn, zijn wij ook socialisten", aldus Maurice [11].

Ook vanuit de hoofdstroming van het socialisme werd het werkplaatscoöperatisme sterk bevorderd, met name door Louis Blanc, Ferdinand De Lasalle en Karl Marx [12]; zij achtten echter daarnaast staatsinterventie absoluut noodzakelijk. Tenslotte werd de associatie-gedachte ook door J.S. Mill sterk ondersteund [13].

In ons land zijn met name de Delftse industrieel J.C. van Marken en de rooms-katholieke geestelijke Joh.H. van Gool te noemen als pleitbezorgers van de arbeidsproductiecoöperatie of -associatie, in het bijzonder in de vorm van het zogenaamde co-partnership van kapitaal en arbeid [14].

2.3. Het verbruikcoöperatisme

Zoals eerder opgemerkt begon zich vrij snel na het ontstaan van het coöperatief socialisme een methodenstrijd af te tekenen over de vraag of de arbeidsproductiecoöperatie, dan wel de verbruikcoöperatie de leidende factor in de gewenste maatschappijhervorming moest zijn. De kwestie was: diende men in het coöperatief socialisme de mens primair in zijn hoedanigheid als producent, dan wel als consument te beschouwen? Aanvankelijk stond, onder

9. Aldus Quack, t.a.p., Deel III, pag. 397-423.
10. Vgl. M. Boson, *La Pensée et l'action coopératives des socialistes chrétiens en Angleterre*, Basel 1957.
11. P. Lambert, *De coöperatieve doctrine*, Brussel 1971, pag. 283.
12. Later verloor Marx het vertrouwen in de arbeidersassociaties en bepleitte hij nog slechts politieke associatie en collectivering van de produktiemiddelen. Vgl. Quack, t.a.p., Deel IV, pag. 633.
13. J.S. Mill, *Principles of political economy*, ed. W.J. Ashley, Londen 1923, pag. 772 e.v.
14. Vgl. G.J. ter Woorst, *Werknemerproductiecoöperatie. Utopie of werkelijkheid*, Schiedam 1987, pag. 103, en Joh.H. van Gool, *Arbeid in deelgenootschap*, Assen 1983 alsmede: *Aankondigers van het post-socialistische tijdperk*, Assen 1985.

invloed van de opvattingen van Owen en Fourier, de mens nog als producent, en daarmee het werkplaatscoöperatisme, centraal, maar geleidelijk aan kwam het zwaartepunt te liggen bij de mens als consument, en daarmee bij het verbruikcoöperatisme. De voorstanders van het verbruikcoöperatisme wezen daarbij nadrukkelijk op het geringe succes van de produktieassociaties in de praktijk, maar bovendien beriepen zij zich op de nieuwe theoretische beschouwingen inzake de waardeleer sedert de tweede helft van de vorige eeuw. In die periode maakte de objectieve (arbeids)waardeleer der Klassieken plaats voor de subjectieve waardeleer van de Oostenrijkse School [15]. Uit deze subjectieve waardeleer meenden de voorstanders van de verbruikcoöperaties nu een absolute hegemonie van de consument in de economie te mogen afleiden; het idee van de absolute consumenten-soevereiniteit achtten zij voortaan wetenschappelijk aangetoond [16]. Aldus onderbouwden zij hun uitgangspunt, dat de consument leidend en de producent volgend diende te zijn in de maatschappelijke voortbrenging.

Vervolgens ging het verbruikcoöperatisme er toe over om alle coöperatievormen die de produktie als uitgangspunt hanteerden, in het bijzonder de produktieassociaties maar ook de landbouwcoöperaties, als minder geschikt voor de gewenste maatschappelijke hervorming af te schilderen en zelfs te bestrijden als een "kapitalistisch" of "tot het kapitalisme vervallen" verschijnsel, te meer omdat zij in de regel in verhouding tot de leden vaak grote aantallen werknemers/niet-leden in dienstbetrekking namen [17].

Een en ander heeft uiteindelijk geresulteerd in een volledige dominantie van het verbruikcoöperatisme binnen de socialistische Coöperatie-School. De vertolkers van dit verbruikcoöperatisme kunnen gegroepeerd worden in de zogenaamde School van Nîmes (ondermeer Ch. Gide, B. Laverne, M. de Boyve, Aug. Fabre), de School van Luik (ondermeer L. de Brouckère, P. Lambert) en de Angelsaksische "Consumers' Co-operative Movement" (ondermeer B. Webb, S. Potter en J.B. Warbasse). In het Verenigd Koninkrijk heeft met name de Fabian Society een grote invloed op dit verbruikcoöperatisme uitgeoefend [18].

15. L.J. Zimmerman, *Geschiedenis van het economisch denken*, Den Haag 1966, pag. 133-134.
16. Zo noemt B. Laverne zijn beschouwing over de verbruikcoöperaties: 'La Primauté du consommateur. La Renovation des sciences sociales et l'ordre économique par l'idée de consommateur', Parijs z.j. ca. 1935.
17. B. Webb/S. Potter. *The Consumers' Co-operative Movement*, 1921, pag. 465. Evenzo: Ch. Gide, t.a.p. pag. 96.
18. Uitgangspunten van de Fabian Society waren: verandering van de maatschappij in socialistische zin langs vreedzame weg door initiatief van de burgers zelf; bijzondere verantwoordelijkheid hiervoor van de leidende en meer ontwikkelde bevolkingsgroepen; het winnen van de burgerij voor de socialistische idealen door opvoeding en ontplooiingskansen te scheppen voor de gehele bevolking.

Centrale thema's in dit verbruikscoöperatisme zijn: het vervangen van de vrije prijsvorming en het winststreven door de rechtvaardige prijs en een overleg-economie (het *justum pretium*-beginsel); daarmee de afschaffing van de loonarbeid, de socialisering van de produktiemiddelen door middel van coöperaties en tenslotte het overwinnen van de economische crisis-verschijnselen die men op rekening van het kapitalisme en het staatssocialisme schrijft. In het verbruikscoöperatieve systeem heerst een stabiel evenwicht, in tegenstelling tot de instabiele situatie van andere systemen. Gide vergelijkt het programma van de verbruikscoöperaties met het weer op haar grondvlak terugbrengen van een pyramide, die door de kapitalistische produktie-maatschappij op haar punt is komen te staan [19].

De staats- en openbare nutsbedrijven worden in dit verbruikscoöperatisme beschouwd als "bedrijven onder coöperatieve regie" [20], als een vorm van publiekrechtelijke verbruikscoöperaties. Zij vormen een noodzakelijke aanvulling op het particuliere verbruikscoöperatieve systeem, waarmee dan een compleet systeem voorhanden is, dat uiteindelijk voert tot de zogenaamde Co-operative Commonwealth [21].

Door de coöperatie-beschouwingen van deze verbruikscoöperatieve Scholen is aan coöperatieve organisatie sterk het imago gehecht van de "Derde Weg" in de maatschappelijk-economische ontwikkeling, als een alternatief voor zowel het kapitalisme als het staatsocialisme. Deze "Derde Weg"-gedachte treft men in de recente literatuur wel aan onder de terminologie van "économie sociale" (in onderscheid van de "secteur privé" en de "secteur public"), dan wel "Sozialwirtschaft" (ter onderscheiding van "private Wirtschaft" en "öffentliche Wirtschaft"). Dergelijke begrippen dekken elkaar in hun wederzijdse vertaling echter lang niet altijd, vanwege allerlei verschillende nationale omstandigheden en instituties. Zij geven dan ook nog al eens aanleiding tot misverstanden [22]. Door de coöperatistische pleitbezorgers van deze tijd worden dergelijke termen evenwel uitdrukkelijk gebruikt voor de verbreiding van de gedachte van de "Derde Weg" in de moderne economie.

2.4. De universele Coöperatie-principes

Op basis nu van dit maatschappij-therapeutisch denken van de Socialistische Coöperatie-School is in de loop van de tijd een stelsel van zogenaamde

19. Gide, t.a.p., pag. 90.

20. P. Lambert, t.a.p., pag. 247.

21. B. Webb/S. Potter, t.a.p., pag. 478.

22. Aldus het rapport: Die Genossenschaften Europas und ihre Verbände, Economisch en Sociaal Comité der EG, Luxemburg 1986, pag. 16-20

Coöperatie-principes ontwikkeld, die in het bijzonder worden uitgedragen door de International Co-operative Alliance (I.C.A.), voorheen te Londen, thans te Génève gevestigd. De I.C.A. beschouwt zich als de representant van de internationale en universele "Co-operative Movement". Aan deze principes hecht de I.C.A. een sterke opvoedkundige en wervende waarde, en zij worden dan ook min of meer als slogans gebruikt.

Door de nadruk nu op deze principes is, binnen de Socialistische coöperatie-opvatting, ook de scherpte teruggenomen van het dispuut tussen verbruiks-coöperatie versus produktieassociatie en landbouwcoöperatie. Elke coöperatie, die in haar interne organisatie deze principes onderschrijft en hanteert, is volgens deze opvatting een echte of ware coöperatie, ongeacht de sector en het maatschappelijk-economisch bestel waarin zij werkzaam is. Via inter-coöperatieve samenwerking (één der principes) voeren dergelijke coöperaties de maatschappij in de richting van het coöperatistisch wereldbeeld.

Daarmee hebben deze Coöperatie-principes de pretentie aangenomen van een universele en tijdloze geldigheid. Coöperaties die niet van deze principes uitgaan, worden niet als echte of ware coöperaties erkend.

Dit stelsel van Coöperatie-principes bevat nu, in het kort weergegeven, de volgende voorschriften [23]:

1. Voluntary membership:

toe- en uittreding staat voor een ieder vrij, ongeacht geloof, politieke overtuiging, maatschappelijke positie, geslacht, huidskleur, etc.

2. Democratic control:

de coöperatie moet op democratische wijze worden bestuurd, op basis van hoofdelijk stemrecht (één man, één stem).

3. Limited interest on invested capital:

ingelegd kapitaal van leden en/of buitenstaanders mag niet als (risico-dragend) aandelenkapitaal worden behandeld, maar slechts als lening tegen een vaste, beperkte, rentevergoeding.

4. Distribution of surplus to members in proportion to their transactions with the cooperative:

de transacties met de leden moeten plaatsvinden op basis van gangbare (winkel)prijzen, en vervolgens moet de winst verdeeld worden onder de leden naar rato van ieders omzet.

5. Promotion of education:

een deel van het surplus dient te worden bestemd voor opvoedkundige doeleinden binnen en buiten de ledenkring, met het oog op de verbreiding van de coöperatieve idealen en de bevordering van de coöperatieve gezindheid in de samenleving.

23. De Engelse terminologie is het meest verbreid en wordt daarom hier gebruikt.

6. Co-operation among co-operatives:

er dient een onderlinge voorkeursbehandeling van coöperaties, uit alle bedrijfstakken, te worden gepraktiseerd om het aandeel van de coöperatieve economie voortdurend te versterken [24].

Van tijd tot tijd tracht de I.C.A. deze coöperatie-principes aan de veranderde omstandigheden aan te passen. Zo is in de loop van de tijd het principe van de contante betaling door de leden opgeheven, en is het beginsel "one man, one vote" voor coöperaties van de tweede en de derde graad verruimd tot de formulering, dat het bestuur dient te geschieden "on a democratic basis in a suitable form" [25].

Een nadere beschouwing van de I.C.A.-principes voert tot de vaststelling, dat zij een mengeling zijn van enerzijds natuurrechtelijke beginselen (gelijkwaardigheid van mensen, volksdemocratie volgens hoofdelijk stemrecht, aandacht voor menselijke ontplooiing) en anderzijds van de zakelijke bepalingen van één bepaalde coöperatie, namelijk van de in 1844 door fabrieksarbeiders opgerichte verbruikcoöperatie te Rochdale, Engeland.

Daarom staan de I.C.A.-principes ook wel bekend als de "Rochdale Principles".

2.5. De betekenis van Rochdale

De verbruikcoöperatie van 1844 te Rochdale heeft voor de gehele coöperatieve beweging een sterk symbolische betekenis. Op zich genomen onderscheidde de verbruikcoöperatie van de sindsdien "Equitable Pioneers" genoemde oprichters zich nauwelijks van de vele honderden andere verbruikcoöperaties die toen al in het Engeland van de Industriële Revolutie ontstaan waren [26]. In het oog springend was echter het historisch moment van de oprichting. Deze vond namelijk plaats ten tijde van de snelle afloop van het radicaal-revolutionaire Chartisme [27], waarvan Rochdale één der belangrijkste bolwerken was. Het arbeidersverzet tegen de Industriële Revolutie met de daaraan verbonden politieke agitatie hadden hier enkele tientallen jaren

24. Deze coöperatie-principes zijn opgenomen onder artikel 8 van de I.C.A.-statuten. Zij worden uitgebreid behandeld door W.P. Watkins in: *Co-operative Principles Today and Tomorrow*, Manchester 1986, pag. 6 e.v.
25. Watkins, t.a.p., pag. 8.
26. Emelianoff schat hun aantal op 500. Zie I.V. Emelianoff, *Economic theory of cooperation*, Washington 1942, pag. 5.
27. Emelianoff, t.a.p., pag. 203. Quack, t.a.p., Deel III, pag. 783-785.

lang de leefwereld der arbeiders en het straatbeeld van Rochdale bepaald [28]. Onder de "equitable pioniers" bevonden zich dan ook een aantal voormalige radicale Chartisten alsmede aanhangers van Robert Owen.

De oprichting nu van deze verbruikskoöperatie, die door zorgvuldig beheer een zakelijk succes werd, werd gaandeweg ingepast in de filosofie van de zich ontwikkelende hoofdstroming van de sociaal-democratie.

Zij werd door deze namelijk geïnterpreteerd als een ommekeer in het politieke denken van de arbeidersbeweging: als het zich afwenden van het revolutionaire socialisme en het zich bekeren tot gematigde sociaal-democratische opvattingen.

Men had nu de definitieve keuze gemaakt voor hervorming der maatschappij langs de weg der geleidelijkheid. Zij betekende aldus een inpassing in de bestaande orde, en Owen wees dergelijke verbruikskoöperaties, als slechts een deel-oplossing, dan ook van de hand en wilde ze niet in verband gebracht zien met zijn gedachten aan de "villages of co-operation" [29].

"Rochdale" werd daarmee, binnen de sociaal-democratische opvattingen, beschouwd als de vastlegging van de filosofie om door eigen initiatief van de arbeidende bevolking en langs vreedzame weg de maatschappelijke inrichting te verbeteren.

De coöperatieve beweging werd daarbij beschouwd als de derde zuil van de arbeidersbeweging, naast de vakbond en de sociaal-democratische partij. Al met al hebben, in de Socialistische Coöperatie-School, de "Rochdale Principles" en later de I.C.A.-beginselen sterk het karakter gekregen van een politiek-maatschappelijke beginselverklaring.

2.6. De staatsopvatting van het coöperatief socialisme

In de opvatting van het coöperatief socialisme zijn de taken en doelstellingen van de staat en de coöperaties complementair en subsidiair [30]. Beide hebben in deze opvatting verantwoordelijkheden voor het bewerkstelligen van een economie tot nut van het algemeen. Wat de staat in centraal gezag tot stand kan brengen op dit terrein, kan de coöperatie in haar eigen kleinere kring

28. De stationering van een vast garnizoen werd noodzakelijk geacht om de openbare orde te handhaven: "Das verhinderte jedoch nicht, dass die Atmosphäre ständig abgespannt war und dass radikale Strömungen sowie Massenversammlungen Alltagserscheinungen in Rochdale wurden", aldus M. Elsässer, *Die Rochdaler Pioniere*, Berlijn 1982, pag. 23.

29. Emelianoff, t.a.p., pag. 6.

30. Een uitzondering hierop vormde het zogenaamde coöperatistische "gilden-socialisme" dat elke staatsinvloed afwees.

reeds op eigen kracht tot stand brengen. Waar de overheidsinvloed niet toereikend is, om welke redenen dan ook, zal de coöperatie met analoge initiatieven al moeten werken aan de "Republique Coopérative".

Uiteindelijk zal de rol van de overheid in de productie en distributie, in de ogen van het coöperatief socialisme, zelfs geheel en al door de coöperaties moeten worden overgenomen. Het coöperatief socialisme beschouwt dan ook nu reeds de staatsondernemingen en openbare nutsbedrijven als "bedrijven onder een coöperatieve regie" [31].

Daarom behoort het in deze opvatting tot de directe verantwoordelijkheid van de staat om coöperatieve organisatie der burgers te bevorderen: beide worden gezien als vormen van een "contrat social" der burgers [32]. De staat moet zich ook ontvankelijk vertonen voor de welfare-effecten die van coöperatieve organisatie uit kunnen gaan [33]. Al met al stelt deze opvatting dat de staat en de coöperatieve organisatie een sterke verwantschap met elkaar hebben. Deze opvatting heeft zich bij tal van nationale en multinationale overheden een zeker burgerrecht verworven; met name in diverse ontwikkelingslanden voert de overheid een beleid ter bevordering van coöperatieve organisaties, niet zelden uitmondend in een volledig door de overheid gedomineerd (parastataal) coöperatief stelsel. Coöperatieve organisatie neemt dan de vorm van interne economische organisatie aan, en vertoont dan nauwelijks nog verwantschap met de coöperatieve organisatie als vorm van externe organisatie. De wetgeving met betrekking tot coöperatieve organisatie is in deze landen meestal zeer dirigistisch van aard.

Overigens blijken de resultaten van een indringende overheidsbemoeyenis met de opzet van dergelijke (parastatale) organisaties weinig bemoedigend te zijn en blijven de beoogde macro-doelstellingen in de vorm van positieve welfare-effecten meestal uit [34].

31. Vgl. noot 20.

32. Louis Blanc verlangde van de overheid directe bevordering van de "ateliers sociales". Zie Quack, t.a.p., Deel III, pag. 481.

33. "Seen from the perspective of government, co-operatives can: mobilise ...resources that might otherwise remain un-tapped; combat poverty and help special population-groups ...; implement development plans and promote rural development". Plunkett Foundation, Agricultural Credit and Co-operatives in the ACP-countries, Brussel 1988, pag. 13.

34. Vgl. Landbouwcoöperatie en Landbouwontwikkeling, NCR, Den Haag 1988, pag. 33, 33, 55; F.J.A. Bouman, Boeren en landbouwcoöperaties in ontwikkelingslanden, enige ervaringen. In: de kleine boer en de grote markt, Wageningen 1971. Met name pag. Bou-3; R.I.A.S., The Development of cooperatives. Washington 1990, met name: Promotion of rural cooperatives in developping countries, pag. 10.

2.7. Samenvatting van dit hoofdstuk

De socialistische Coöperatie-School moet als oudste en meest verspreide stroming in de coöperatie-beschouwingen aangemerkt worden. Zij heeft een maatschappij-therapeutisch of, zoals Emelianoff het noemt, een "socio-reformistisch" gezichtspunt [35], en wordt door haar aanhangers dan ook als een politiek-maatschappelijk geïnspireerde "coöperatieve beweging" beschouwd. Zij heeft zich in grote lijn ontwikkeld van een in oorsprong tegen het kapitalisme gerichte utopische beweging tot een sociaal-democratisch coöperatief socialisme. Dit laatste houdt de gedachte in aan een geleidelijke vervanging van de kapitalistische economie door een coöperatieve economie, daarmee een alternatief biedend voor zowel het kapitalisme ter ene zijde als het collectieve (staats)socialisme ter andere zijde. Coöperatieve organisatie wordt, kortom, in deze School beschouwd als een "Derde Weg" in de maatschappelijk-economische opbouw die zou voeren tot een maatschappij met een volledig gedemocratiseerd economisch systeem.

Het startpunt van deze School ligt bij het utopisch coöperatisme van Owen en Fourier, waarbij de bestaande economische orde - het kapitalisme van die dagen met al zijn sociale misstanden - compromisloos werd afgewezen. In een volgende fase tekende zich een inpassing af binnen de bestaande orde door middel van wat genoemd kan worden het werkplaatscoöperatisme in de vorm van arbeidsproductiecoöperaties. In de daarop volgende fase kwam het zwaartepunt van de gedachtenvorming te liggen bij het verbruikcoöperatisme in de vorm van verbruikcoöperaties. Dit verbruikcoöperatisme werd theoretisch onderbouwd met de subjectieve waardeleer, die sedert de jaren zeventig van de vorige eeuw opgeld was gaan doen, en die uitmondde in de opvatting van een absolute consumenten-sovereiniteit in de economie.

Tenslotte zijn de opvattingen van deze School tot een zekere afronding gekomen in de vorm van een algemeen coöperatisme op basis van de inmiddels ontwikkelde zogenaamde universele coöperatie-beginselen, zoals uitgedragen door de International Co-operative Alliance (I.C.A.) te Genève.

In deze socialistische coöperatie-beschouwing wordt, door de meerderheid der aanhangers, de rol van de staat en van de coöperatieve organisatie in het economisch-maatschappelijk proces als subsidiair c.q. complementair beschouwd; beide organisatievormen zouden vormen zijn van een contrat social der burgers.

Hierin ligt de wortel van de voorstelling dat coöperatie een instrument van sociaal-economisch beleid en een middel voor welfare-politiek is; een opvatting die vooral in ontwikkelingslanden en bij donor-organisaties op het terrein van ontwikkelingssamenwerking opgeld doet.

Tot op heden is de invloed van de socialistische Coöperatie-School op het politieke denken duidelijk aanwijsbaar, zoals ondermeer blijkt uit de initiatieven van het Europese Parlement op het terrein van coöperatieve organisatie [36].

Ook de instelling, in 1989, van een directoraat-generaal "Sociale Economie" door de Europese Commissie (DG XXIII) is een bewijs voor de ruime politieke aanhang van deze coöperatie-opvatting [37].

36. Met name het zogenaamde Mihr-rapport, waarin de rol van coöperaties voor de Europese economie centraal staat (Doc. E.P. 74/500 Def.), en het zogenaamde Trivelli-rapport, waarin de rol van coöperaties voor de economie van ontwikkelingslanden centraal staat (Doc. E.P. A2-205/88).
37. Vgl. De ondernemingen van de sociale economie en de verwezenlijking van de Europese markt zonder grenzen. Brussel 1989 (EG-Commissie, Sec (89) 2187 def.). Met deze mededeling is het begrip "sociale economie" nu ook in Nederland geïntroduceerd.

HOOFDSTUK III

DE SOLIDARISTISCHE COÖPERATIE-SCHOOL

3.1. Het begin: het verband met de Sociale Kwestie

De in omvang en ernst toenemende maatschappelijke misstanden die met de Industriële Revolutie hun intrede hadden gedaan in West-Europa, waren voor de grote Kerkgenootschappen reden om zich steeds intensiever te bezinnen op de Sociale Kwestie. De onaanvaardbare inkomensverdelingen, de toenemende maatschappelijke spanningen en tenslotte de ernstige revolutionaire woelingen van onder meer 1848 en 1871 vroegen om een antwoord van kerkelijke zijde. Dit antwoord kwam er in de vorm van de zogenaamde christelijk-sociale leer ofwel het christelijk Solidarisme, dat zich een eigen zelfstandige plaats verwierf tussen het liberalisme en het socialisme, en als een van deze stromingen onafhankelijke maatschappij-beschouwing gezien moet worden [38]. Weliswaar is de christelijk-sociale leer vooral door de Rooms-Katholieke Kerk op krachtige en centralistische wijze uitgedragen, maar de Protestantse Kerken steunden haar evenzeer, zij het op minder centralistische wijze. Vele protestantse auteurs hadden ook reeds aanzetten gegeven tot deze maatschappij-beschouwing, die dan ook, aldus Steenkamp, overduidelijk van interconfessioneel karakter is [39].

Als wegbereiders van deze christelijk-sociale leer kunnen ondermeer genoemd worden: O. Gierke, A. Stöcker, W.E. von Ketteler, O. von Nell-Breuning, C. von Vogelsang, F. Hitze en A. de Mun [40]. Bovenal werd zij echter uitgedragen door de pauselijke encyclieken "Rerum Novarum" (1891) en "Quadragesimo Anno" (1931). In het bijzonder in "Rerum Novarum" wordt een afgeronde sociale leer gegeven, die door de R.K.-Kerk wel de "Magna Carta" der sociale orde wordt genoemd [41].

Op deze christelijk-sociale leer, of het christelijk Solidarisme, werd nu een organisatie- en coöperatie-opvatting gebaseerd die als een afzonderlijke coöperatiestroming gekenschetst kan worden, en die het beste als de Solida-

38. Ed. van Cleeff, Sociaal-economische ordening, Arnhem 1947, pag. 190.

39. P.A.J.M. Steenkamp, De gedachte der bedrijfsorganisatie in protestants christelijke kring, Kampen 1952, verspreid.

40. Steenkamp, t.a.p., verspreid.

41. Van Cleeff, t.a.p., pag. 180.

ristische Coöperatie-School kan worden aangemerkt. Zij heeft zich in een aantal landen van West-Europa gemanifesteerd in de ontwikkeling van landbouwcoöperaties waaraan de naam Raiffeisen verbonden is. In ons land en België kunnen de rooms-katholieke geestelijken Gerlacus van den Elsen en E.H. Mellaerts als navolgers van W.F. Raiffeisen en diens werk voor de opbouw van landbouwkredietcoöperaties genoemd worden.

Opgemerkt moet worden dat deze initiatiefnemers van coöperatie-ontwikkeling niet de eersten waren, die zich vanuit hun christelijke geloofsovertuiging bezig hielden met de bevordering van coöperaties. Rond 1850 had zich in Frankrijk en Engeland reeds de stroming gemanifesteerd van de zogenaamde Christen-Socialisten; zij hielden zich vooral bezig met de bevordering van arbeidsproductiecoöperaties, die zij zagen als een praktische toepassing van het Christendom in het maatschappelijk-economisch systeem: "... le principe d'association dans la commerce et l'industrie n'est que le christianisme transporté dans la vie sociale" [42]. De invloed van de ideeën van Saint-Simon en Buchez is in hun streven duidelijk aanwijsbaar. Zij kwamen op basis van hun interpretatie van het Christendom tot duidelijk socialistisch-coöperatistische opvattingen. Ook de School van Nîmes beriep zich er trouwens op, dat haar socialistische postulaten direct of indirect door de Bijbel werden uitgedragen.

Deze christelijk-socialistische opvattingen werden echter door het kerkelijk leergezag met kracht van de hand gewezen en als een dissidente beweging beschouwd.

De grote Kerkgenootschappen stonden de lijn voor die met "Rerum Novarum" duidelijk was vastgelegd: het Thomisme opnieuw geformuleerd om op het heden toe te passen: "Andere tijden, andere toepassingen, maar onveranderde beginselen" [43].

3.2. De solidaristische maatschappij-ordeningsgedachte

"Het solidarisme", aldus Kerkhofs, "dat zich baseerde op een religieus gefundeerde, sociale ethiek, richtte zich in economisch opzicht niet zoals het liberalisme primair op de ondernemer, niet zoals het socialisme van toen alleen op de arbeider en zoals later het fascisme enkel naar de staat, maar wilde alle sociale groepen in één organisatorische orde op basis van gerechtigheid en harmonie verenigen.

42. Boson, t.a.p., pag. 24. Zie ook 2.2.

43. Van Cleeff, t.a.p., pag. 180. Vaak wordt dan ook de term "Neo-Thomisme" voor deze christelijk-sociale ordeningsgedachte gebruikt.

Gedragen door het principe van dynamisch evenwicht wilde het solidarisme - de sociologische-psychologische basis van het corporatisme - zowel individu als gemeenschap, en kapitaal en arbeid, en vrijheid en leiding in één groot maatschappelijk systeem integreren" [44].

Kerngedachte van dit solidarisme is dus een maatschappelijk-economisch harmoniemodel waarin de hoofdgedachten van Thomas van Aquino (opnieuw) gerealiseerd moesten worden. Het is een simplificatie om daarbij naar het middeleeuws gildewezen te verwijzen, zoals met betrekking tot de christelijk-sociale leer veelvuldig geschiedt [45]; de toepassing dacht men zich uitdrukkelijk in de moderne kapitalistische samenleving. Toch is bij veel pleitbezorgers een zekere romantisering van vroegere maatschappelijke omstandigheden niet uit te sluiten; dit komt, zoals later zal blijken, ook bij Raiffeisen en Van den Elsen duidelijk tot uiting.

De op het Thomisme gebaseerde christelijk-sociale orderingsgedachte bevat twee leidende beginselen, die erop gericht zijn om een solidaire sociaal-economische orde op basis van harmonie en gerechtigheid te kunnen verwezenlijken, namelijk het organisch beginsel en het beginsel van de rechtvaardige prijs ofwel het *justum pretium*.

Het organisch beginsel - op basis waarvan men veelal spreekt van de organische maatschappij-beschouwing van de christelijk-sociale leer - houdt in dat de sociale stratificatie in rangen en standen en de bestaande eigendomsverhoudingen in principe als een natuurrechtelijk, in de zin van door de Voorzienigheid beschikt, gegeven moet worden beschouwd. Het mensbeeld is hierbij consequent tweezijdig: enerzijds is de mens een zelfstandig individu, anderzijds is hij als sociaal wezen deelgenoot aan het maatschappelijk-economisch leven van de beroepsgroep waartoe hij behoort. Zijn maatschappelijke waardigheid ontleent de mens aan de verbondenheid tussen individu en gemeenschap. De mens moet zich dus ook doelbewust organiseren in beroeps-, bedrijfs- en standsorganisaties. Deze organisaties - die men, indien nodig, met publiekrechtelijke bevoegdheden kan uitrusten - dienen de maatschappelijke aangelegenheden nu te regelen op basis van het tweede leidende beginsel, de rechtvaardige prijs. Met dit organisch uitgangspunt wordt overigens zowel het gelijkheidsstreven van het socialisme als het individualisme van het liberalisme in beginsel afgewezen. Niet zelden gebeurt dat door de pleitbezorgers van de christelijk-sociale leer op polemische wijze; Raiffeisen en Van den Elsen zijn ook hier weer voorbeelden van.

44. J. Kerkhofs s.j. *De Christelijk-sociale beweging in: Actie en Bezinning*, Den Haag 1983, pag. 76.

45. Al is het dan door "de slechtste epigonen" van Leo XIII, aldus Van Cleeff, t.a.p., pag. 207.

Het beginsel van de rechtvaardige prijs - reeds in het middeleeuwse gilde-
wezen door de stedelijke overheid gehanteerd ter uitoefening van een zekere
prijiscontrole - betekent, dat de maatschappelijk-economische betrekkingen in
algemene zin volgens de redelijkheid en de billijkheid moeten worden ge-
regeld.

Dit beginsel is dus bedoeld om een redelijke inkomensvorming te waarborgen
voor alle beroepsgroepen en standen, en daarbinnen voor alle individuen. De
rechtvaardige prijs is derhalve geen strikte arbeidswaardeleer, maar veeleer
een politiek-maatschappelijk beginsel, dat onverbrekelijk verbonden is met de
organische maatschappij-beschouwing. Wat redelijk en billijk is, is namelijk
geen absoluut maar een relatief begrip; een en ander is in normatieve zin
afhankelijk van de rang of stand waartoe men behoort. Dat wil bijvoorbeeld
zeggen, dat wat voor de ene, lagere, stand overdaad is, voor de andere,
hogere, stand, een tekort kan betekenen: een kwalificatie dus, afhankelijk van
de standsverschillen zelf. De goederen-normering die Thomas van Aquino aan
Aristoteles ontleend had (de indeling in nuttige, noodzakelijke en overbodige,
luxe goederen) wordt hier dus gedifferentieerd naar maatschappelijke positie;
de sociale stratificatie houdt voor een ieder het recht in, ook naar zijn rang of
stand te mogen leven. Dit wordt als een primair recht beschouwd. Echter ook:
men heeft niet het recht op méér dan dat. Het leven boven zijn stand omdat
de inkomsten te hoog zijn, is moreel niet toegestaan, en men is verplicht het te
veel genotene in naastenliefde af te staan aan behoeftigen in eigen kring of
daarbuiten. Zodoende schrijft het *justum pretium*-beginsel een het geheel
omvattend maatschappelijk inkomensbeleid voor, namelijk het recht op een
zeker minimum-inkomen, maar tevens de norm voor een zeker maximum-
inkomen. Waarborgen voor het aanhouden van deze normen zijn, in de maat-
schappelijk-economische betrekkingen, enerzijds een woekerverbod, ander-
zijds een liefdadigheidsgebod. Aldus is, in twee beginselen met enkele daarbij
behorende uitvoeringsregels, een geheel maatschappelijk-economisch systeem
volgens een zelf-regulerend harmonie-model ontworpen; niet vergeten mag
worden dat dit geheel, volgens Kerkhofs, uiteindelijk berust op een religieus
gefundeerde, sociale ethiek. In de toepassing met betrekking tot coöperatieve
organisatie is deze achtergrond steeds concreet en tastbaar aanwezig.

3.3. Coöperatieve organisatie als toepassing van de christelijk-sociale leer

De gedachte der bedrijfs- en beroepsorganisatie neemt in de christelijk-sociale
leer een centrale plaats in als ordenend instrument in de maatschappelijk-
economische organisatie. Standsorganisatie, vakbond, werkgeversvereniging,
werknemersvereniging, vereniging van zelfstandigen, zonodig met publiekrechtelijke
uitbreiding van bevoegdheden; zij moeten vorm geven aan een harmo-

nieuw maatschappelijk-economisch bestel, waarin tegenstellingen en spanningen door overleg en wederzijds begrip overwonnen worden en waarin de maatschappelijke vrede door middel van collectieve overeenkomsten wordt verzekerd. Coöperatieve organisatie wordt nu in deze visie beschouwd als een integraal onderdeel van dit organisatiepatroon, en er wordt dan ook een ruime toepassing voor gepropageerd.

Pleitbezorgers van coöperatieve organisatie op basis van het Thomisme zijn in ons land met name Aalberse [46], Schoenmakers [47] en Keulemans [48]. Voor maatschappij-organisatie in corporatieve zin hadden reeds eerder G. Groen van Prinsterer en A. Kuyper gepleit. Het onderscheid tussen de verschillende vormen en reikwijdten van organisaties en verenigingen wordt door geen van bovengenoemden op enigszins nauwkeurige wijze gemaakt. Dat men zich verenigt in beroepsorganisaties is hoofdzaak. De eerstgenoemde auteurs verwijzen, hetgeen uit de titels van hun boeken reeds blijkt, veelvuldig naar het middeleeuwse gildewezen als voorbeeld van harmonieuze en rechtvaardige maatschappelijke organisatie. Hoewel zij de landbouw niet geheel verwaarlozen, is hun primaire aandacht toch op de stedelijke samenleving en de arbeidersbevolking gericht. Vaak wordt door hen echter wel de reeds zich ontwikkelende coöperatieve organisatie in de land- en tuinbouw als voorbeeld aan andere beroepsgroepen gesteld.

Daarbij wordt, uit een oogpunt van de christelijke solidariteitsgedachte, een bijzondere waarde toegekend aan de coöperatieve krediet-organisatie boven andere sectoren van coöperatie: "Bij de crediet-coöperatie dienen we iets heel bijzonders op te merken... In deze coöperatieven vorm wordt ... een schoon voorbeeld gegeven en tevens een doorslaand bewijs van Christelijke naastenliefde gegeven. Immers, de landbouwers helpen hier elkander metterdaad; de industriële en handeldrijvende middenstanders staan hier elkaar financieel bij; zij werken samen, een toestand van hunnen financieel zwakkeren broeder op gezonder grondslag te stellen, en zijn welvaart te bevorderen. De crediet-coöperatie is en blijft daarom een voorname factor tot de oplossing van het groote sociale vraagstuk" [49].

Met name in de land- en tuinbouw is nu het coöperatief kredietwezen tot grote bloei gekomen. Een nadere beschouwing leert dat bij meerdere leidende personen de Thomistische organisatie-gedachte het leidend motief was. In het bijzonder geldt dit voor de ontwikkeling van het coöperatief landbouwkrediet volgens de beginselen van Raiffeisen.

46. P.J.M. Aalberse, *Opkomst, bloei en verval der gilden*, Leiden 1912.

47. Joh.H. Schoenmakers, *Het gildewezen en de coöperatie*, Leiden z.j.

48. Th. Keulemans, *Het gildewezen, opkomst, bloei en verval*, Den Haag 1941.

49. Schoenmakers, t.a.p., pag. 47.

3.4. Het coöperatief landbouwkrediet als middel tot godsdienstige en zedelijke verheffing van de boerenstand

De genoemde bevorderaars van het coöperatief landbouwkrediet in de vorige eeuw, W.F. Raiffeisen in Duitsland, G. van den Elsen in Nederland en E.H. Mellaerts in België [50] zagen in de ontwikkeling van het coöperatief kredietwezen ten plattelande het aangewezen middel om "tot de godsdienstige en zedelijke verheffing" van het boerenfolk te komen [51]. Godsdienstige motivatie stond bij hen voorop: "Raiffeisens ... gesellschaftspolitischen Ansichten können wohl als Beweggrund für sein Denken und Handeln gelten, werden jedoch offensichtlich von seinen religiösen Beweggrund dominiert", aldus Finis [52].

Dit geldt ook voor Van den Elsen, aldus Hollenberg: "Tussen Van den Elsen en Raiffeisen bestond een zekere affiniteit. Zo was ook Raiffeisens maatschappij-opvatting beslist anti-individualistisch of liever christelijk-organisch georiënteerd, terwijl diens sociale arbeid evenzeer op een ethisch doel was gericht. Een en ander verklaart dat Van den Elsens artikelen niet alleen voortdurend getuigen van een grote bewondering en verering voor de schepster van het coöperatief landbouwkrediet, maar dat zij geheel en al van diens geest doortrokken zijn. In eigen taal en met eigen voorbeelden weet de "Brabantse Raiffeisen" de gedachtengang van zijn geestelijke vader als het ware te reproduceren" [53]. Het verschil in kerkelijke gezindte speelt bij dat al geen enkele rol; integendeel, dit wordt ter wille van de zaak bewust buiten gesloten, want er is in de Sociale Kwestie geen plaats voor "konfessionelle Hader", aldus Raiffeisen [54].

Zij beiden zien zich, vanuit de achtergrond van hun geloof, allereerst als strijders voor het goed en tegen het kwaad. Dit verklaart hun in het algemeen gesproken polemische stijl en toonzetting in woord en geschrift. Hun opstelling is consequent anti-socialistisch en anti-liberaal; vriend en vijand worden bejegend met een sterke morele druk, vanuit hun opvatting van het Christendom.

50. Mellaerts was pastoor in een Belgische plattelandsgemeente, van waaruit hij sociale actie voerde voor de Belgische boeren op eenzelfde wijze als Van den Elsen. Wij laten zijn werk hier verder buiten beschouwing.

51. Aldus P. Hollenberg, Gerlacus van den Elsen, Emancipator van de Noorbrabantse boerenstand, Den Bosch 1956, pag. 286.

52. B. Finis, Wirtschaftliche und Ausserwirtschaftliche Beweggründe mittelständische Genossenschaftspioniere des landwirtschaftlichen Bereichs, Berlin 1980, pag. 202.

53. Hollenberg, t.a.p., pag. 114.

54. W.F. Raiffeisen, Die Darlehnskassen-Vereine, Neuwied 1951, pag. 18.

Nu eens waarschuwend voor de geweldadige revolutie waartoe de armen, zonder lotsverbetering, hun toevlucht zullen nemen en waarbij de rijken hun totale bezit en positie zullen verliezen, dan weer verwijzend naar het christelijk liefdadigheidsgebod, bezweren Raiffeisen en Van den Elsen de beter gesitueerden en de maatschappelijke bovenlaag om zowel hun spaargelden als hun bestuurlijke capaciteiten beschikbaar te stellen voor het opzetten en verder ontwikkelen van hun coöperatieve kredietorganisaties. Zij richtten hun inspanningen voor alles op het platteland, en worden daarbij, naast hun godsdienstig motief, ook geleid door een behoudende en zelfs geromantiseerde opvatting van de (vroegere) plattelandssamenleving. Zij zien de plattelandssamenleving van het verleden - men denke daarbij aan de tijd van voor de Franse Revolutie - als draagster van de christelijke cultuur, en met ressentiment beschouwen zij de zich ontwikkelende stedelijke samenleving als een degeneratie, als een produkt van ontkerstening, liberalisme, socialisme en nihilisme [55]. Zij willen, door middel van hun coöperatief programma, in wezen komen tot een herstel van de organisch ingerichte plattelandssamenleving, en lieten zich daarbij leiden door een geïdealiseerd en geromantiseerd beeld van de voor-kapitalistische samenleving, waarin, zo meenden zij, geloof en werk in hun onderlinge organische wisselwerking voor een harmonieuze samenleving borg hadden gestaan.

Typerend voor de gedachtenwereld van beiden is tenslotte, dat zij, ook binnen "hun" coöperatieve organisaties, voortdurend blijven waarschuwen voor de geest van het materialisme. Het materiële voordeel van de coöperatieve organisatie is geen doel, maar slechts middel, namelijk tot het bereiken van een hoger godsdienstig en zedelijk peil van de plattlandsbevolking. Een zekere minimale welvaart is daartoe, volgens hun inzicht, zeker noodzakelijk, maar de rangorde mag nooit omgekeerd worden. Doelbewust spreken zij dan ook altijd, met betrekking tot hun doelstelling, van de godsdienstige en zedelijke verheffing van de plattlandsbevolking, en pas daarna van de materiële verbetering van haar omstandigheden. Hollenberg noemt dan ook als diepste motief van Van den Elsens sociale aktie: "de godsdienstige en zedelijk verheffing van zijn boerenfolk" [56].

3.5. Het systeem Raiffeisen of de beginselen van het coöperatief krediet

Niettemin legden Raiffeisen en Van den Elsen - en dat moet als de sleutel tot hun succes beschouwd worden - een groot realiteitsbesef aan de dag met

55. Voor Van den Elsens sociaal-cultureel gedachtengoed, vgl. Hollenberg, pag. 75-79. Uit Raiffeisens hoofdwerk, *Die Darlehnskassen-Vereine*, komt, niet minder geprononceerd, dezelfde gedachtenwereld naar voren.

56. Hollenberg, pag. 286. Vgl. ook Raiffeisen, t.a.p., pag. 32.

betrekking tot de uitvoerbaarheid van hun plannen. Welke hun diepere motieven ook geweest mogen zijn, zij legden voortdurend en consequent de nadruk op de zakelijke grondslag en de financiële deugdelijkheid van hun coöperatieve instellingen als voorwaarden voor overleving en continuïteit. In hun betogen en argumentatie treft men, altijd en overal, een typische vermenging aan van christelijk-solidaire opvattingen en praktische zin. Op basis daarvan heeft men, in de verdere uitbouw van het coöperatief kredietwezen, een aantal beginselen van coöperatief krediet geformuleerd die als het systeem "Raiffeisen" te boek staan. Er doet zich met betrekking tot de betekenis van Raiffeisen voor het coöperatieve kredietwezen een sterke analogie voor met de betekenis van "Rochdale" voor de verbruikscoöperaties.

Voor het toepassen van deze beginselen kon men nu, in de praktische uitvoering, eenvoudig abstraheren van de diepere motivaties die Raiffeisen en Van den Elsen er aan ten grondslag gelegd hadden; de beginselen hebben namelijk "een materiële zijde", die bij toepassing in het zakelijk verkeer alleen maar voordelen oplevert, aldus het Gedenkboek van de Centrale Coöperatieve Raiffeisenbank [57]. Inzake de ideële betekenis der boerenleenbanken merkt hetzelfde gedenkboek op, "dat wij verstandig eraan doen, in deze bescheidenheid te betrachten" [58].

Deze beginselen hebben derhalve enerzijds een praktische, zakelijke kant die hun toepassing mogelijk of zelfs noodzakelijk maakt, en anderzijds een ideële kant of inkleuring in de vorm van de sociale ethiek, zoals door Raiffeisen en Van den Elsen uitgedragen. Men kan, bij nadere beschouwing, alleen maar de conclusie trekken, dat zij hun idealen met veel praktische zin gestalte hebben weten te geven.

In de regel worden nu een vijftal beginselen van coöperatief krediet onderscheiden [59]:

1. Onbeperkte of solidaire aansprakelijkheid der leden;
2. Kostenloos (onbezoldigd) beheer;
3. Volledige reservering van de winst (ondeelbaar reservefonds);
4. Een beperkt, plaatselijk werkgebied;
5. Plaatselijke zelfstandigheid, maar aansluiting bij een regionale coöperatieve centrale bank.

57. Gedenkboek Centrale Coöperatieve Raiffeisenbank, 1948, pag. 269.

58. T.a.p., Pag. 305.

59. Ontleend aan: H. van Haastert en G.W.M. Huysmans, Veertig jaren landbouwkrediet, Roermond 1938, pag. 25-30, en: H.W.J. Bosman, Overdrukken over landbouwkrediet, 1961, pag. 24 e.v.

Zij kunnen nu, met betrekking tot zowel de zakelijke als de ideële kant, als volgt worden toegelicht.

Onbeperkte of solidaire aansprakelijkheid der leden

Na in voorgaande jaren ervaringen te hebben opgedaan met enkele instellingen voor noodhulp ging Raiffeisen in zijn woonplaats Flammersfeld in het Rijnland, tijdens de hongervinter van 1848-1849, er toe over om een meer structurele vorm van hulp te organiseren. Hij stichtte daartoe de "Flammersvelder Hilfsverein zur Unterstützung unbemittelter Landwirte"; deze hielp de door de hongersnood getroffen boeren eerst met krediet in natura (door de "Verein" aangekocht vee en andere benodigdheden), daarna in de vorm van geldleningen die dan in vijf jaar afgelost moesten worden. In feite was deze "Verein" Raiffeisens eerste kredietorganisatie in coöperatieve vorm. Hij deed echter bij het bijeenbrengen van de benodigde inleggeldten voor deze kredietverlening de teleurstellende ervaring op, dat de meer bemiddelde inwoners op wie hij een beroep deed niet tot uitlening van hun gelden bereid waren, tenzij daar een uitdrukkelijke schriftelijke borgstelling van een of meer vermogenden tegenover stond. Slechts na lang zoeken en veel moeite slaagde Raiffeisen erin, een dergelijke "kapitalist" daartoe bereid te vinden [60]. Dit dwong hem ertoe om de zekerheidsstelling voor de inleggeldten voortaan binnen de eigen instelling te regelen. Hij bewerkstelligde dit door, ten eerste, een strenge beoordeling van de kredietwaardigheid van de kredietaanvrager en, ten tweede, door de instelling van een onbeperkte aansprakelijkheid der leden. Niet-kredietwaardigen werden naar de armenzorg verwezen [61]; echter, ook voor hen zou in een later stadium de coöperatieve instelling, uit de ingehouden winsten, hulp kunnen bieden. De onbeperkte aansprakelijkheid, die ook gold voor de inleggers van gelden, betekende voor deze groep meer- vermogenden bovendien een stimulans om zich bestuurlijk voor de instelling in te zetten en de financiële deugdelijkheid ervan te bewaken. Aldus sloeg Raiffeisen, zo kan men het uitdrukken, meerdere vliegen in één klap. Al deze maatregelen propageerden Raiffeisen en Van den Elsen als een vorm van praktisch christendom en christelijke solidariteit waartoe de meervermogenden jegens de min- en onvermogenden verplicht zijn. "Zo zag Van den Elsen", aldus Hollenberg, "in de leenbank, gebaseerd op de onbeperkte of solidaire aansprakelijkheid, een sociaal organisme dat hij gaarne vergeleek met een groot christelijk huisgezin, waarin de sterkeren aan de zwakkeren de hand reiken, totdat dezen tot den strijd des levens zijn opgewassen".

60. Raiffeisen, t.a.p., pag. 22.

61. Vgl. Hollenberg, t.a.p., pag. 115.

Zo kan de (door socialisme en liberalisme) bedreigde sociale vrede hersteld worden; immers, "de arme boeren" - zo merkt Van Elsen met een ombuiging naar de idylle op, aldus Hollenberg - "zien hoe de rijken, zonder eigen voordeel, alleen om de minvermogenden te helpen, zich voor alles borgstellen, gratis den bond besturen en geen moeite besparen om hen te redden. Zoo zullen de rijken wederkerig door de onbemiddelden geacht en bemind worden, zij zullen allerwege ontevredenheid en gemor doen ophouden en den volksmenners den mond snoeren, die er op uit zijn om arbeid en kapitaal tegen elkaar in het harnas te jagen" [62].

Al met al is dit uitgangspunt van de onbeperkte financiële aansprakelijkheid, bij een selectief kredietbeleid, een deugdelijke basis gebleken voor de opbouw van de plaatselijke coöperatieve banken. Geformuleerd als christelijke solidariteit pretendeerde zij een zekere morele binding tussen de verschillende sociale groepen tot stand te brengen; zakelijk gezien betekende de onbeperkte aansprakelijkheid veeleer de gemeenschappelijke noemer waarop de belangen van de inleggers der gelden en kredietbehoeftigen op permanente basis verenigd konden worden.

In de overige beginselen zijn beide elementen ook weer beurtelings en afwisselend aanwezig.

Kostenloos (onbezoldigd) beheer

Raiffeisen en Van den Elsen deden een uitdrukkelijk beroep op de beter gesitueerden en meer ontwikkelde inwoners van de dorpsgemeenschappen om hun inleggelden en hun bestuurlijke capaciteiten voor de coöperatieve kredietinstellingen beschikbaar te stellen. Wilde er van een vertrouwensbasis tussen rijk en arm sprake kunnen zijn, dan dienen de rijken de daartoe benodigde tijd en inzet natuurlijk belangenloos ter beschikking te stellen, zo redeneerden Raiffeisen en Van den Elsen. Ook hier werd de plicht tot christelijke solidariteit alsmede de revolutionaire dreigingen als drukmiddel gehanteerd. Niettemin moet opgemerkt worden, dat de beter gesitueerden, indien zij hun gelden beschikbaar stelden, er alle belang bij hadden dat de instelling op zakelijke en deugdelijke wijze beheerd zou worden, en dat zij hierin zelf verantwoordelijkheden zouden nemen. Raiffeisen en Van den Elsen twijfelden er overigens niet aan, dat de minvermogende leden van hun instellingen ook "aus richtigem Taktgefühl" de meervermogenden in de bestuurlijke organen zullen kiezen [63].

62. Hollenberg, pag. 114-115.

63. Raiffeisen, pag. 34.

Volledige reservering van de winst (ondeelbaar reservefonds)

De voorwaarde van financiële deugdelijkheid en de verzekering van een zo groot mogelijke zekerheid van terugbetaling der verleende voorschotten hield onvermijdelijk in: een zeer selectief kredietverleningsbeleid van de banken. Daarvoor was een kritische beoordeling van de kredietwaardigheid alsmede een scherpe directe controle vereist. Niet-kredietwaardigen moesten bij voorbaat van kredietvoorziening worden uitgesloten. Voor Raiffeisen en Van den Elsen betekende dit een pijnlijke maar noodzakelijke keuze. Hun instellingen zouden de allerarmsten zodoende niet rechtstreeks kunnen helpen. Zij kozen daarom voor een indirecte weg, maar wel door middel van hun eigen instellingen.

Rentebetaling en rentevergoeding zouden namelijk in grote lijn marktconform moeten zijn, waardoor winsten zouden ontstaan. Deze winsten zouden nu "ondeelbaar" moeten zijn, dat wil zeggen: zij mochten niet worden terugbetaald aan de leden van de instellingen, maar moesten een fonds gaan vormen waarmee de armsten vervolgens op blijvende wijze geholpen zouden kunnen worden. Raiffeisen wilde aldus een systeem van plaatselijke sociale voorzieningen en instellingen in het leven roepen, zoals onderwijsvoorzieningen, kleine ziekenhuizen, sociale werkplaatsen, bejaardentehuizen [64], etc. Zodoende kon hij, met zijn instellingen, ook de economisch en sociaal zwakkeren de helpende hand bieden, ook hier weer als vorm van praktisch christendom. Daarmee vormde dit beginsel van de ondeelbare winst eigenlijk het sluitstuk van Raiffeisen's opzet; daarmee zou de totaal-doelstelling van zijn coöperatieve instelling pas ten volle bereikt kunnen worden. Met deze vorm van particulier initiatief wilde Raiffeisen overigens ook de invloed van de overheid en de hoogte van de belastingen terugdringen [65].

Tot een werkelijke uitvoering van deze plannen op enige schaal is het evenwel niet gekomen; met de welvaartstoename en het tot stand komen van de genoemde voorzieningen en instellingen, voornamelijk door overheidsinitiatief, vanaf het laatste kwart van de vorige eeuw, kwam de directe noodzaak daartoe ook te vervallen [66]. Hoe dit ook zij, het consequent reserveren van de jaarwinsten is uit overwegingen van solvabiliteit en weerstandsvermogen van de coöperatieve banken natuurlijk een aanbevelenswaardige zaak. De overwegingen van Raiffeisen en Van den Elsen mogen ook op dit punt ideel

64. Raiffeisen, t.a.p., pag. 116.

65. Raiffeisen, t.a.p., pag. 116.

66. De Nederlandse coöperatieve banken hebben overigens een hulpfonds in de vorm van de Stichting Steun door Rabobanken (SSR), dat aan deze oorspronkelijke gedachte van Raiffeisen uitvoering geeft. Vgl. "Coöperatie" 1984, pag. 60, 66.

geweest zijn, zij komen in de praktische toepassing neer op de versterking van de zakelijke basis van de kredietcoöperatie als bancaire instelling.

Een beperkt, plaatselijk werkgebied

Raiffeisen en Van den Elsen hadden voor dit uitgangspunt een tweetal overwegingen. Ten eerste waren zij van mening dat de kleine dorpsgemeenschappen, of liever nog de kerkelijke gemeenten of parochies, de natuurlijke bouwstenen waren van de organische opbouw zoals zij die zich dachten. Hun coöperatieve instellingen zouden als het ware de sociaal-maatschappelijke evenknie moeten gaan vormen van deze kerkelijke gemeenschappen op het platteland. Alle gezinshoofden zouden dan ook, zonder onderscheid naar rang en stand en vermogenspositie, tot de coöperatieve instelling moeten toetreden, als gold het een kerkelijke band, om aldus "eine erweiterte Familie" te vormen, waarbinnen de vaak verloren "Gemeinsinn" weer zou kunnen opleven: "Nach ... bisher gemachten Erfahrungen hat sich für die Darlehnskassen-Vereine der feste Grundsatz ausgebildet: die Vereinbezirke ... möglichst klein abzugrenzen. Es hat sich dabei als zweckmässigste herausgestellt, ein Verein ... nicht über die Grenzen eines Pfarreibezirks auszudehnen ... Die Pfarreien oder Kirchspiele sind in politischer und religiöser Beziehung die ältesten Verbände. Durch deren geringen Umfang, sowie durch den fortwährenden Verkehr des Pfarreieingesessenen untereinander, wozu gemeinschaftliche Angelegenheiten und namentlich der Kirchbesuch häufig Gelegenheit geben, durch die verwandt- und freundschaftlichen Verbindungen haben die Einwohner bezüglich der persönlichen Eigenschaften eine ganz genaue Kenntniss untereinander. Nur dadurch allein ist es möglich, dass ein Verein die ihn gestellte Aufgabe erfüllen, nämlich auf die Verhältnisse seiner Mitglieder in sittlicher und materieller Beziehung bessernd einwirken kann. Die Pfarreieingesessenen sollen gleichsam eine erweiterte Familie bilden" [67]. Alleen in dergelijke kleine verbanden is het mogelijk, zo vervolgt Raiffeisen, om een onbeperkte aansprakelijkheid der leden te kunnen effectueren, en die is voorwaarde om tot de beoogde georganiseerde kredietverlening te kunnen komen [68].

Hiermee is de tweede overweging van een klein overzichtelijk werkgebied reeds aangestipt, namelijk de strenge directe controle die zij voor het welslagen van hun instelling noodzakelijk achtten, zowel met betrekking tot de kredietbeoordeling bij aanvraag van het voorschot, als met betrekking tot de

67. Raiffeisen, t.a.p., pag. 32.

68. Raiffeisen, t.a.p., pag. 33.

besteding ervan: "Wo dieselbe (namelijk de onbeperkte aansprakelijkheid der leden) in Betracht kommt, dürfen keinerlei gewagte Geschäfte gemacht, darf nicht eine Mark riskiert werden. Es ist dies indes nur dann ausführbar, wenn man die bezüglichlichen Verhältnisse der Darlehnsuchenden sowie auch der Bürgen ganz genau feststellen kann", en, vervolgens: "Werden also Personen, von welchen man nicht überzeugt ist, dass sie, dem Vereinszwecke entsprechend, das Geld zur Verbesserung ihrer Wirtschaft anwenden, Anträge um Bewilligung von Darlehn gestellt, so ist es im Interesse derselben, sowie auch des Vereins aufs dringendsten geboten, solche vorab zurückzuweisen [69]. Ook Van den Elsen wees voortdurend op de noodzaak van een streng krediet-beleid en waarschuwde met klem tegen het verlenen van voorschotten aan "arme boeren en boertjes, van wie te voorzien is, dat zij het kapitaal niet kunnen teruggeven" [70].

Ook volgens Van den Elsen was het daarom nodig de werkkring van de leenbank te beperken tot een gemeente of parochie van niet meer dan 1000 à 3000 zielen, zodat het bestuur in staat zou zijn de kredietwaardigheid van de leden te beoordelen en de risico's daardoor te beperken. Op deze wijze toch was scherper toezicht mogelijk op de besteding van de verleende voorschotten en konden deze eventueel afhankelijk gesteld worden van een beter gedrag [71].

Het beginsel van een beperkt werkgebied werd dus ingegeven enerzijds door het ideaal van de organische inrichting der samenleving, zoals beiden voor ogen stond, maar anderzijds door de zuiver zakelijke overweging van een maximale zekerheid van terugbetaling der gelden en de besteding daarvan overeenkomstig de aanvraag; een en ander door middel van een doelbewuste en strenge sociale controle die in kleine gemeenschappen wel mogelijk is, maar die in grotere verbanden haar effectiviteit verliest. Ook hier ziet men dus een ideëel gekleurde en een zuiver zakelijke overweging in hetzelfde beginsel verenigd.

Voor het coöperatieve bankwezen is, vanzelfsprekend, het tweede, zakelijke element van dit beginsel van groot belang geweest, zeker waar in het krediet-produkt voor kleine zelfstandige ondernemers, zoals in hoofdstuk VII zal blijken, de persoonlijke beoordeling van de kredietvrager noodzakelijkerwijze een belangrijke rol speelt.

Daar is echter spoedig de omstandigheid bijgekomen, dat de coöperatieve banken zich voor de collectie van de spaargelden consequent gericht hebben op de particuliere sector; de verwerving van deze spaargelden is namelijk

69. Raiffeisen, t.a.p., pag. 33.

70. Hollenberg, t.a.p., pag. 115.

71. Hollenberg, t.a.p., pag. 115.

veelal goedkoper dan die van de institutionele beleggers en daarmee in het kader van de doelstelling - een goedkope kredietverlening aan de leden - een belangrijke overweging.

Deze verwerving houdt echter wederom een gerichtheid in op de plaatselijke bevolking en is een argument te meer geweest om vast te houden aan het patroon van plaatselijk zelfstandige banken met een overzienbaar en daardoor controleerbaar werkgebied, aangevuld met een centrale organisatie voor die functies die een grotere schaal vereisten. Dit voert tot het laatste beginsel van het coöperatief krediet: plaatselijke zelfstandigheid, maar aansluiting bij een overkoepelende regionale centrale bank.

Plaatselijke zelfstandigheid, maar aansluiting bij een centrale coöperatieve bank

Het beginsel van aansluiting van de plaatselijke zelfstandige banken bij een centrale coöperatieve bank zou men eventueel als een element van organische opbouw kunnen zien, maar werd ook door Raiffeisen en Van den Elsen primair beschouwd als een zuiver commerciële noodzaak. Zonder een sterke centrale instelling zou de kleine plaatselijke bank weinig levensvatbaar zijn. Hier is derhalve sprake van een noodzakelijke twee-eenheid als gevolg van schaalgrootte-verschillen. Het is zonder meer duidelijk, dat een centrale nodig is om de nadelen van de kleinschaligheid van de plaatselijke banken - die zich in vele vormen voordoen - te ondervangen. Ook benadrukten Raiffeisen en Van den Elsen de noodzaak - wilde men het kredietwezen werkelijk en blijvend corrigeren - om een netwerk op te zetten dat het gehele landelijke gebied omvatte. Hun streven was dus ook steeds de ontwikkeling van hun instellingen te bevorderen in de zin van een alles omvattend netwerk van plaatselijke banken annex centrale banken.

Aan de centrale banken dachten zij eenzelfde ondeelbare reserve toe, met eenzelfde functie als de reserves van de plaatselijke banken [72].

Evenals de principes van Rochdale of de I.C.A.-beginselen staan ook de beginselen van Raiffeisen of van het coöperatief krediet van tijd tot tijd ter discussie om te bezien of zij vanwege veranderde sociaal-economische of bedrijfseconomische omstandigheden aanpassing behoeven. Dit is in sommige opzichten het geval geweest. Ondermeer is binnen de grootste Nederlandse coöperatieve kredietorganisatie (de Rabobankorganisatie), in verband met het bereiken van de intern gestelde normen voor de solvabiliteit en het weerstandsvermogen, de voorheen onbeperkte aansprakelijkheid van de leden teruggebracht tot een beperkte.

72. Hollenberg, pag. 119.

Ook heeft in de, medio jaren tachtig, gevoerde discussie over het coöperatief karakter van de Rabobankorganisatie de eventuele terugdeling van winsten aan de leden ter discussie gestaan - ook hier weer in verband met het bereiken van bepaalde normen voor de algemene reserves. Genoemde discussie over het coöperatief karakter is tenslotte uitgemond in een "Beginselverklaring van de coöperatieve Rabobank" [73].

In deze Beginselverklaring zijn met name de onderstreping van de verantwoordelijkheid voor "de plaatselijke gemeenschap" en "het stimuleren van economische en maatschappelijke ontwikkeling in het plaatselijk werkgebied" verwijzingen naar de intenties van Raiffeisen. Diens christelijk-solidaire doelstelling is ook bij de herdenking van zijn honderdste sterfdag nog eens naar voren gebracht als coöperatief beginsel: "Daarbij komt dat de formule (de door Raiffeisen aangedragen coöperatieve formule, VD) is gebaseerd op primaire menselijke gevoelens en behoeftes, namelijk: het streven naar eigen belang en het belang van je naaste. Zo uitgedrukt ligt het coöperatief beginsel in het verlengde van het bijbels gebod "je naaste liefhebben als jezelf"... In het coöperatief systeem zit ingebakken de relatie sterke-zwakke, arbeid-kapitaal, spaarder-ondernemer, de "haves" en degenen die nog tot de "have-nots" behoren [74]. Aldus wordt, in navolging van de eerste organisatoren van het landbouwkrediet in de vorige eeuw, nog altijd aan deze vorm van particulier initiatief in het economisch leven een politiek-maatschappelijke doelstelling toegeschreven volgens de christelijk-solidaire opvatting van het Neo-Thomisme.

3.6. Samenvatting van dit hoofdstuk

In de loop van de negentiende eeuw ontwikkelden de Kerken in Europa hun antwoord op de Sociale Kwestie in de vorm van de christelijk-sociale leer, die als "solidarisme" kan worden aangeduid. Men baseerde zich daarbij op de kerkelijk-maatschappelijke beginselen zoals die door Thomas van Aquino geformuleerd waren.

De pauselijke encycliek "Rerum Novarum" (1891) zette integraal deze moderne christelijk-sociale maatschappijbeschouwing uiteen; zij gaf daarmee een verdere impuls aan de christen-democratische partijvorming in Europa. De beginselen van deze leer werden veertig jaar later ("Quadragesimo Anno", 1931) herhaald en herbevestigd.

73. Opgenomen en toegelicht in: Rabobank, 86/6/7, pag. 4-5.

74. O.W.A. Baron van Verschuier, Jaarrede voor de Algemene Vergadering van Rabobank Nederland, 1988, Basistekst pag. 1-2.

Daarvoor had deze christelijk-sociale leer - die interconfessioneel was - zich reeds ontwikkeld in kringen van politici en organisatoren die het Christendom als basis zagen voor maatschappijverandering en -vernieuwing, met name in verband met de Sociale Kwestie. Zij propageerden in het bijzonder de oprichting van vak- en standsorganisaties, alsmede coöperaties, als vormen van solidair en praktisch christendom. Zij gingen in hun sociale actie uit van een organische maatschappijbeschouwing en stonden duidelijk onder invloed van de Romantiek in hun projectie van voor-kapitalistische instellingen - zoals gilden - in de moderne tijd.

Coöperatieve organisatie, en met name coöperatieve kredietorganisatie, zagen zij als het grote middel om hun solidair-organische maatschappijvisie te realiseren. Raiffeisen in Duitsland, Van den Elsen in Nederland en Mellaerts in België waren de belangrijkste voortrekkers op het terrein van deze vorm van kredietcoöperaties. Hun ideeën en opvattingen wisten zij in een praktisch hanteerbare vorm te gieten middels een vijftal zogenaamde beginselen van coöperatief krediet. Zij hebben voor de landbouwkredietcoöperatie eenzelfde betekenis gehad als de Rochdale-beginselen voor de verbruikscoöperaties, dat wil zeggen, dat zij als vuistregels zonder problemen gehanteerd konden worden, mengeling als ze waren van praktische beheersregels en min of meer propagandistische slogans die een praktisch beheer niet in de weg stonden. In de praktijk konden de coöperatieve kredietcoöperaties zich dan ook voorspoedig ontwikkelen volgens de vorm zoals die door deze beginselen werden voorgeschreven; de vorm is echter zonder de sociaal-ethische inhoud gebleven die de genoemde voortrekkers erin wilden leggen. Over dit inhoudelijk gebrek maakte Van den Elsen zich in zijn latere levensjaren dan ook uitdrukkelijk zorgen [75].

75. Hollenberg, t.a.p., pag. 279-281 en 286.

HOOFDSTUK IV

DE DUITSE COÖPERATIE-SCHOOL

4.1. Het begin: de Historische School in Duitsland

De derde normatief beïnvloedde coöperatieve denkrichting is die der zogenaamde Duitse Coöperatie-School. Evenals de Historische School in de economische wetenschap, waarin zij haar wortels heeft, heeft zij buiten de Duitstalige landen slechts een geringe wetenschappelijke aanhang, en zeker in de Angelsaksische landen niet. Toch is haar invloed op het Europees vasteland groot geweest, in het bijzonder met betrekking tot de coöperatieve wetgeving. Dit is te verklaren uit de grote aandacht die de Duitse School, vanuit een multidisciplinaire aanpak, ook voor juridische aspecten heeft opgebracht. Ook in ons land is de wettelijke omschrijving van de coöperatieve organisatie in het Burgerlijk Wetboek gebaseerd op de Duitse School-opvatting.

De coöperatie-beschouwing van de Duitse School wijkt in haar gehele voorkomen af van de twee eerder behandelde coöperatie-beschouwingen. Zij vertegenwoordigt niet alleen een derde maatschappelijk-politieke richting, maar belichaamt daarenboven een geheel eigen wetenschappelijke benadering, die typisch "Duits" genoemd kan worden. Zij bevat enerzijds de kenmerkende historische beschouwingwijze van de Historische School, anderzijds de onderbouwing van haar beschouwingen met de idealistische voorstellingswijze en dialectische methodiek zoals die door respectievelijk Fichte en Hegel ontwikkeld zijn, en die sindsdien in de Duitstalige sociale wetenschappen een ruime en bestendige toepassing hebben gevonden. In de oudere fase van de Duitse School overheerste in het bijzonder het historische element in de coöperatie-beschouwingen. In de moderne fase, vooral na de Tweede Wereldoorlog, is vooral de methodische aanpak op de voorgrond getreden. Met dat laatste is een ideaaltypische voorstelling van coöperatieve organisatie ontwikkeld, die, geheel tegen de waarschuwing van Weber met betrekking tot ideaaltypen in, abusievelijk voor een afspiegeling van de werkelijkheid zelf gehouden wordt [76].

76. Zie noot 95.

Kenmerkend voor de Duitse School is verder, dat zij, overeenkomstig de traditie van de Historische School, een multidisciplinaire aanpak voorstaat, afkerig als zij is van een geïsoleerde economische benaderingswijze die zij als een reductie van de veelzijdige sociale natuur van de mens beschouwt. Hoezeer de eenduidigheid van de bevindingen van de Duitse School met dit al in het gedrang komt, wordt geïllustreerd door Draheim als hij de coöperatieve organisatie als volgt typeert: "Die Unternehmungsform "Genossenschaft" kann angesehen werden als: konservativ in dem Sinne dass ...", fortschrittlich, weil sie ..."; liberal und demokratisch, weil ..."; sozial, weil sie ...; kollektivistisch, soweit ...; antikapitalistisch, weil ..." [77].

Door afwisselende, zogenaamde "pointierende Hervorhebung" worden aldus steeds die kenmerken naar voren gehaald die men voor bepaalde doelredeneringen naar voren wenst te halen. Ook dit is onderdeel van de geschetste methodiek. Het hoeft nauwelijks betoog, dat hiermee de uiteenzettingen van de Duitse School wel breedvoerig zijn, maar in de regel nauwelijks tot tastbare conclusies voeren. Een en ander zal verder blijken, als de verschillende bestanddelen van de Duitse School nader besproken worden. Aangezien haar eerste wortels liggen in de Historische School, moet daaraan eerst enige aandacht besteed worden.

4.2. Het karakter van de Historische School

De Historische School is een typisch voorbeeld van een geëngageerde wetenschapsopvatting in de economische wetenschap, dat wil zeggen dat een ethische benadering haar wetenschappelijk werk wezenlijk beïnvloedde, zodat veelal naar een vooraf bepaald doel toe geredeneerd werd. Op zich was zij weinig uniform in leerstellingen, en zij streefde de ontwikkeling daarvan ook nauwelijks na. Haar inspanningen waren veel meer gericht op het beschrijven en verklaren van de economisch-maatschappelijke verschijnselen vanuit een universeel mensbeeld, dat wil zeggen dat zij, ook in de economische wetenschap, het uitgangspunt van het economisch motief als te beperkt en eenzijdig van de hand wees, en zij eigenlijk aan alle aspecten van de sociale natuur van de mens een gelijkwaardige plaats wilde toekennen. Zij wilde de economische verschijnselen ook vanuit historische achtergronden en vanuit andere sociale samenhangen dan economische bekijken. Zij toonde daarbij een fundamentele afkeer van "Rationalität" in de zin van de objectieve, c.q. positieve analyse, als grondslag voor wetenschapsbeoefening; zij wilde zich uitdrukkelijk baseren op

77. G. Draheim, *Die Genossenschaft als Unternehmungstyp*, Göttingen 1955, pag. 15.

het "Vernunft", in de zin van de metafysisch beïnvloedde "Rede" [78]. Met dat laatste wordt uitdrukkelijk een ethische dimensie in de wetenschapsbeoefening geïncorporeerd. Het sociale en altruïstische in de mens wordt, als motief voor zijn maatschappelijk handelen, sterk op de voorgrond geplaatst. Het "sollen" overheerst het "sein".

De Historische School verzette zich dan ook heftig tegen het rechtlijnig economisch individualisme en liberalisme van de zogenaamde "Manchester-richting" van de Klassieke School, met haar pleidooien voor een absolute staatsonthouding en haar vrijhandelsbeginsel. Tegen deze, sedert het begin van de vorige eeuw invloedrijke stroming in de economische wetenschap en politiek had de Historische School grote morele bezwaren. Tevens verzette men zich tegen de voorkeur van een groot aantal schrijvers van de Klassieke School voor de deductieve methode.

Volgens deze klassieke schrijvers zou men uitsluitend via de deductieve methode tot algemeen geldende waarheden kunnen komen, dat wil zeggen waarheden die niet afhankelijk zijn van tijd, plaats en omstandigheden.

Daartegenover plaatste de Historische School het postulaat dat men alleen of tenminste voornamelijk op basis van de inductieve methode tot aanvaardbare vaststellingen zou kunnen komen, met andere woorden dat voor de verklaring van de economisch-maatschappelijke verschijnselen voor iedere situatie de bijzondere eigenaardigheden en omstandigheden in aanmerking moeten worden genomen, en dat men slechts door uitgebreide inventarisatie en onderlinge vergelijking tot algemene conclusies zou kunnen komen. Daarbij diende in het bijzonder dan nog de historische ontwikkeling van het kenobject mede als verklaringsgrond in aanmerking genomen te worden. Deze voorkeur voor de inductieve methode en de universalistische benadering van de economische verschijnselen leverde de Historische School van de andere partij het verwijt op in wezen "theorie feindlich" te zijn [79].

Hoe dit ook zij, de bezwaren van de Historische School tegenover de stellingen en conclusies van de Klassieke School waren niet alleen van morele

78. De begrippen "Rationalität" en "Vernunft" kunnen tot interpretatie-verschillen aanleiding geven. Zij worden hier gebruikt in de betekenis die eraan gegeven wordt in Eislers Handwörterbuch der Philosophie, Berlijn 1922. Dit is het meest gangbare onderscheid, dat duidelijk het logisch-positieve element in de "Rationalität" en het metafysische element in het "Vernunft" benadrukt. "Vernunft" komt daarmee overeen met het begrip "Rede" zoals dat ook door Thomas van Aquino gebruikt werd; in de "Rede" liggen reeds de goddelijke normen voor het menselijk bedrijf, door middel van introspectie, of het geweten, besloten.
79. De "Methodenstreit" vond plaats onder leiding van Schmoller van de Historische School en van Menger van de Oostenrijkse School. "A history of wasted energy", oordeelde Schumpeter later, wijzend op de bijdragen die elk van beide methoden aan de wetenschap kan leveren.

aard; zij hadden ook een duidelijk gelegenheidskarakter. In de zich ontwikkelende Duitse eenheidsstaat van de vorige eeuw had men eerder behoefte aan protectie dan aan vrijhandel, en de Historische School bleef dan ook niet vrij van nationalistische gevoelens: "Het is te begrijpen, dat men in het agrarisch Duitsland uit de eerste helft der vorige eeuw de economische theorieën uit het industriële Engeland niet zonder meer kon aanwenden. Ook lag de Duitsers het cosmopolitisch element in de liberale theorie (buitenlandse handel) niet [80]. Zij konden niet aannemen dat op economisch gebied abstracte, altijd werkende wetten zouden gelden, doch zij meenden, dat daar het maatschappelijk leven gebonden is aan plaats en tijd, men voor iedere fase in de maatschappelijke ontwikkeling afzonderlijke detailonderzoekingen moet verrichten om zich een klaar beeld van de sociale en economische structuur van die bepaalde periode te vormen. De Historisten wilden echter niet volstaan met de beschrijving van dit werkelijk economisch gebeuren alleen, doch zij poogden door vergelijking van de historische ontwikkeling der verschillende volkeren het algemeen geldige te ontdekken" [81].

In het algemeen komt nu uit het voorgaande voor de Historische School een tweeledig karakterbeeld naar voren.

Ten eerste vertoont zij een sterk sociaal engagement, dat voor een belangrijke vleugel van de Historische School uitmondde in een wetenschappelijk beargumenteerd zogenaamd "Katheder-socialisme". Vanuit het sociale en universele mensbeeld, beriep deze richting zich op de Rede en het natuurrecht.

Het Duitse Katheder-socialisme pleit voor een actieve rol van de staat in het economisch proces, voor sociale hervormingen en bescherming van de zwakere groepen in de samenleving. Immers, de staat wordt gezien als een contrat social der burgers, een en ander volgens de idealistische staatsopvatting van Fichte. Diens aan zijn staatsopvatting inherente afkeer van buitenlandse handel wordt eveneens door een groot deel van de Historische School verder uitgedragen.

Ten tweede begon de Historische School, in meerdere varianten, de zogenaamde "Stufentheorien" uit haar onderzoekingen af te leiden, en deze ontwikkelden zich weldra tot centrale thema's in het werk van de Historische School. Deze fasen-theorieën hielden in dat de economische ontwikkeling van

80. Vooral Fichte heeft met "Der geschlossne Handelsstaat" (1800) grote invloed op deze Duitse geesteshouding uitgeoefend. In dit werk wordt de buitenlandse handel afgewezen als een storende factor in de door Fichte gedachte ideale staat, waarin hij zich een op het gildewezen georiënteerde arbeidsorganisatie voorstelt (Quack, t.a.p., Deel II, pag. 560).

81. L.J. Zimmerman, *Geschiedenis van het economisch denken*, Den Haag 1966 pag. 120. Vgl. ook H. Landreth, *History of economic theory*, Boston 1976, pag. 273.

een land zich volgens een bepaalde historische volgorde voltrekt, al naargelang de natuurlijke hulpbronnen en de bijzondere sociale omstandigheden, mits tenminste dit stramien zich reeds in andere landen op vergelijkbare wijze had voorgedaan.

Veelal zijn er echter fasenverschillen, als "time lags", in het spel waardoor de landen zich in een verschillend stadium bevinden. Zo was het industriële Engeland, zo betoogde de (Duitse) Historische School, in de eerste helft van de negentiende eeuw een fase verder in zijn ontwikkeling dan het agrarische Duitsland, en op deze wijze rechtvaardigden zij als het ware een protectionistische en mercantilistische economische politiek voor Duitsland tegenover de voor Engeland al meer geëigende - dat wilde men schoorvoetend wel toegeven - vrijhandelspolitiek.

Met dat al bewoog de Historische School zich bijna uitsluitend binnen een gesloten, door de Duitse omstandigheden bepaalde belangstellingssfeer, en haar beschouwingswijze werd dan ook ten volle toegepast op het zich ook in Duitsland, vanaf het midden van de vorige eeuw, ontwikkelende coöperatiewezen.

4.3. Het beeld van de coöperatie als "naturrechtliche" en "gemeinwirtschaftliche" organisatie

De Duitse School in de coöperatie-beschouwing is nu, in alle opzichten, een sector-variant van de Historische School. Zij gebruikt dezelfde uitgangspunten en werkwijze, maar beperkt haar aandachtsveld slechts tot een bepaald deel van het economisch leven, namelijk de coöperatieve organisatie.

Aan het coöperatiewezen wordt dus, in de lijn van de verwachtingen, uitdrukkelijk mede een ethische dimensie of een ethische opdracht toegeschreven, die haar, in menselijke waarden gemeten, in positieve zin van andere ondernemingsvormen onderscheidt. De "Weltanschauung" kan daarbij een socialistische zijn, maar zeker niet uitsluitend; ook andere geestelijke stromingen komen, al naar gelang de persoonlijke overtuiging van de beschouwer, op de voorgrond te staan. Schobel baseert zich, om een stroming te noemen die veelal als grondslag van de coöperatie genoemd wordt, primair op het naturrecht: "Das Genossenschaftswesen ist naturrechtlich fundiert. Wege und Ziele der Genossenschaften entsprechen dem Naturrecht. Das Bestreben, das Leben erträglicher, die Welt besser, sich und die Seinen glücklicher zu machen, liegt in der Natur des Menschen begründet. Bei der Entstehung und Entwicklung des Genossenschaftswesens, bei der Festlegung seiner Grundsätze und Normen war das Naturrecht Berater und Begleiter" [82].

82. A. Schobel, Genossenschaft und Naturrecht, in: Zeitschrift für das gesamte Genossenschaftswesen, 1964, pag. 385.

Faust schetst de ethische dimensie van de coöperatieve organisatie in meer algemene termen aldus: "Viel von dem Sinngehalt der Genossenschaft ... wird deutlich, wenn man sich zuvor der geistesgeschichtlichen Wurzeln bewusst wird, aus denen die moderne Genossenschaftsbewegung entsprungen ist ... der Liberalismus, der Sozialismus, der Humanismus, die Romantik und nicht zuletzt und sicher nicht am schwächsten der christliche Gedanke. Von allen diesen geistigen und moralischen Kräften sind von den Schöpfern der Genossenschaft je nach ihrer subjectiven mentalen Ausrichtung mehr oder weniger stark wesentliche Elemente in die Genossenschaften hineingetragen worden. Insbesondere ist versucht worden, die diesen geistigen Strömungen immanenten Werte der Gesinnung und des menschlichen Verhaltens in den Genossenschaft zu verwirklichen. Dabei hat der Gedanke vom Werte der Persönlichkeit immer im Vordergrund gestanden.

Der Mensch in der Wirtschaft, der in der mittelalterischen Welt zentralfigur gewesen war, wurde gewissermassen wiederentdeckt. Das erklärt bereits, dass die genossenschaftlichen Gebilde in der Tat ethische Werkakzente tragen, wie sie in solchen Ausprägung bei der Mehrzal der übrigen Wirtschaftsunternehmen nicht in Erscheinung treten" [83].

Typerend is, naast het aangeven van de ethische dimensie, tevens de verwijzing naar de (veronderstelde) aanwezigheid van deze dimensie in de organisatie van het economisch leven in de middeleeuwen; een projectie die in de Historische School haast vanzelfsprekend gemaakt wordt. Hierop wordt in de volgende paragraaf nader ingegaan.

Voortkomend uit het Katheder-socialisme van de Historische School wordt de coöperatieve organisatie echter ook veelal als een in wezen socialistisch verschijnsel gezien. Op dit punt komt deze vleugel van de Duitse School dan ook op één lijn met de Rochdale-traditie.

In de Duitse filosofie is echter de staatsopvatting verder uitgewerkt dan in de Rochdale-traditie. De idealistische staatsopvatting van Fichte, als geïnstitutionaliseerde vorm van het contrat social der burgers en als hoedster van de maatschappelijk zwakkeren, klinkt hier ten volle door. Ervan uitgaande dat de coöperatie zich primair richt op de sociaal zwakkeren en de kleine zelfstandigen in de maatschappij, worden de doelstellingen van coöperatie en staat zonder omwegen als gelijkkluidend, althans liggend in elkaars verlengde, beschouwd. Coöperaties worden dan ook, in deze visie, onderdeel van een coöperatief socialisme, dat in Duitsland "Gemeinwirtschaft" [84] wordt ge-

83. H. Faust, Ethik in der Genossenschaft, in: Genossenschaft und Genossenschaftsforschung, Göttingen 1968, pag. 23.

84. Voor het begrip "Gemeinwirtschaft" vgl. Die Genossenschaften Europas und ihre Verbände, Luxemburg 1986, pag. 19. Een Nederlands equivalent zou min of meer kunnen zijn: ondernemingen ten algemene nutte.

noemd: "Wir zählen die Genossenschaften zur Gemeinwirtschaft, weil sie sich für das Schicksal der wirtschaftlich schwächeren Bevölkerungsgruppen einsetzen. Da die Förderung dieser Gruppen Gegenstand der öffentlichen Interessen ist, nehmen sie dem Staat oder der Gesellschaft viele Aufgaben ab. Ihr Ziel, wirtschaftliche schwachen Bevölkerungskreisen zu helfen, ist auch immer ein Staatsziel. Indem sie von sich aus öffentlichen Zielen folgen, sind auch sie gemeinwirtschaftlich" [85].

Aldus worden coöperatieve organisatie en de (ideale) staat als complementair en subsidiair beschouwd in verantwoordelijkheden en doelstellingen ten aanzien van de sociaal zwakkeren in de maatschappij. Daarmee wordt ook door de Duitse School aan de coöperatieve organisatie een maatschappij-verbeterend imago en een ethische strekking opgelegd. Dit is, in de ogen van de Duitse School, niet alleen voor de eigen coöperaties het geval, maar zeker ook voor de coöperaties - en de wederzijdse betrekkingen tussen de staat en de coöperaties - in de ontwikkelingslanden. Ook in vele ontwikkelingslanden zelf wordt, zoals ook in paragraaf 2.6. is uiteengezet, de koppeling staat-coöperatieve organisatie in verband met de lotsverbetering van sociaal zwakkeren welhaast automatisch gemaakt [86].

Met dat al kent de Duitse School aan coöperatieve organisatie een sociaal-maatschappelijke waarde toe die boven het economische uitstijgt, en die tenslotte altijd heilzaam is voor de maatschappelijke ontwikkeling in het algemeen. Daarbij is het "gemeinwirtschaftliche" karakter van coöperatieve organisatie tot een vast discussie-thema binnen de Duitse School uitgegroeid [87].

4.4. De historische projectie van de Duitse School

Binnen de Historische School werd de historisch en nationalistisch gekleurde beschouwingswijze - veelal in de vorm van ideaaltypische projecties - algemeen gangbaar. Zij werd gaandeweg op alle economische en maatschappelijke verschijnselen van toepassing geacht.

De Duitse School richtte zich daarbij uiteraard op de coöperatieve organisatie.

85. A. von Loesch, *Die gemeinwirtschaftliche Unternehmung*, Köln 1977, pag. 108.

86. Vgl. P.J. van Dooren, *Coöperaties voor ontwikkelingslanden*, Muiderberg 1978, verspreid; K. Verhagen, *Acht vragen en antwoorden over coöperaties en plattelandarmoede*, Amsterdam 1978, pag. 1, en: *Agricultural cooperatives and rural development*, NCR, Den Haag 1988, pag. 16.

87. Vgl. naast Von Loesch: W.W. Engelhardt, *Sind Genossenschaften gemeinwirtschaftliche Unternehmen?* Köln 1988 en: Th. Thiemeyer, *Die Idee der Gemeinwirtschaft*, in: *Die Genossenschaft in Wettbewerb der Ideen*, Tübingen 1985, pag. 49 e.v.

Deze werd weldra in de kern van de zaak gezien als de erfopvolgster van vroegere, overleefde organisatievormen, als een volgende fase in de natuur-noodzakelijke opeenvolging van economisch-maatschappelijke organisatievormen, in het bijzonder van het gilde- en markenwezen. Aldus werd de coöperatie-beschouwing ingepast in de vele "Stufen"-theorieën, veelal onder gelijktijdige projectie van de ethische dimensie die men van de oudere in de nieuwere organisatie zag overgaan. Trendbreuken waren, met het ontstaan van het kapitalisme, zeker ontstaan, maar in het moderne coöperatiewezen werden de oude waarden opnieuw tot gelding gebracht, aldus de historische coöperatievisie van de Duitse School. Deze visie wordt kernachtig verwoord door Crüger: "Jede Zeit hat das ihrer Eigenart entsprechende Genossenschaftswesen" [88]; hij onderbouwt deze stelling door te verwijzen naar de middeleeuwse organisaties als gilden en marken die hij als de toenmalige vormen van coöperatieve organisatie beschouwt.

Aschhoff zoekt het begin van de moderne coöperaties zelfs in voorhistorische tijden: "Die Anfänge genossenschaftlicher Zusammenschlüsse auf deutschen Boden lassen sich bis auf die germanischen Stämme zurückführen [89].

In de historische coöperatie-literatuur van de Duitse School is het dan gebruikelijk, om na dergelijke openingen uitvoerige beschrijvingen te geven van historische organisatievormen, met de aan hen toegeschreven hogere maatschappelijke en ethische waarden; waarna de coöperatieve organisatie, na het afsterven van deze historische organisatievormen, als een soort reïncarnatie beschouwd wordt: "Aufhebung der Flurzwanges, Ende des Zunftzwanges, Einführung der Gewerbefreiheit, dies alles vertrug sich nicht mit der festgefügtten Gemeinschaftsvormen, die vorher in der Landwirtschaft, im Handel und Handwerk bestanden hatten. Andererseits waren es gerade diese Bereiche und waren es gerade auch diese ordnungspolitischen Neuerungen, die zur Gründung der modernen Genossenschaften führten [90].

Evenzo interpreteert Crüger de ontwikkeling van de coöperatieve organisatie: "Alle versuchen, sie (die alten Organisationen) zusammen zuhalten, sind vergeblich. Es droht alles in Atome aufgelöst zu werden. Und gleichzeitig zeigt sich das Streben nach Sammlung und Wiedervereinigung unter den neuen wirtschaftlichen Verhältnisse. Hierfür galt es, die richtige Form zu finden ... Galt es doch vor allem, Ersatz für die Innungen zu schaffen [91].

88. H. Crüger, *Grundriss des deutschen Genossenschaftswesen*, Leipzig 1922, pag. 1.

89. G. Aschhof, *Das deutsche Genossenschaftswesen*, Frankfurt 1985, pag. 15.

90. Aschhof, t.a.p., pag. 17.

91. Crüger, t.a.p., pag. 3.

De Duitse School ziet, kortom, na het verdwijnen der gilden en andere corporatieve organisaties sedert de late middeleeuwen en de doorbraak van het kapitalisme, in de ontwikkeling van de coöperaties een eigentijdse herleving van dezelfde orderingsgedachte, waarin economische organisatie en de op de medemens georiënteerde "Weltanschauung" in een georganiseerde vorm hand in hand gaan.

Dit historisch perspectief werd ook door het Solidarisme als onderbouwing voor haar coöperatie-gedachte aangevoerd, en heeft dan ook, binnen de normatieve coöperatie-beschouwingen, steeds een brede aanhang gehad. Zij is een vast onderdeel in nagenoeg de gehele coöperatie-literatuur van de Duitse School.

4.5. Het ideaaltipe van de "Doppelnatur" van de coöperatieve organisatie

Met inachtneming van de ethische en historische dimensie die men aan de coöperatie toeschreef, is de coöperatie-theorie van de Duitse School na de Tweede Wereldoorlog tot een zekere afronding gekomen in de vorm van het theorema van de "Doppelnatur" van de coöperatie.

Deze voorstelling van een Doppelnatur van de coöperatieve organisatie is een poging van de Duitse School om het voorheen diffuse en nauwelijks gedefinieerde coöperatie-begrip in een schematische en theoretische vorm te gieten. Volgens deze opvatting heeft de coöperatieve organisatie een, om het zo uit te drukken, "gespleten persoonlijkheid". Zij is niet van een enkelvoudige, economische natuur, maar van een meervoudige, economische en sociologische natuur tezamen.

Draheim formuleert de coöperatieve organisatie als volgt: "Jede Genossenschaft hat eine Doppelnatur. Sie ist grundsätzlich immer: eine Personenvereinigung, eine "Gruppe" im Sinne der Soziologie und der Sozialpsychologie. Die Glieder dieser Gruppe sind Menschen, die die Träger der Genossenschaften darstellen; (und): ein Gemeinschaftsbetrieb der Mitgliederwirtschaften. Träger dieses Gemeinschaftsbetriebes sind dieselben Individuen, die die "Gruppe" bilden" [92].

In de "Gruppe" nu staan het persoonlijkheidselement, het psychologische, het sociologische, in het algemeen de niet-economische factoren voorop. "Die

92. Draheim, t.a.p., pag. 16. Ook in de Nederlandse literatuur kan men veelvuldig de aanname aantreffen dat de coöperatie "een vereniging van personen (is) die een bedrijf uitoefent".

genossenschaftliche Gruppe beruht auf Motivationen und Wechselwirkungen, die vorwiegend ausserwirtschaftlichen Charakter haben" [93].

Anderzijds staan, in de tweede natuur, de economische factoren voorop: "Die Genossenschaft ist eine Unternehmung ... und auch für sie gilt das ökonomische Prinzip. Eigenarten der Genossenschaft, die sich aus dem Gruppencharakter und der wirtschaftlichen Aufgabe ergeben, dürfen nicht darüber hinwegtäuschen, dass die Genossenschaft eine Unternehmung ist, wenn auch eine Unternehmung sui generis" [94].

Sedert het midden van deze eeuw heeft nu deze modelmatige weergave van het coöperatie-begrip in de Duitse School zich een brede aanhang verworven, vooral van de zijde van de zogenaamde "Genossenschaftliche Institute" van verscheidene Duitse universiteiten. Daarmee heeft zich een ideaaltipe gevestigd, dat twee gevaren in zich heeft waarvoor Weber met betrekking tot het gebruik van ideaaltypen in de maatschappijwetenschappen uitdrukkelijk waarschuwde: de "Bewertung" van ideaaltypen, en de "Vermischung" ervan met de werkelijkheid [95]. Beide gevaren doen zich in de Duitse wetenschappelijke traditie uitdrukkelijk gelden door de grote invloed erop van het Duitse idealisme, met name dat van Fichte en Hegel. Daarin wordt de werkelijkheid niet beschouwd als een zelfstandig object, maar als een weerslag of weergave van in het bewustzijn opgebouwde abstracte voorstellingen of "ideeën" [96]; of waarin, tenminste, een functionele betekenis voor de wetenschappelijke duiding wordt toegekend aan de subjectieve voorstelling van zaken ("Kein Object ohne Subject", aldus Fichte). In het idealisme is het dan ook geenszins bezwaarlijk om aan de voorstellingen die men zich van de maatschappelijke verschijnselen maakt, een ethische inhoud of strekking te verbinden. Integendeel, het zich, door introspectie, baseren op de Rede (het Vernunft in plaats van de Rationalität) met haar metaphysische inhoud brengt dat uit eigener beweging met zich mee. Het theoretisch idealisme, als wetenschappelijke methode, brengt dan ook bijna onvermijdelijk een praktisch idealisme met

93. Draheim, t.a.p., pag. 17.

94. Draheim, t.a.p., pag. 17.

95. De beschouwing van M. Weber met betrekking tot de functie en een verantwoord gebruik van ideaaltypen in de maatschappijwetenschappen is opgenomen in het opstel: "Die Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis", in: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1922.

96. Het hier bedoelde idealisme wordt door "Eislers Handwörterbuch der Philosophie" als volgt omschreven: "Idealismus ist, erkenntnistheoretisch, der Standpunkt, nach welchem die Ausenwelt "ideal" (ideell), d.h. nicht unabhängig von allem Bewusstsein, existiert, sondern nur als Gegenstand möglicher Erfahrung, als Inhalt objektiver, allgemeingültiger Erfahrung, oder nur als Inhalt eines erkennenden Bewusstseins, als etwas dem Bewusstsein "Immanentes". Pag. 285. Vgl. ook: C.A. van Peursen, *Filosofie van de wetenschappen*, Leiden 1986, pag. 22.

zich mee: het uitdrukkelijk incorporeren van normen en waarden (Bewertung) in het wetenschappelijke werk. De oudere traditie van de Duitse School wordt daarmee, in de nieuwe vorm van het ideaaltype der Doppelnatur, dan ook onverkort voortgezet. Ook de werkwijze met betrekking tot de vorming van het ideaaltype, namelijk om door middel van zogenaamde "pointierende Hervorhebung" [97] bepaalde diffuus of discreet aanwezig geachte eigenschappen te isoleren en deze vervolgens, in afwisseling met andere op gelijke wijze naar voren gehaalde eigenschappen, nader te bestuderen, vindt een haast algemene toepassing in de Duitse School. Het multidisciplinaire karakter komt daarbij steeds uitdrukkelijk naar voren. Ter Woorst typeert deze werkwijze als volgt: "In het bijzonder in de duitssprekende landen geeft men de voorkeur aan de "algemene" of "universele" benaderingswijze van de coöperatie. Hierbij wordt een bepaalde sector van coöperatieve geïsoleerd en tot object van studie gekozen, terwijl dit detail vervolgens vanuit verschillende gezichtpunten wordt benaderd [98].

Jöhr vergelijkt deze werkwijze met microscopisch onderzoek: "Die zunehmende Spezialisierung, zu welcher der Ausbau des Wissenschaftsbetriebes wie jeder anderen organisierten Tätigkeit fast automatisch führt, erschliesst dem Forscher ähnlich wie die Verwendung immer stärker vergrößernder Mikroskope einen immer kleineren Ausschnitt der Wirklichkeit, damit weckt sie aber zugleich das Bedürfnis nach einer universalen Betrachtungsweise" [99].

Het is nu Draheim, een der leidende wetenschappers van de moderne Duitse School, die zelf een duidelijk werkelijkheidsgehalte voor het Doppelnatur-theorema claimt: "Die Aufspaltung des Phänomens "Genossenschaft" in "Gruppe" und "Gemeinschaftsbetrieb" mag auf den ersten Blick etwas konstruiert erscheinen, weil eine Grenzziehung bei den sich in der Praxis verwischenden Übergängen zuweilen schwer fällt. Trotzdem ist, wie wir glauben, diese gedankliche Schema kein Gebilde der nur um Ordnung und Deutung bemühten Theorie. Es ist Aufgabe der weiteren Untersuchung zu zeigen, dass diese Betrachtungsweise Erkenntnisse zu vermitteln vermag, die auch für die Praxis verwendbar sind" [100].

Een der andere leidende auteurs uit de Duitse School, Henzler, acht het universalistisch beeld van de "Doppelnatur" een belangrijke wetenschappelijke

97. Weber spreekt van "einseitige Steigerung", t.a.p., pag. 191. De term "pointierende Hervorhebung", of "pointierend hervorhebende" abstractie is van W. Eucken, in: Die Grundlagen der Nationalökonomie, Jena 1940, pag. 92.

98. Ter Woorst, t.a.p. pag. 3.

99. W.A. Jöhr, Nationalökonomie und Soziologie, in: Wirtschaftstheorie und Wirtschaftspolitik, Bern 1953, pag. 295. Geciteerd door Ter Woorst, pag. 3.

100. Draheim, t.a.p., pag. 18.

verworvenheid: "In der Erkenntnis der Doppelnatur der Genossenschaft ... ist ein wesentliches Ergebnis der volkswirtschaftlichen, betriebswirtschaftlichen, juristischen und soziologischen Forschungen zu erblicken, die in den letzten Jahrzehnten im In- und Ausland auf genossenschaftlichen Gebiet angestellt werden sind... Die Frage, ob bei der Erforschung der Genossenschaft einer bestimmten wissenschaftlichen Betrachtungsweise eine Vorrangstellung einzuräumen sei, (ist) ohne Bedeutung" [101].

Aan het verzet tegen een economische benaderingswijze wordt al met al ook in de moderne Duitse theorie onverkort vastgehouden. De Doppelnatur-theorie moet dan ook eerder als een stylering van de reeds lang aanwezige inhoud van de Duitse School gezien worden dan als een nieuwe verworvenheid. De volgende mening van Weisser zou in de hoogtijdagen van de oude Historische School geschreven kunnen zijn: "Eine Genossenschaftstheorie muss eine wirtschaftswissenschaftliche Theorie sein. Aber freilich: keine wirtschaftswissenschaftliche Theorie kann die Wirklichkeit befriedigend erklären, die nicht das Wirtschaftsgeschehen in seinen unlöslichen Zusammenhang mit allen sonstigen sozialen Geschehen und "überhaupt mit allem, was den Menschen angeht" erforscht" [102]. Al met al is en blijft de universele, multidisciplinaire beschouwingswijze de basis van de Duitse School. Het Doppelnatur-theorema is slechts een verdere theoretische verfijning van hetgeen binnen de Duitse School al aanwezig en algemeen erkend was.

4.6. De dialectische methode als verdere uitwerking van het ideaaltype

Als ideaaltype nu is het bovenstaande beeld van de Doppelnatur nog niet voltooid. De coöperatieve organisatie is immers, vanwege haar tweeslachtig karakter, een "an Antinomien reiche Unternehmungstyp" [103], waarin talrijke polaire elementen op één noemer gebracht moeten worden. Dit gebeurt nu door de tegenstrijdigheden met elkaar in een vaste betrekking te brengen door middel van de Hegeliaanse dialectische methode. De op zich onbeheersbare polaire spanning tussen de "Gruppe" met haar eigen doelstellingen enerzijds, en het "Gemeinschaftsbetrieb" met haar eigen doelstellingen anderzijds, wordt, door het in een dialectische verbinding met elkaar brengen van de twee polen, opgeheven en tot een stabiele situatie herleid.

101. R. Henzler, Die Genossenschaft, eine fördernde Betriebswirtschaft, Essen 1957, pag. 14.

102. G. Weisser, Sind die Genossenschaften reformbedürftig?, in: Zeitschrift für das Gesamte Genossenschaftswesen 1955, pag. 200. Geciteerd door Ter Woorst, pag. 4.

103. Draheim, t.a.p., pag. 16.

De dialectische methode van Hegel waarvan hier sprake is, houdt, verkort weergegeven, het volgende in: twee polaire begrippen of opvattingen, zijnde de "these" en de "antithese", worden met elkaar geconfronteerd, en monden vervolgens uit in een verbindend begrip, zijnde de "synthese". De oorspronkelijke tegenstelling wordt daarmee opgeheven, en tegelijkertijd ontstaat een nieuw, zelfstandig begrip dat de oorspronkelijke begrippen verdringt en hun plaats inneemt. De synthese is dominant, en de oorspronkelijke these en antithese zijn nog slechts volgend.

Zij hebben hun zelfstandige inhoud verloren en ontleen hun betekenis nog slechts aan hun bijdrage aan de synthese. Aldus wordt gepoogd de complexe maatschappelijke werkelijkheid in beelden (ideeën) vast te leggen, te analyseren en te verklaren.

Hegels bijdrage aan de dialectische methode wordt door Störig als volgt toegelicht: "Wat zijn (d.i. Hegels) opvatting van de dialectiek van die van Fichte onderscheidt, is in de eerste plaats een dieper begrip van de synthese. Bij Fichte had de synthese de tegenstelling van these en antithese slechts op die wijze doen verdwijnen, dat de geldigheid van beide gedeeltelijk (partieel) werd bereikt. In Hegel's synthese worden these en antithese niet beperkt, maar "opgeheven" - in de drievoudige zin, die dit woord in de Duitse taal heeft: ten eerste opgeheven in de zin van "terzijde gesteld" (een wet wordt opgeheven); ten tweede in de zin van "bewaard, in reserve gehouden", derhalve niet vernietigd, maar in een hogere eenheid bewaard en levend gehouden; en ten derde "opgeheven", namelijk op een hoger niveau gebracht, waarbij zij niet meer als uitsluitende tegenstelling werken" [104]. Met dat laatste wordt aangegeven dat "Aufhebung" hier sublimering betekent, het opheffen tot een hogere waarde: dat is altijd het sluitstuk van de dialectische methode van Hegel.

Het theorema van de Doppelnatur volgens Draheim mag nu een schoolvoorbeeld genoemd worden van deze Hegeliaanse constructie. Nadat hij de coöperatieve organisatie heeft opgesplitst in een "Gruppe" enerzijds en een "Gemeinschaftsbetrieb" anderzijds, gaat Draheim als volgt verder: "Der Vollständigkeit halber ist bereits hier anzudeuten, dass nicht nur die genossenschaftliche Gruppe, sondern auch der genossenschaftliche Gemeinschaftsbetrieb innerhalb gewisser Grenze ein Eigenleben führen muss, das sich tatsächlich oder scheinbar von den Gruppengliedern und den Mitgliederwirtschaften entfernen kann. Die Genossenschaft ist als Wirtschaftsbetrieb prinzipiell den

104. H.J. Störig, *Kleine Weltgeschichte der Philosophie*, Stuttgart 1959. Nederlandse bewerking: *Geschiedenis van de filosofie*, Utrecht 1972, Deel 2, pag. 83.

Grundsätzen einer ordentlichen Unternehmungsführung unterworfen ... Die Betonung dieses Eigenlebens des genossenschaftlichen Gemeinschaftsbetrieb gegenüber den Wünschen und Absichten der Mitgliederwirtschaften kann u.U. Spannungen herbeiführen, die aber meistens durch spezifischen Eigenschaften und Massnahmen der genossenschaftlichen Gruppe nicht nur überwunden, sondern sogar fruchtbar gemacht werden können [105].

Aldus wordt de dialectische methode aangewend om het beeld van de Doppelnatur af te ronden tot een sluitend ideaaltipe, dat dan voortaan als een gefixeerde waarheid wordt beschouwd en als uitgangspunt van de verdere, universele, beschouwingen van de Duitse School dienst doet.

4.7. Het "Gleichgewichtsziel" en de "Grundauftrag" als evenwichtscheppende krachten

Het middel nu, waarmee de polaire tegenstellingen binnen de coöperatieve organisatie tot de synthese worden gebracht, is het "Gleichgewichtsziel" (Draheim), of de "Grundauftrag" (Henzler). Met deze termen wordt de intentie of opdracht bedoeld waarmee de leden via hun vereniging invloed uitoefenen op de gemeenschappelijke onderneming. Deze impuls van de vereniging wordt door de onderneming op haar beurt beantwoord in de vorm van het doorgeven aan de vereniging van de (meestal economische) eisen die de omgeving aan de onderneming stelt. De uitkomst draagt het karakter van een compromis of van een (dynamisch) evenwicht.

Draheim spreekt dus van een "Gleichgewichtsziel" als centrale doelstelling binnen de coöperatieve organisatie. Het evenwicht moet bereikt en behouden worden in het spanningsveld van de volgende "Wechselwirkungen": "zwischen Gruppengliedern und genossenschaftlichen Gruppe; zwischen Mitgliederwirtschaften und dem genossenschaftlichen Gemeinschaftsbetrieb; (en) zwischen soziologischer und ökonomischer Sphäre" [106]. Hij onderscheidt dan meerdere mogelijkheden van "Schwergewichtsverteilung" in de verhouding tussen lid en coöperatieve onderneming, waarbij dan de ene, dan de andere partij een ongewenst overwicht heeft. Het gaat er echter om deze onevenwichtigheden te vermijden of op te lossen, zodat een harmonisch evenwicht ontstaat: "Wenn weder die Genossenschaft als Unternehmung noch die Mitgliederwirtschaften ein ständiges und betontes Übergewicht haben, sondern zwischen den Interessen und Bedürfnissen der Mitgliederwirtschaften einerseits und den

105. Draheim, t.a.p. pag. 18.

106. Draheim, t.a.p., pag. 77.

berechtigden Interessen der Genossenschaft andererseits eine Harmonie- oder Gleichgewichtszustand herrscht, dann liegt der Normalfall vor" [107].

Een zodanige evenwichtssituatie draagt een compromis-karakter, aldus Draheim: "Dieser Gleichgewichtszustand ist im letzten Ende nicht anderes als die Verbindung von Gegensätzlichem und die Vermittlung zwischen feindlichen Positionen in der moderner Wirtschaft (Käufer-Verkäufer, Mieter-Vermieter, Gläubiger-Schuldner u.ä.)" [108].

Henzler ziet als evenwichtscheppende factor binnen de coöperatieve organisatie de zogenaamde "Grundauftrag" of "Förderungsauftrag" van de leden aan het coöperatief bedrijf. Hij gaat daarbij uit van de volgende definitie van coöperatieve organisatie: "Die Genossenschaft ist eine Personenvereinigung (mit nicht geschlossener Mitgliederzahl), deren Zweck es ist, entsprechend dem ihr erteilten Grundauftrag die Eigenwirtschaften der Mitglieder mit geeigneten Mitteln und Massnahmen, namentlich mittels gemeinsam getragener Betriebswirtschaft zu fördern" [109]. Deze "Grundauftrag" vormt daarmee de synthese-brengende verbinding tussen de vereniging van personen enerzijds en het gemeenschappelijk bedrijf anderzijds: "Wenn man ... die Gesamtgebilde Genossenschaft scheidet in die Mitglieder, die genossenschaftliche Personenvereinigung einerseits und die genossenschaftliche Betriebswirtschaft andererseits, so erscheint - von genossenschaftlichen Grundauftrag aus gesehen - die genossenschaftliche Personenvereinigung als Grundauftraggeber und die genossenschaftliche Betriebswirtschaft als Auftragnehmer, als Mittel zur Erfüllung des Grundauftrages, als Förderungsinstrument der Mitglieder; das bedeutet, dass der Grundauftrag ein wesensnotwendiges Band zwischen genossenschaftlicher Personenvereinigung und genossenschaftlicher Betriebswirtschaft ist" [110]. Henzler definieert de "Grundauftrag" verder nauwelijks, maar schrijft haar schijnbaar toch in hoofdzaak een economisch karakter toe, inhoudende: "unter den jeweils gegebenen Umständen, vor allem in Anpassung an die bestehende Marktanlage stets so zu handeln, wie es auf die Dauer allen Mitgliedern und ihren Wirtschaften am besten zum Nutzen gereicht" [111].

Aldus heeft de Duitse School in het Doppelnatur-beeld van de coöperatie een ideaaltipe geschapen; een denkmodel van de coöperatieve organisatie, waaraan men evenwel in de Duitse School een groot werkelijkheidsgehalte toekent.

107. Draheim, t.a.p., pag. 83.

108. Draheim, t.a.p., pag. 84.

109. Henzler, t.a.p., pag. 26.

110. Henzler, t.a.p., pag. 21.

111. Henzler, t.a.p., pag. 18.

Immers, alle maatschappelijke en economische factoren, hoe divergerend ook, worden door middel van de dialectische benadering op één noemer gebracht, en aldus als een waarheidsgetrouwe afspiegeling van de complexe maatschappelijke en economische werkelijkheid beschouwd. Nader beschouwd voert de visie van de Duitse School echter tot een vérgaande zelfstandigheid van de coöperatieve onderneming ten opzichte van de leden.

4.8. De verzelfstandiging van de coöperatie volgens de Duitse School

In de dialectische verhouding tussen de "Gruppe" enerzijds en de "Unternehmung" anderzijds is er in de visie van de Duitse School niet alleen ruimte voor een zekere zelfstandigheid van het coöperatief bedrijf, maar is er zelfs een zekere noodzaak toe. Reeds eerder is erop gewezen dat, volgens Draheim, "der genossenschaftliche Gemeinschaftsbetrieb innerhalb gewisser Grenzen ein Eigenleben führen muss, das sich tatsächlich oder scheinbar von den Gruppengliedern und den Mitgliederwirtschaften entfernen kann" [112]. Dit "eigen leven" van de coöperatie is een economische noodzaak om te kunnen overleven in een markteconomie, aldus Draheim: "Die Genossenschaft muss ein Eigenleben führen, um als Unternehmung existenzfähig zu sein... Es ist abwegig, von einer Entartung der Genossenschaft zu sprechen, wenn die Genossenschaft als Unternehmung Eigenleben und Eigeninteressen zeigt. Nur durch eine Überspannung und Überbetonung des Eigenlebens kommt die Genossenschaft in Gefahr, zu einem "Unternehmung an sich" zu werden" [113].

Bij Henzler krijgt de verzelfstandiging van de coöperatieve onderneming een welhaast definitief karakter. Als belangrijkste oorzaken daarvoor ziet Henzler de toenemende complexiteit van de markteconomie, de noodzaak tot schaalvergroting, en het gebrek aan marktinzicht en onderscheidingsvermogen van de leden: "Im Regelfall kann in der gegenwertigen Wirtschaft eine Unter-richtung der Mitglieder über die Marktlage und eine für sie günstige Erfüllung ihrer Marktwünsche auf einem anderen Weg als dem über eine weitgehend selbständige genossenschaftliche Betriebswirtschaft nicht erfolgen. Eine Stärkung der Autonomie der Genossenschaftsleitungen war und ist notwendig, um die Interessen der Mitglieder besser wahren zu können ... Sie ändert grundsätzlich nichts an dem den Genossenschaftsleitern erteilten (...)Grund-auftrag ... Dieser Grundauftrag muss schon deshalb als erteilt angenommen

112. Draheim, t.a.p., pag. 18.

113. Draheim, t.a.p., pag. 81.

werden, weil die Mitglieder häufig nicht wissen können, was unter den ... gegebenen, laufend Veränderungen unterworfenen gesamtwirtschaftliche Verhältnissen das für ihre Wirtschaften Notwendige, Zweckmäßige und Vorteilhaftes ist. Der Mangel der Mitglieder an Selektionsvermögen im weitesten Sinne soll durch die Auswahlfähigkeit der Leitung der genossenschaftlichen Betriebswirtschaft ausgeglichen werden" [114].

Kortom: zonder een nagenoeg volkomen delegatie aan de bedrijfsleiding - waarbij de leden niet in staat worden geacht tot het uitoefenen van effectieve controle - kan de coöperatieve onderneming haar opdracht niet uitvoeren. In de moderne markteconomie voert dit tot "economisering" en "commercialisering" van coöperaties en daarmee tot een volkomen tweezijdig marktverkeer, waarbij de leden tenslotte "contractanten" zijn: "Die andere Grenze (in de ontwikkeling van coöperaties) wird von jenen Genossenschaften gebildet, bei denen die Okonomisierung den höchsten Stand erreicht hat und die ein stark merkantiles Gepräge tragen ... Damit aber dass der Betrieb der Genossenschaft nicht mehr als Organbetrieb der Mitgliederwirtschaften, sondern als ihr Marktkontrahent erscheint, der im Einzelfall gewählt oder nicht gewählt wird, wird die Leistungsbeziehung zwischen Genossenschaftsbetrieb und Mitglied zu einer Marktfunktion; der Genossenschaftsbetrieb erscheint nach zwei Seiten marktverbunden ..." [115].

Als gevolg van deze ontwikkeling ... "hat hier die genossenschaftliche Betriebswirtschaft auch alle weitere Folgen einer doppelten Marktverbundenheit zu tragen: ihr und ihren Marktfunktionen heften sich alle adäquaten Marktrisiken an; sie ist gezwungen, den Markt (genauer: die Märkte) nach zwei Seiten ständig zu erforschen und die präsumtiven Kontrahenten, auch wenn diese Mitgliedschaft besitzen, zu erwerben; im Wettbewerb stehend und vom Beschaffungsmarkt zum Absatzmarkt umsetzend, muss sie im Interesse der Mitgliederwirtschaften und deren Förderung mit der für die Entfaltung eigener Initiative erforderliche Autonomie gegenüber den Mitglieder ausgerüstet werden" [116].

De ontwikkelingen in de moderne markteconomie verbreken, met andere woorden, de voorheen veronderstelde congruentie tussen "Gruppe" en "Gemeinschaftsbetrieb", en brengen een nagenoeg volkomen verzelfstandiging van de coöperaties met zich mee, waarbij de leden, als direct belanghebbenden, niet meer in staat geacht kunnen worden nog enige controle op hun

114. Henzler, t.a.p., pag. 18-19.

115. R. Henzler, Betriebswirtschaftliche Probleme des Genossenschaftswesens, Wiesbaden 1962, pag. 28.

116. Henzler, t.a.p., pag. 28.

onderneming uit te oefenen. Het zwaartepunt is, volgens de gedachtengang van Henzler, dan toch sterk bij de onderneming en haar professioneel management komen te liggen, en het uitgangspunt: "der genossenschaftliche Grundauftrag ist der Genossenschaft immanent; er ist Wesensmerkmal dieses; er ist ... an die Leitung der genossenschaftlichen Betriebswirtschaft erteilter Dauer-auftrag" [117], vraagt van de leden een blind en onvoorwaardelijk vertrouwen in de leiding van hun coöperatie.

Dit coöperatie-beeld van de Duitse School is, in de Bondsrepubliek, niet zonder gevolgen gebleven voor de praktijk: daarin is het namelijk, in tegenstelling met ondermeer de Nederlandse situatie, de gewoonte geworden dat professionele managers rechtstreekse bestuurlijke verantwoordelijkheden dragen en bevoegdheden uitoefenen [118]. Daarmee is de deur geopend voor een voortschrijdende verzelfstandiging van coöperaties tot ondernemingen met een ander - dan - coöperatief karakter, hetzij gericht op eigen, zelfstandige winstmaximalisatie, hetzij gericht op een brede doelstelling, als "onderneming ten algemene nutte".

Overigens heeft dit beeld van zelfstandigheid van de coöperatieve onderneming in Duitsland ook in de wetgevende zin al consequenties gehad, met name met betrekking tot de "Mittbestimmung" van werknemers: hierin is geen onderscheid gemaakt tussen coöperatieve en niet-coöperatieve ondernemingen, zoals in de Nederlandse structuurwetgeving wel het geval is [119].

Dit heeft, in het bijzonder voor de grotere Duitse coöperaties die met deze Mittbestimmung te maken hebben, geleid tot een voortgaande verzelfstandiging en een vermindering van de invloed der leden. Overigens heeft de Duitse wetgever gemeend de leden van de coöperaties toch enigszins in bescherming te moeten nemen tegenover de (toenemende) zelfstandigheid van de coöperatie tegenover de leden, namelijk door de "Förderungsauftrag" als een wettelijk kenmerk van de coöperatieve organisatie vast te leggen.

Al met al moet echter worden vastgesteld, dat een toenemende verzelfstandiging van de coöperatie ten opzichte van de leden een haast vanzelfsprekende consequentie is van het Doppelnatur-concept van de Duitse School.

117. R. Henzler, *Die Genossenschaft, eine fördernde Betriebswirtschaft*, Essen 1957, pag. 19.

118. "This aspect ... is of particular importance in the case of large co-operative societies, where often highly trained economists are elected to serve on the board (of directors) who are admitted to membership of the society in order to be eligible but who do not belong to the sociological group of the members", aldus H.H. Münckner, in: *Workers' Co-determination in Co-operative Enterprise, The German Case*, Marburg 1978, pag. 11.

119. Vgl. Münckner, t.a.p., pag. 30.

4.9. Samenvatting van dit hoofdstuk

De Duitse Coöperatie-School is de dochter van de Historische School in de economische wetenschap. Zij ziet in de coöperatieve organisatie een complex maatschappelijk verschijnsel, waarin sociologische, psychologische, levensbeschouwelijke en economische factoren in onderlinge wisselwerking een bepaalde maatschappelijk-economische organisatie vormen. Uit historisch oogpunt moeten, volgens deze opvatting, dergelijke organisatievormen gezien worden als eigentijdse, moderne opvolgers van overleefde organisatievormen als gilden en marken. Evenals de geïdealiseerde staat in de Duitse filosofische traditie, zijn zij een vorm van *contrat social* van sociologische groepen, die aldus hun omstandigheden en de samenleving als geheel willen verbeteren, kortom, het individuele en collectieve belang willen bevorderen.

In de laatste decennia is gepoogd dit diffuse coöperatie-begrip in een nader uitgewerkte theoretische vorm te gieten. Door middel van het theorema van de Doppelnatur modelleert de Duitse School het coöperatie-begrip tot een strak ideaaltypische voorstelling, waarin economische en niet-economische factoren en motieven in een dialectische verhouding tot elkaar gebracht worden, en waaruit het beeld resulteert van de coöperatie, die de polaire factoren in een dynamisch evenwicht weet te houden.

De Duitse School-visie leidt echter in de praktijk tot een vérgaande losmaking van de coöperatie van haar leden; de "onderneming" krijgt steeds meer overwicht op de "vereniging", en in de moderne markteconomie is een vérgaande verzelfstandiging van de coöperatie tegenover haar leden zelfs onvermijdelijk.

Overigens blijft het beeld van de Duitse School weinig stabiel en uniform, omdat het een dynamisch model betreft. Al naar gelang de momentopname, zijn aan het verschijnsel "coöperatie", in deze beschouwingwijze, uiteenlopende eigenschappen toe te schrijven of typering te geven, die vervolgens onder andere omstandigheden of gezichtshoeken weer herroepen kunnen worden. De Duitse School staat daarmee, in wetenschapsmethodologische zin, op een "relativistisch" standpunt [120]. Haar voorkeur voor de inductieve, en haar bezwaren tegen de deductieve werkwijze versterken dit relativisme nog, en leiden tot een opvallend gemis aan eenduidigheid in de wetenschappelijke conclusies.

De Duitse School streeft, met andere woorden, nauwelijks of niet naar een verklarende economische analyse die onafhankelijk is van tijd, plaats en omstandigheden, om aldus tot de wezenlijke en blijvende kenmerken van coöperatieve organisatie te kunnen besluiten, maar veel meer naar een universele

120. Van Peursen, t.a.p., pag. 14, 22, 80.

beschrijving van de actueel aangetroffen situatie. Het ideaaltypische model van de Doppelnatur is in wezen dan ook veel meer een redactioneel dan een analytisch hulpmiddel in het werk van de Duitse School.

Tegelijkertijd propageert de Duitse School de coöperatieve organisatie echter ook als een ondernemingssoort die een praktisch idealisme in zich draagt, en die zich in ethisch en moreel opzicht positief onderscheidt van andere soorten ondernemingen, in het bijzonder van de kapitaal-vennootschap.

HOOFDSTUK V

EVALUATIE VAN DE POLITIEK-MAATSCHAPPELIJKE COÖPERATIE-BESCHOUWINGEN

5.1. Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken zijn een drietal normatieve coöperatie-beschouwingen behandeld, dat wil zeggen coöperatie-beschouwingen met een politiek-maatschappelijke strekking. Zij kennen alle reeds een lange traditie, en beschikken ook nu nog over een ruime aanhang, zowel bij politici als bij maatschappij-wetenschappers. Met een zeker automatisme worden aan coöperatieve organisatie dan ook steeds weer een aantal normatieve, bovenal als deugdzzaam beschouwde en maatschappelijk wenselijk geachte eigenschappen toegedacht [121].

Tegen deze normatieve of politiek-maatschappelijke coöperatie-benaderingen zijn nu een drietal bezwaren aan te voeren. Het eerste bezwaar is van wetenschapsmethodologische aard; daarmee komt de inhoudelijke juistheid van deze coöperatie-beschouwingen op losse schroeven te staan. Het tweede bezwaar betreft het werkelijkheidsgehalte van de sociale en morele claims van de normatieve coöperatie-beschouwingen, gezien de praktische toepassing van coöperatieve organisatie in het economisch leven. Het derde bezwaar is tenslotte het gebrek aan consistentie en uniformiteit van de politiek-maatschappelijke benaderingen van coöperatie; een bezwaar dat zich met de éénwording van de Europese Gemeenschap en de daarmee samenhangende internationalisering van het (coöperatief) bedrijfsleven in toenemende mate openbaart. Het is dienstig deze bezwaren nader toe te lichten.

121. Het meest recente voorbeeld is te vinden in de reeds genoemde Mededeling van de EG-Commissie aan de Raad van Ministers met betrekking tot de ondernemingen van de sociale economie (1989). Als kenmerken van deze ondernemingen - waarin coöperaties een voor-aanstaande plaats innemen - worden op pagina 4 genoemd: 'groeps-solidariteit ... één persoon, één stem ... en de morele waarden van zelfstandigheid en burgerschap'.

5.2. Bezwaren van wetenschapsmethodologische aard

Uit het oogpunt van wetenschapsmethodologie moet tegen de politiek-maatschappelijke coöperatie-beschouwingen het bezwaar worden aangevoerd, dat zij geen acht slaan op het postulaat van de "Wertfreiheit" zoals dat door Weber geformuleerd is en waarvoor sindsdien in de economische wetenschap de meerderheid der onderzoekers gewonnen is [122]. Met het postulaat van de Wertfreiheit bedoelt Weber het in acht nemen van de scheiding tussen "Weltanschauung" (ideologie) en "Kentnisse" (vaststelling van wetenschappelijke feiten), ofwel het onderscheid tussen het "sollen" (zoals de wereld volgens de ideologie van de beschouwer zou moeten zijn) en het "sein" (zoals de wereld in werkelijkheid is) [123].

Overigens voert het postulaat der waardevrijheid van de wetenschapsbeoefening bij velen, zowel binnen als buiten de wetenschap, tot de misvatting dat in het geheel geen waarden of normen in het wetenschappelijke werk toegelaten zouden zijn. Indien dat het geval zou zijn, zouden maatschappij-wetenschappen slechts een "klinisch" en formeel-theoretisch karakter hebben, en zou het verband met de maatschappelijke werkelijkheid ontbreken. Met waardevrijheid wordt dan ook iets anders bedoeld, namelijk het aanbrengen en in acht nemen van het onderscheid tussen "buitenwetenschappelijke" en "binnenwetenschappelijke" waarden [124].

Buitenwetenschappelijke waarden zijn daarbij waarden die aan de ethiek zijn ontleend en van levensbeschouwelijke aard zijn. Zij zijn van een geheel andere orde dan binnenwetenschappelijke waarden. Met dat laatste worden de uitgangspunten aangeduid die, voor iedere wetenschap op zich, als bouwstenen voor de desbetreffende wetenschap dienen. Het zijn basis-veronderstellingen zonder welke de desbetreffende wetenschap simpelweg niet mogelijk is [125]. Dergelijke basis-veronderstellingen zijn wetenschappelijk niet "te bewijzen" of "te weerleggen", evenmin als dat voor buitenwetenschappelijke waarden het geval is. Zij hebben dan ook niet de pretentie van absolute objectiviteit, maar worden als uitgangspunt genomen omdat, in een bepaalde tijd, "het forum van onderzoekers" (van een bepaalde discipline) ze als uitgangspunt onderschrijft. Daarmee krijgen deze waarden toch een zekere universele geldigheid [126].

122. J.J. Klant, *Filosofie van de economische wetenschappen*, Leiden 1987, pag. 68.

123. Vgl. M. Weber, *Der Sinn der "Wertfreiheit" der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften*. Verschenen in: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1922, pag. 455 e.v.

124. Vgl. J.J. Klant, t.a.p., pag. 63-64.

125. Vgl. M. Blaug, *The methodology of economics*, Cambridge 1984, pag. 16-17.

126. C.A. van Peursen, t.a.p., pag. 23, pag. 77.

Een voorbeeld van een dergelijke binnenwetenschappelijke waarde in de economische wetenschap - zonder welke deze wetenschap onmogelijk is - is het zogenaamde economisch motief. Zij dient als basis voor de logica van oorzaak en gevolg in de economie, zoals het winststreven, het differentiatie- en specialisatieproces, en het producenten- en consumentengedrag in het algemeen. Deze processen en verschijnselen worden op basis van het veronderstelde economische motief bewezen geacht en verkrijgen daarmee een wetenschappelijke status.

Het spreekt vanzelf dat door deze waardering door middel van het economisch motief een eenzijdig beeld van de mens wordt opgeroepen. Het gevaar van reductionisme [127] moet bij het hanteren van binnenwetenschappelijke waarden dan ook steeds onderkend worden. Anderzijds is het bedrijven van welke wetenschap dan ook onmogelijk zonder de aanneming van dergelijke binnenwetenschappelijke waarden; het afwijzen daarvan voert noodzakelijkerwijze tot relativisme [128] en maakt daarmee het trekken van eenduidige wetenschappelijke conclusies geheel en al onmogelijk.

Webers standpunt der Wertfreiheit houdt nu in, dat er met betrekking tot buitenwetenschappelijke en (binnen)wetenschappelijke waarden sprake moet zijn en blijven van twee onderscheiden circuits, van twee onderscheiden ordes of niveaus van menselijk besef, met ieder hun eigen verantwoordelijkheid en integriteit ("Dignität").

Daarmee bedoelt Weber tevens, dat de wetenschapsbeoefening, zowel in haar middelen als in haar resultaten en toepassingsmogelijkheden, onderworpen moet kunnen blijven aan de toetsing aan buitenwetenschappelijke waarden, met name ethische en levensbeschouwelijke opvattingen. Deze mogen op hun beurt echter niet geïncorporeerd worden in de wetenschapsbeoefening op zich, omdat daarmee de objectiviteit en zuiverheid van de wetenschap wordt aangetast. Deze incorporatie ("Vermischung" en "Bewertung") tast dus zowel de wetenschappelijke juistheid als de autoriteit van de ethiek aan; er ontstaat dan naar beide zijden een onzuivere situatie. Wertfreiheit is dan ook een voorwaarde voor een verantwoorde beoefening van de sociale wetenschappen [129].

Hoewel er, als reacties op Webers standpunt met betrekking tot de waarde-vrijheid en het latere logisch-positivisme, stromingen zijn ontstaan in de wetenschapsfilosofie die naar relativisme of zelfs anarchisme neigen in die zin

127. Vgl. Van Peursen, t.a.p., pag. 21.

128. Vgl. Van Peursen, t.a.p., pag. 80.

129. Vgl. Weber, t.a.p., pag. 463, alsmede Van Peursen, t.a.p., pag. 89. Van Peursen spreekt liever van een "relatieve autonomie" van wetenschap en ethiek.

dat zij enig onderscheid tussen buiten- en binnenwetenschappelijke waarden onmogelijk achten - zo zou elke wetenschap bij voorbaat behept zijn met verborgen waarde- en vooroordelen [130] - is het standpunt van Weber tot op heden bepalend gebleven voor de methode der sociale wetenschappen.

De politiek-maatschappelijke coöperatie-beschouwingen zijn nu een buitengewoon illustratief voorbeeld van de methodologische fout met betrekking tot de Wertfreiheit. In deze coöperatie-opvattingen is de wens steeds de vader van de gedachte. Zonder voorbehoud worden steeds buitenwetenschappelijke waarden en normen aangevoerd ter verklaring, en zelfs meer nog, ter bevordering van coöperatieve organisatie als een maatschappelijk heilzaam middel. De ethiek en levensbeschouwing schrijven de maatschappij-wetenschappen voor hoe zij coöperatieve organisatie dienen te interpreteren. Daarbij wordt bovendien aan de leden van coöperatieve organisaties van buitenaf een morele verantwoordelijkheid opgelegd, terwijl deze leden er zelf nooit enig misverstand over hebben laten bestaan dat hun doelstelling met betrekking tot coöperatieve organisatie primair van bedrijfseconomische aard is [131]. In de praktijk van het economisch leven namen de leden van coöperaties dan ook wel de uiterlijke vorm over, maar niet de geestelijke inhoud die de politiek-maatschappelijk geëngageerde pleitbezorgers van coöperatieve organisatie zich dachten.

5.3. Het werkelijkheidsgehalte van de historische en sociale beeldvorming met betrekking tot coöperatieve organisatie

Het tweede bezwaar dat tegen de politiek-maatschappelijke coöperatie-beschouwingen is in te brengen, is hun vertekening van de historische en economische werkelijkheid met betrekking tot de coöperatieve organisatie. De sociale en morele claims van deze beschouwingen zijn in de praktijk van het economisch leven namelijk niet of nauwelijks herkenbaar.

De politiek-maatschappelijke coöperatie-beschouwingen koesteren algemeen het beeld, dat coöperatieve organisaties bij uitstek worden opgericht ten behoeve van en zijn samengesteld uit de sociaal en economisch zwakkeren in de

130. Van Peursen noemt enkele wetenschapsgroeperingen die op dit standpunt staan, t.a.p., pag. 22.

131. Vgl. Ter Woorst, t.a.p., pag. 4; E. Abma, Leiding en leden in landbouwcoöperaties, Meppel 1962, pag. 60; L. Roeloffs, De coöperatie maatschappelijk en fiscaal beschouwd, Alphen aan den Rijn 1971, pag. 1.; J. Reeves, A century of Rochdale Cooperation, London 1944, pag. 70; G.J. Otten, De ontwikkeling der verbruikcoöperaties in Nederland, Amsterdam 1924, pag. 8.

samenleving, en voor hen een aangewezen middel betekenen voor hun lotsverbetering.

Hoe aansprekend ook, in alle nuchterheid moet worden vastgesteld dat dit beeld de historische en actuele werkelijkheid vertekend weergeeft en slechts een gedeeltelijke waarheid bevat. Emelianoff toonde reeds met voorbeelden uit een groot aantal landen aan, dat het juist de sterkere en leidende ondernemers binnen een sector waren die zich het eerst en met de grootste betrokkenheid coöperatief organiseerden, terwijl de zwakkere en kleinere ondernemers zich afzijdig hielden [132]. Dit beeld wordt ook door de coöperatieve geschiedenis in ons land bevestigd. Zo werd de eerste coöperatieve zuivelfabriek in ons land, die te Warga van 1886, niet door kleine boeren opgericht, maar juist door grote, vooruitstrevende boeren. De kleine boeren traden pas toe nadat de leidende groep de coöperatie tot een "going concern" had ontwikkeld; eerst slechts als leverancier, later pas als lid. Van Zanden laat zien dat de beginfase van coöperatieve organisatie in ons land vrij algemeen volgens dit patroon verlopen is [133]. Voor de periode na de Tweede Wereldoorlog stelt Abma, nog steeds in overeenstemming hiermee, een sterk positieve correlatie vast tussen opleidingsniveau, vooruitstrevendheid in bedrijfsvoering en levensstijl alsmede bedrijfsgrootte ter ene zijde, en lidmaatschappen van coöperatieve organisaties van boeren en tuinders ter andere zijde [134]. In de Verenigde Staten is eveneens een duidelijk positieve samenhang tussen bedrijfsgrootte en coöperatieve lidmaatschappen vastgesteld [135].

Een belangrijke verklaringsgrond voor deze positieve relatie tussen bedrijfsgrootte en coöperatief lidmaatschap is van zuiver bedrijfseconomische en financiële aard: de kleinere en minvermogende boeren waren eenvoudigweg niet bij machte de financiële risico's te dragen die het coöperatief lidmaatschap, bij een hoog investeringsbedrag, met zich meebracht.

Dit betekent overigens dat voor coöperatieve organisaties met lage investeringsbehoeften een dergelijke financiële belemmering voor minvermogende leden niet aanwezig is. Zo konden de in het algemeen minvermogende boeren in het zuiden en oosten van ons land zich wel massaal bij de daar opgerichte zuivelcoöperaties aansluiten, omdat het hier om eenvoudige handkrachtfabriekjes ging, terwijl het in Friesland om stoomzuivelfabrieken ging waar de

132. Emelianoff, t.a.p., pag. 204-213.

133. J.L. van Zanden. De economische ontwikkeling van de Nederlandse land- en tuinbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914, Utrecht 1985, pag. 208-209.

134. Abma, t.a.p., pag. 58.

135. U.S. Ministry of Agriculture, Marketing and Farm Supply Cooperatives, Membership and Use, 1980, Washington D.C. 1983, pag. 4.

investering per lid liefst vijftig maal die van de handkrachtfabriekjes overtrof [136].

Tot de aankoopcoöperaties, zeker waar het om bestelverenigingen gaat, of meer in het algemeen gesteld, waar het gaat om coöperaties met betrekkelijk weinig kapitaalbehoeften en dus lage financiële risico's, kunnen kleine en minvermogende boeren wat draagkracht betreft even gemakkelijk toetreden als grote en meervermogende boeren. Het onderzoek van Abma toont echter aan, dat er dan nog andere drempels en belemmeringen kunnen zijn, van meer sociologische aard, die een gelijkelijk lidmaatschap van de verschillende klassen en standen van boeren in de praktijk bemoeilijken.

Met name voor ontwikkelingslanden zouden soortgelijke onderzoeken een beter inzicht kunnen geven in de mogelijkheden en belemmeringen van coöperatieve organisaties voor de verschillende categorieën boeren aldaar.

Het belang van achterliggend vermogen van de leden van coöperaties wordt overigens ook voor een geheel andere sector dan de landbouw bevestigd: in ons land bleken de uit een sociaal oogpunt zo dringend noodzakelijke woningbouwcoöperaties nauwelijks levensvatbaar te zijn, aangezien de minvermogen-de leden (fabrieksarbeiders) geen voldoende zekerheden konden stellen voor de aan te trekken leningen. Slechts waar werkgevers zich garant stelden was van enige levensvatbaarheid sprake. De sociale woningbouw door woningbouwverenigingen kon dan ook pas werkelijk op gang komen toen de overheid zich, bij de Woningwet van 1901, garant stelde voor de leningen, en subsidies ging verlenen. De woningbouwverenigingen kregen daarmee echter wel een parastataal karakter.

Ook met betrekking tot de groepssolidariteit en het sociaal-moreel karakter in de coöperatieve organisaties roepen de politiek-maatschappelijke coöperatie-beschouwingen een onjuist beeld op. Een altruïstische gezindheid wordt als wezenskenmerk van coöperatieve organisatie voorgesteld. Ook hier komt in de praktijk van het economisch leven een geheel ander beeld naar voren. De oprichters van de zuivelfabriek te Warga hanteerden van meet af aan een strikte bedrijfseconomische evenredigheid als interne verdeelsleutel. Van (sociale) bevoordeling van individuele of groepen van leden, in de vorm van interne inkomensoverdrachten, was in het geheel geen sprake. In de statuten van deze coöperatie wijst ook niets op enige doelstelling in deze richting.

Meer in het algemeen gesteld, en overeenkomstig de in nagenoeg alle coöperatie-statuten genoemde primair economische doelstelling, blijkt in de praktijk

136. Van Zanden, t.a.p., pag. 270-271.

het individueel economisch motief van het afzonderlijke lid de belangrijkste drijfveer voor coöperatieve organisatie te zijn.

Voorzover van coöperatieve solidariteit gesproken kan worden, gaat het dan ook nooit om een altruïstische of sociaal gerichte solidariteit ten behoeve van de zwaksten binnen de groep, maar slechts om een economische solidariteit ten voordele van ieder lid afzonderlijk. Zij bestaat slechts voorzoverre en voorzolang het groepsvoordeel garant staat voor het individueel voordeel. Met andere woorden: de coöperatieve solidariteit betekent niets anders dan dat in de coöperatieve organisatie het individueel economisch belang samenvalt met het groepsbelang. Dit groepsbelang is in de praktijk van het economisch leven nergens anders op gericht dan op de verbetering van de "terms of trade" van de groep als geheel en daarmee van iedere deelnemer afzonderlijk. Het prestatie- en profijtbeginsel, meer in het algemeen het evenredigheidsbeginsel, wordt binnen de coöperatie dan ook algemeen toegepast als maatstaf voor de regeling van de relaties tussen leden en hun coöperatie. De politiek-maatschappelijke coöperatie-beschouwingen leggen de coöperatieve organisatie echter bovenal een altruïstische en sociale solidariteit op. Zij plaatsen zich hiermee buiten de economische werkelijkheid, zoals deze in het algemeen door de leden van de coöperaties wordt ervaren en toegepast.

Voor al wanneer nu coöperatieve organisatie in ontwikkelingslanden wordt bepleit op basis van de altruïstische en sociale solidariteitsgedachte - hetgeen in ruime mate en door vele instanties geschiedt - trekt men wel een uiterst onzekere wissel op niet-economische factoren. Uitgaande van een zekere universele geldigheid van het individuele economisch motief zal men daaraan ook in coöperatieve organisaties in ontwikkelingslanden het primaat dienen toe te kennen. Evenzo zal de levensvatbaarheid van coöperatieve organisaties in ontwikkelingslanden niet groot zijn, indien men niet terdege rekening houdt met de bottlenecks van een geringe individuele financiële draagkracht van juist de zwakste groepen. Juist daardoor worden de mogelijkheden van effectieve coöperatieve organisatie in de praktijk aanzienlijk beperkt [137].

De conclusie ligt voor de hand, dat de beeldvorming van de politiek-maatschappelijke coöperatie-beschouwingen inzake de betekenis van coöperaties voor de zwaksten in de samenleving, en de daarmee samenhangende sociaal-morele claims ten aanzien van het effect van coöperaties, zeker geen algemene waarheid bevatten, integendeel, veelal zelfs door de praktijk van het economisch leven tegensproken worden. Zonder afbreuk te willen doen aan

137. Vgl. Cooperatives and Rural Development. NCR, Den Haag 1988.

de waarde die coöperatieve organisatie ook voor zwakkeren kan hebben, dient voor overspannen verwachtingen op de genoemde punten gewaarschuwd te worden. Uit de veelheid van beschouwingen op deze punten van de politiek-maatschappelijke coöperatie-benaderingen blijkt echter overvloedig dat zij zich de genoemde beperkingen te weinig realiseren en zich inderdaad tot overspannen verwachtingen laten verleiden. Ook hier is de wens de vader van de gedachte.

5.4. De divergentie van coöperatie-opvattingen binnen de EG en de daaraan verbonden harmonisatie-problemen

Het derde bezwaar dat de politiek-maatschappelijke coöperatie-benadering met zich meebrengt, is haar inhoudelijke zwakte ten aanzien van de problemen met betrekking tot de éénwording van de Europese Gemeenschap en de daarmee samenhangende internationalisatie van het coöperatieve bedrijfsleven. In de politiek-maatschappelijke coöperatie-beschouwing is het politiek-maatschappelijke element steeds zwaarder gebleken dan het meestal slechts schoorvoetend erkende economische element. Hoewel verscheidene auteurs van mening zijn dat de politiek-maatschappelijke coöperatie-benaderingen op hun retour zijn en dat de zuiver economische benadering aan invloed wint [138], heeft de nationale en EG-politiek nog nauwelijks afstand gedaan van de politiek-maatschappelijke gedachtenvorming, zoals blijkt uit de reeds genoemde rapporten van het Europese Parlement en de instelling van DG XXIII met de verantwoordelijkheid voor de "économie sociale". Vanoudsher zijn ook, op een enkele uitzondering na, zoals Denemarken, de nationale wetgevingen van de EG-lidstaten nog doortrokken van de normatieve coöperatieve-benaderingen in al haar schakeringen. De meeste wetgevingen gaan daarbij concreet uit van de I.C.A.-beginselen, of kennen, vanwege het toegeschreven sociaal-maatschappelijke karakter van coöperaties, fiscale of andere uitzonderingsposities aan coöperaties toe. Ook hebben vele nationale wet- en regelgevingen ten aanzien van coöperaties een min of meer nationaal gekleurd karakter, gebaseerd als zij meestal zijn op de opvattingen van historische coöperatie-bevorderaars of, althans in het verleden, invloedrijke politiek-maatschappelijke coöperatie-opvattingen in het desbetreffende land. De verschillende coöperatie-wetgevingen in de EG-landen vormen dan ook een ware lappen-

138. Vgl. Ter Woorst. Ontwikkelingen in het coöperatieve denken, Den Haag 1961, pag. 13.

deken, in de internationale rechtsvergelijking resulterend in "eine verwirrende Vielfalt rechtliche Gestaltungen" [139].

Deze historisch-maatschappelijke verscheidenheid van coöperatie-opvattingen en nationale coöperatie-wetgevingen staat in sterk contrast met de uniformiteit van opvatting, nationaal en internationaal, ten aanzien van de naamloze (kapitaal)vennootschap. Ebert stelde reeds in 1966 dienaangaande vast: "Während der Gesetzgeber dieser Tendenz zur grösseren Einheit bei der rechtlichen Regelung der Kapitalgesellschaften nachgegeben hat, hat er in zahlreichen Ländern sein zwar historisch fundiertes, aber inzwischen antiquirtes Leitbild der Genossenschaft beibehalten" [140]. Tot op heden is deze achterstandssituatie blijven voortbestaan, terwijl de economische ontwikkelingen zijn blijven doorgaan [141]. Zeker nu geldt daarom hetgeen Ebert in hetzelfde verband vaststelde: "Die tendenziell traditionelle Genossenschaft vermag ... nicht mehr zu bestehen. Sie wächst vielmehr als moderne Genossenschaft in ein ...genossenschaftliches Integrationsnetz hinein. Der Gesetzgeber bedarf Weghilfen in Form von Richtpunkten und Strukturmodellen" [142].

De genoemde mededeling van DG XXIII met betrekking tot de ondernemingen van de sociale economie bevestigt, dat de harmonisatie van de wetgeving voor de (kapitaal)vennootschappen haar voltooiing nadert, maar dat een dergelijke harmonisatie voor de onderneming van de sociale economie ontbreekt. Deze zouden noodgedwongen slechts gebruik kunnen maken van de constructie die voor naamloze (kapitaal)vennootschappen in het leven geroepen zijn. De haalbaarheid van een eigen rechtsvorm voor de ondernemingen van de sociale economie, aldus de Mededeling, stuit echter op de uiterst uiteenlopende nationale rechtsregelingen voor personenvennootschappen, coöperaties sui generis, onderlinge maatschappijen en verenigingen [143]. De harmonisatie van regelingen, danwel "de afbakening van een statuut" moet dan ook nog geheel ter hand genomen worden.

Intussen zullen de ondernemingen van de sociale economie zich in de opzet van internationale samenwerkingsvormen moeten bedienen van de construc-

139. K.H. Ebert, *Genossenschaftsrecht auf internationale Ebene*. Band I, *Rechtsvergleichende Analyse des Genossenschaftsrechts*. Marburg 1966, pag. 1. Vgl. verder: "Législation coopérative aus pays de la C.E.E.", Barcelona 1987; *Grundregeln der landwirtschaftlichen Genossenschaften*, C.E.A., Brugg 1985; alsmede EG Sec(89) 2187, *De Ondernemingen van de Sociale Economie*.

140. Ebert, t.a.p., Deel I, pag. XIV.

141. Vgl. J.H. Lunshof, *Europees Coöperatie Statuut*, in: "Coöperatie" jaargang 1988, pag. 66.

142. Ebert, t.a.p., Deel I, pag. XIV.

143. EG Sec (89) 2187, *De Ondernemingen van de Sociale Economie*, Bijlage, pag. 19.

ties die volledig op de kapitaalvennootschap geënt zijn. Vanwege de intrinsiek andere doelstellingen van de coöperatieve organisaties ligt echter de behoefte aan een eigen statuut voor de hand.

Voor een dergelijk statuut nu bieden de politiek-maatschappelijke coöperatie-opvattingen een te smalle basis en te weinig constante elementen. De subjectieve elementen en de ideologische verschillen zijn daarvoor te uitdrukkelijk aanwezig. Met de voortschrijdende internationalisatie groeit dan echter de behoefte aan een coöperatie-opvatting die consistent is, die beantwoordt aan de economische realiteit en die als zodanig als gemeenschappelijke noemer van de coöperatieve organisatie in de EG als geheel kan fungeren.

5.5. Samenvatting van dit hoofdstuk

De politiek-maatschappelijke coöperatie-beschouwingen, die in de voorgaande hoofdstukken behandeld zijn, zijn veel meer uit een politiek-maatschappelijk engagement voortgekomen dan uit een economische beschouwingwijze. Hoewel zij de economische en met name de inkomensverwervende functie van coöperatieve organisaties wel erkennen, ligt het zwaartepunt van hun beschouwingwijze toch duidelijk op de politiek-maatschappelijke functie die zij aan coöperatieve organisatie toedenken. Deze Scholen worden dan ook meer geleid door de ideologie en maatschappelijk-politieke idealen dan door de werkelijkheid van het economisch leven. Bij het volle respect voor deze politiek-maatschappelijke idealen moet uit een oogpunt van wetenschapsmethodologie het fundamentele bezwaar worden aangevoerd, dat ideologie en analyse hier met elkaar vermengd worden. Dit tast zowel de ideologie, als normerende omgeving voor de wetenschap, als de wetenschappelijke resultaten zelf aan.

Het "wishfull thinking" van de maatschappelijk-politieke coöperatie-beschouwingen resulteert in een vertekening door deze Scholen van de economische werkelijkheid en voert tot een overschatting van de mogelijkheden van coöperatieve organisatie voor welvaartsverbetering en correctie van inkomensverdelingen. Als politiek instrument heeft de coöperatieve organisatie echter nauwelijks betekenis; zoals in de volgende hoofdstukken zal blijken, ligt haar betekenis voornamelijk in de verbetering van de werking van de markten indien zich daar voor bepaalde groepen producenten of consumenten onevenwichtigheden voordoen.

Evenwel moet de invloed van de politiek-maatschappelijke coöperatie-beschouwingen, in al hun verscheidenheid, niet onderschat worden.

Vooral in West-Europa is hun invloed op de nationale wetgevingen duidelijk te herkennen. In de internationale rechtsvergelijking is zelfs sprake van een lappendeken, terwijl bij een veel toegepaste ondernemingsvorm als de naam-

loze vennootschap reeds een hoge graad van uniformiteit is bereikt. Deze situatie schept problemen in verband met de voortgaande internationalisatie van de markten in de EG en roept de behoefte op aan een gemeenschappelijke noemer waarop coöperatieve organisaties in de EG, bijvoorbeeld door middel van een coöperatie-statuut, verenigd kunnen worden. In het volgende hoofdstuk wordt onderzocht of een abstract-economische analyse kan voorzien in deze gemeenschappelijke noemer.

HOOFDSTUK VI

NAAR EEN INTEGRALE ECONOMISCHE ANALYSE VAN DE COÖPERATIEVE ORGANISATIE

6.1. De coöperatieve organisatie als vorm van externe organisatie; typische vorm, deformatie- en verzelfstandigingsverschijnselen

In de economische analyse van de coöperatieve organisatie wordt gestreefd naar een verklaring van de werkelijkheid van coöperatieve organisatie vanuit de economische discipline. Begrijpelijkerwijze zal dit verzet oproepen bij diegenen die de politiek-maatschappelijke beschouwingswijze aanhangen en praktiseren. Zo typeert Lambert het uitsluiten van de politiek-maatschappelijke visie van het coöperatie-begrip als volgt: "Door een dergelijke redenering wordt de coöperatie onthoofd. De overblijvende (economische) analyse is alleen nog een autopsie' [144]. Lambert, een vertegenwoordiger van de socialistische coöperatie-visie, maakt hiermee duidelijk hoe wezenlijk in deze coöperatie-beschouwing juist de politiek-maatschappelijke invalshoek is.

In de economische analyse nu wordt de coöperatie beschouwd als een vorm van externe economische organisatie. In de niet-centraal geleide of gemengde economie, waartoe in deze studie het coöperatie-begrip beperkt wordt, is coöperatieve organisatie één van de mogelijke vormen van externe organisatie, naast ondermeer het kartel, de joint venture, het concern, etc. In het bijzonder met het kartel treedt een uitwendige overeenkomst op, maar de coöperatieve organisatie verschilt daarvan in doelstelling en in maatschappelijke effecten.

Met name het laatste element bepaalt de in het algemeen gunstige maatschappelijke beoordeling van de coöperatieve organisatie ten opzichte van het kartel. Op het verschil tussen de twee wordt nog nader teruggekomen.

Wanneer nu de coöperatieve organisatie als vorm van economische organisatie wordt onderscheiden van de zelfstandige onderneming, volgt de vraag of het geschetste (typische) beeld altijd en in alle opzichten overeenkomt met de economische werkelijkheid. Dit is lang niet altijd het geval. Coöperatieve

144. P. Lambert, t.a.p., pag. 284.

organisaties kunnen immers deformatie- en verzelfstandigings-verschijnselen vertonen, die haar van het zuiver analytisch beeld doen afwijken. Na de economische analyse - waarmee dit hoofdstuk begint - zal dan ook een nadere beschouwing over deze twee verschijnselen binnen de coöperatieve organisatie volgen.

6.2. Het wezenlijk onzelfstandig karakter van de coöperatieve organisatie

Het wezenlijke kenmerk dat de coöperatie onderscheidt van andere vormen van economische organisatie, is haar onzelfstandig of afhankelijk karakter. Steeds is de coöperatie een organisatievorm, die - al mag zij en moet zij zelfs vaak juridisch zelfstandig zijn- in economisch opzicht géén zelfstandigheid bezit, zoals de "normale" onderneming in de gangbare betekenis van het woord.

Uiteindelijk is zij, in haar strategisch en uitvoerend beleid, afhankelijk van de bedrijfs- of gezinshuishoudingen der leden die haar hebben opgericht of tot haar zijn toegetreden. Zij is, nauwkeurig geformuleerd, in de terminologie der organisatieleer dan ook geen onderneming, maar een bedrijf [145].

Zij is een uitvoerend orgaan dat voor rekening en risico van de aangesloten leden werkt. Zelf boekt zij geen zelfstandig resultaat, geen "entrepreneurial residuum", om met Emelianoff te spreken [146], maar slechts een nominale of rekenkundige winst, afhankelijk van de voor de leden vast te stellen verrekenprijzen. Daarom is de coöperatie, om met de termen van Emelianoff te blijven spreken, geen "enterprise" (an acquisitive unit), maar een "aggregate of economic units" (enterprises or households) [147].

Emelianoff omschrijft de inhoud van coöperatie als volgt: "Cooperative organisations represent the aggregates of economic units. The conception of an aggregate of economic units can be characterized as follows:

- a) An aggregate of economic units is a plurality or group of these units coordinating their activities but each fully retaining its economic individuality and independence.
- b) An aggregate of economic units finds its perfect embodiment in the cooperative associations of member-active participants (of "member-patrons") in their common work.

145. Zie noot (2).

146. Emelianoff, t.a.p., pag. 72.

147. Emelianoff, t.a.p., pag. 86-87.

- c) An aggregate of economic units may be described as a center of their coordinated activities or as an agency of associated economic units, owned and controlled by them, through which they conduct their business activities.
- d) The true economic nature of such an agency can be thoroughly understood only if we clearly keep in mind that the cooperative represents the associated economic units in their functioning and not their association as a separate economic identity; an association or aggregate is functioning only as a branch or part of associated economic units; in that respect it is perfectly identical with the special departments or branches of single economic units" [148].

Ter Woorst geeft de volgende, hiermee overeenstemmende definitie: "Een coöperatie is die vorm van economische organisatie, waarbij overigens zelfstandig blijvende economische subjecten, welke elkaar niet als concurrenten ervaren, één of meer gelijkgerichte economische functies of gedeelten daarvan gezamenlijk blijvend uitvoeren, teneinde het economisch resultaat van de betreffende economische subjecten te verbeteren" [149].

Bovengenoemde beschrijving en definitie vormen een substantiële weergave van het coöperatie-begrip als object van de bedrijfseconomische analyse; zij behoeven, voor het doel van de onderhavige studie, dan ook geen andere omschrijving of aanvulling meer. Deze definitie van coöperatie is ook geheel overgenomen in het SER-Vervolgadvies Raden van Commissarissen met betrekking tot de zogenaamde structuurwetgeving voor coöperaties en onderlingen van 19 april 1985 (85/07).

Ter toelichting kan echter nog het volgende opgemerkt worden.

Ten opzichte van de omschrijving van Emelianoff voegt Ter Woorst in zijn definitie een noodzakelijk element toe, namelijk het inhaerente onderscheid tussen coöperatie en kartel in de passage: "welke elkaar niet als concurrenten ervaren".

Vervolgens vormt de term "agency" in de beschrijving van Emelianoff, en voor hem Powell [150], voor een aantal auteurs de basis voor een "agency-theorie" waarbij de coöperatie gezien wordt als een min of meer zelfstandige "agent"

148. Emelianoff, t.a.p., pag. 248-249.

149. Ter Woorst, t.a.p., pag. 64.

150. G.H. Powell, Fundamentals of cooperative marketing, Washington 1922, pag. 3, geciteerd door Emelianoff, t.a.p. pag. 171.

die handelt in opdracht en voor rekening van haar cliënten. Opgemerkt zij, dat dit onderscheid met name juridisch geïntereerd is, maar in economisch opzicht niet tot andere opvattingen voert. Zij valt namelijk geheel samen met het economisch geïntereerde "verlengstuk-begrip" van de coöperatie, zoals door Roeloffs [151] sterk benadrukt wordt.

Het is in ons land in het bijzonder Limperg geweest, die het begrip coöperatie vanuit de bedrijfseconomische analyse heeft beschreven. Hij komt tot de conclusie, dat coöperatie beschouwd moet worden als "een vorm van onvolkomen integratie, c.q. differentiatie" in het maatschappelijk voortbrengingsproces.

Hij brengt naar voren, dat er in geval van coöperatieve organisatie wel een bedrijfstechnische, maar geen economische factor in het spel is. De differentiatie als voorbeeld nemend [152], zet hij uiteen dat, op rationele gronden, er in geval van een landbouwafzetcoöperatie een technische afsplitsing van bepaalde bedrijfsactiviteiten van het boerenbedrijf plaatsvindt, terwijl evenwel deze afgesplitste activiteit economisch met het boerenbedrijf verbonden blijft. Bij een volkomen differentiatie - het meest optredend verschijnsel in een proces van economische specialisatie - vindt de afsplitsing in zowel technisch als economisch opzicht plaats. Daarmee ontstaat tevens een markt tussen de voorheen met elkaar verbonden zijnde economische activiteiten, c.q. subjecten. Bij een onvolkomen differentiatie ontstaat géén markt omdat de oorspronkelijke economische band tussen het economisch subject en de afgesplitste activiteit gehandhaafd blijft.

Daarom is er in geval van een coöperatie sprake van een éézijdig marktverkeer (slechts aan één zijde vindt verkeer plaats met derden in commerciële zin), terwijl bij een zelfstandige onderneming altijd sprake is van een tweezijdig marktverkeer.

Samengevat kan nu gesteld worden, dat de coöperatie als afzonderlijke economische organisatievorm gesteld moet worden naast de zelfstandige onderneming. Zij zelf heeft, door haar algehele economische gebondenheid aan haar leden, bij wie het economisch risico berust, geen eigen "enterpreneural residuum", en zij is dus geen zelfstandige onderneming.

6.3. Factoren die aanzetten tot coöperatieve organisatie

In het stelsel van de vrije ondernemingswijze productie voert het economisch motief tot het streven naar een optimalisering van de allocatie van

151. L. Roeloffs, t.a.p., pag. 40.

152. Th. Limperg jr., Verzameld werk. Deel IV, Leer van de externe organisatie. Hoofdstuk VIII, De Coöperatie, pag. 361 e.v.

produktiefactoren in de ondernemingen. Hierdoor komt tevens een dynamisch proces op gang van differentiatie en specialisatie.

De oorzaak van dit proces ligt in het verschil van de optimale bedrijfsgrootte die per bedrijfsonderdeel van de onderneming bereikt kan worden. Zou deze schaalgrootte namelijk, bij een gegeven produktie, voor elk bedrijfsonderdeel hetzelfde zijn, dan zou iedere onderneming alle benodigde goederen en diensten, afgezien van de produktiefactoren, in eigen beheer voortbrengen en zouden hiervoor geen markten ontstaan. In feite zou dan sprake zijn van een systeem van zelfvoorziening, waarbij slechts arbeid en grondstoffen van buiten zouden worden aangetrokken. "Make or buy" is dan geen vraag.

In het algemeen treedt echter veel meer de situatie op, dat de optimale bedrijfsgrootte per onderdeel verschillend is. Met differentiatie en specialisatie kan er naar gestreefd worden, dat per benodigde goed en dienst toch een optimale bedrijfsgrootte benaderd wordt. Hierdoor worden dan economische voordelen behaald. Dit gaat, in de regel, gepaard met een afsplitsing van de desbetreffende bedrijfsonderdelen, zowel in technisch als in economisch opzicht, of, met andere woorden, er ontstaat een dynamisch proces van differentiatie en specialisatie in de maatschappelijke voortbrenging, waarbij de markten voor de desbetreffende produkten en diensten de ordenende en sturende functie vervullen.

De ordening via de markten hoeft echter niet bij voorbaat "perfect" te verlopen; dit hangt af van de markt vormen en de concurrentie-situatie. Het is bijvoorbeeld heel goed mogelijk, dat de economische voordelen die door afsplitsing en hergroepering worden behaald, blijven berusten bij de onderneming die de gevraagde produkten voortbrengt, en dus niet worden doorgegeven aan de afnemers. Het beoogde resultaat van de her-allocatie wordt dan niet gerealiseerd vanwege een imperfecte werking van de markten. Deze situatie wordt met name aangetroffen bij oligo- en monopolistische marktsituaties.

Deze situaties veroorzaken als het ware een "frustratie" van het streven naar optimalisering, omdat de resultaten, hoewel tastbaar aanwezig, niet of in onvoldoende mate worden doorgegeven aan de vragende marktpartijen.

In bovenstaande verschijnselen en situaties zijn nu de factoren aanwezig die boeren en tuinders ertoe aanzetten bepaalde bedrijfsonderdelen coöperatief uit te (laten) voeren. Bij het boerenbedrijf zijn, zoals bij elke andere onderneming, drie bedrijfsonderdelen of functies te onderscheiden, namelijk de toeleveringsfunctie, de produktiefunctie en de afzetfunctie, ofwel de aankoop, de produktie en de verkoop. In het algemeen nu weet de boer in zijn produktiefunctie in redelijke mate een optimale bedrijfsomvang te realiseren.

Dit is in de regel reeds bij een beperkte bedrijfsomvang het geval, en de primaire landbouw wordt dan ook gekenmerkt door een overheersend kleinschalig produktiepatroon. Dit allocatie-resultaat houdt tevens in dat de land- en tuinbouwproduktie gekenmerkt wordt door een onderling welhaast volledige mededingingssituatie.

In de aan- en verkoopfunctie van zijn bedrijf voert deze zeer beperkte schaalgrootte echter tot een, uit het oogpunt van allocatie, zeer onbevredigende situatie en proportionaliteit. De schaalgrootte van het eigen landbouwbedrijf is daartoe verre van toereikend.

Daarom zoekt de primaire landbouwproducent deze functies af te splitsen om zo, via de markten, alsnog de schaalvoordelen van een optimale allocatie in de aankoop en afzet te realiseren. De toeleverende c.q. afnemende ondernemingen nemen dan op efficiëntere wijze dan de boer en tuinder zelf kan realiseren, deze marktfuncties over, een en ander volgens het gangbare differentiatie- en specialisatieproces van de maatschappelijke voortbrenging.

Voor de boer en tuinder zou er dan alle reden tot tevredenheid zijn, indien de toeleverende c.q. afnemende ondernemingen, door een "workable competition", gedwongen zouden zijn tot een kostprijsbenaderende dienstverlening. Door de naar het oligopolie en monopolie neigende concurrentiesituatie in de agrarische handel en industrie is dit echter meestal geenszins het geval. Integendeel, de boer en tuinder wordt in de regel geconfronteerd met eenzijdige machtsverhoudingen op deze markten, waardoor de door afsplitsing verhoopte voordelen niet of in onvoldoende mate aan hem worden doorgegeven, een en ander omdat de tekortschietende concurrentie de ondernemingen in de agrarische handel en industrie in staat stelt de behaalde voordelen geheel of grotendeels voor zichzelf te behouden [153].

Naast deze direct aanwijsbare machtsfactoren bij een op zich bevredigende proportionaliteit van de agrarische handel en industrie, kan een tweede omstandigheid de prikkel tot coöperatieve organisatie vormen, namelijk de situatie dat een dergelijke proportionaliteit ontbreekt door een (verlammende) immobiliteit van de produktiefactoren op de desbetreffende markten. Dergelijke situaties kunnen ontstaan zijn door organisatie- c.q. toetredingsdrempels in de vorm van gebrek aan markttransparantie, kapitaalgebrek of onvoldoende winstverwachtingen. Op dergelijke markten heerst dan een vacuüm dat door coöperatieve organisatie kan worden opgevuld. In de Nederlandse situatie is dit in belangrijke mate het geval geweest voor ondermeer het landbouw-

153. Vgl. Th. Veblen, *The independant farmer*, in: *The portable Veblen*, New York 1948, pag. 395.

kredietwezen, het landbouwverzekeringswezen, de afzet van groenten en bloemen, de arbeidsvoorziening en, gedeeltelijk, de zuivelindustrie.

Deze verschijnselen van een gebrekkige werking van de markten, [154] door welke oorzaken dan ook, zijn voor de boer en tuinder de reden zich met zijn collega's coöperatief te organiseren teneinde de beoogde voordelen alsnog te kunnen bereiken. Hij splitst dan de aan- of verkoopfunctie technisch af in een grootschalig coöperatief bedrijf - waardoor voordelen van specialisatie en schaalgrootte worden opgewekt - maar behoudt volledig het economisch risico over de afgesplitste functie, waarmee de opgewekte voordelen ook daadwerkelijk binnen zijn bereik komen.

Limpercg omschrijft coöperatie dan ook als volgt: "Onder coöperatie wordt verstaan de samenvoeging van een deel van het produktieproces - in de ruime zin van het woord, dus alle handelingen in de voortbrenging omvattende - van een groep bedrijfshuishoudingen die voor het overige deel van haar produktieproces technisch en economisch zelfstandig blijven ... Klaarblijkelijk is samenvoeging van een gedeelte van het produktieproces slechts rationeel, indien voor de rest van dit produktieproces de concentratie irrationeel is. Ware het anders, dan zou uit de aard der zaak de samenvoeging van het gehele produktieproces de voorkeur verdienen en dus ook (moeten) geschieden; anders gezegd: de grotere bedrijfseenheid zou dan voor het gehele produktieproces tot stand brengen wat de coöperatie nu slechts voor een gedeelte doet ... Een nadere analyse van het wezen van de coöperatie... doet zien, dat zij klaarblijkelijk een tussenvorm tussen integratie en differentiatie is. Het geconcentreerde deel van het produktieproces van de groep bedrijfshuishoudingen is daarvan niet gescheiden: er is geen markt tussen de coöperatie en de coöperatoren. Indien bijvoorbeeld de veeboeren de zuivelbereiding coöperatief bedrijven, dan blijft de bewerking van de melk toch nog met het veehoudersbedrijf geïntegreerd. Een stap verder doet de "speculatieve" fabriek ontstaan, aan welke de boeren hun melk verkopen: dan is er differentiatie, er wordt een markt gevoegd tussen twee produktieprocessen, die voorheen in het kleinbedrijf van de veeboer volkomen geïntegreerd waren ..." Limpercg vervolgt: "In het gegeven voorbeeld van de zuivelindustrie ontstaat de coöperatie als tussenvorm van integratie en differentiatie in een beweging - dus reorganisatie - van integratie naar differentiatie. Zij kan echter ook ontstaan als tussenvorm van integratie en differentiatie in een beweging van de laatste naar de eerste;

154. Een uitgebreid onderzoek in de V.S. bevestigt het structureel patroon van dergelijke marktverhoudingen in nagenoeg alle sectoren van land- en tuinbouw. Zie hiervoor W.H. Nicholls, *A theoretical analysis of imperfect competition with special application to the agricultural industries*. Ames, 1947.

zo ontstonden bijvoorbeeld de coöperatieve suiker-, strokarton- en aardappelmeelfabrieken als integratie van voordien gedifferentieerde bewerkingsnijverheid met het landbouwbedrijf. Is de reorganisatie eenmaal voltrokken, dan zien wij in beide gevallen organisatievormen, welke in wezen niet van elkaar verschillen; het wordingsproces is een ander geweest, maar het resultaat is ook hier dezelfde tussenvorm. Zo kan er een verschil zijn in historische of genetische verklaring van het bestaan van de coöperatie, maar in het eind moet de blijvende Ueberlegenheit haar bestaan rechtvaardigen. Het kan daarbij zijn, dat de differentiatie te ver is doorgevoerd en dat nu tijdelijk of blijvend een stap terug wordt gezet" [155].

In een afweging van de economische voor- en nadelen van de coöperatie als tussenvorm komt Limperg tot de conclusie dat, bij een bevredigende proportionaliteit, het in het bijzonder de machtsituatie tegenover de boer is die bepalend is voor de rationaliteit van de coöperatieve activiteit: "... dit betekent, dat zij alleen rationeel is als verweermiddel tegen de overheersende machtspositie op de markt van het grootbedrijf van de bewerkingsindustrie" [156]. Daar wijst ook de omstandigheid op, dat de boer, door zich min of meer te kluisteren aan de industriële verwerking, het risico (nadeel) neemt dat hij niet altijd meer volgens zijn grootste grensnut kan produceren. Zou het grensnut voor een akkerbouwer bij het verbouwen van graan boven dat van het verbouwen van suikerbieten gaan uitstijgen, dan treedt een drempel of franchise op als hij lid is van een coöperatieve suikerfabriek, ter grootte van het marginale verlies dat hij zou lijden door geen suikerbieten meer aan zijn coöperatie te leveren. Limperg wijst er dan ook op dat coöperatie slechts rationeel is zolang de voordelen van het doorbreken van ongunstige marktsituaties de nadelen overtreffen van de integratie in het algemeen en, voor de desbetreffende produktierichting, het nadeel van het blokkeren van de eerstvolgende rivaliserende aanwending. Wanneer deze remmende marge verdwijnt, wordt het bestaansrecht van de desbetreffende coöperatie wezenlijk aangetast [157]. Dan kan inderdaad de situatie intreden, dat "nu tijdelijk of blijvend een stap terug wordt gezet".

Onder verwijzing nu naar deze nadelen, meent Limperg dat de coöperatieve organisatie, uit rationeel oogpunt, alleen gerechtvaardigd wordt door het verweer dat zij de coöpererende boeren verschaft tegenover de machtsconcentratie van de agrarische handel en industrie [158].

155. Limperg, t.a.p., Deel IV, pag. 361-363.

156. Limperg, t.a.p., pag. 372.

157. Limperg, t.a.p., pag. 361-363.

158. Limperg, t.a.p., pag. 372.

Impliciet gaat hij ervan uit, dat het met de proportionaliteit van deze agrarische handel en industrie redelijk gesteld is, en dat coöperaties daaraan op zich geen bijdrage leveren, en uit dien hoofde dus ook niet rationeel kunnen zijn. Ook vernoemt hij geen specifieke marktvormen of produktkenmerken die bij coöperatieve organisatie mogelijk een rol zouden kunnen spelen. Dat is evenmin het geval bij Ohm [159] en Ter Woorst [160]; ook zij wijzen op de machtsconcentratie aan de overzijde van de markt, in algemene zin, als motiverende factor voor de coöperatieve organisatie.

Toch moet gesteld worden, dat het aanwezig zijn van uitsluitend marktmacht die men wil doorbreken, in het algemeen een te globale voorstelling van zaken is.

Immers, het is evenzeer mogelijk dat niet zozeer de marktmacht bij een redelijke proportionaliteit de oorzaak is, maar juist het ontbreken van de gewenste of vereiste proportionaliteit, danwel het geheel ontbreken van de gewenste dienstverlening op de markt. De markt vertoont dan gebrekkige structuren of leemten, die dan door coöperatieve organisatie kunnen of moeten worden opgevuld.

Algemener en ruimer gesteld dan door de genoemde auteurs is gebeurd, kan worden gesteld dat *de imperfecte werking van de markten* de voornaamste prikkel tot coöperatieve organisatie vormt, ongeacht de oorzaak en aard van deze imperfecties. Deze vaststelling nu zal van groot belang blijken te zijn voor de nadere verklaring van het coöperatieve karakter of de coöperatieve identiteit van coöperatieve organisaties in enkele sectoren van de land- en tuinbouw, zoals de aankoop, het bankkrediet en de (onderlinge) verzekeringen. In het volgende hoofdstuk zal de coöperatieve identiteit van deze organisaties in verband met de werking en eigenschappen van de markten waarin zij werkzaam zijn, nader uitgediept worden.

6.4. Coöperatie en kartel

De vraag kan gesteld worden of en welk onderscheid er aan te brengen is tussen een coöperatie en een kartel. Beide zijn immers organisatievormen waarbij een gedeelte van de voortbrengingsfunctie in ruime zin, meestal de marktfunctie, wordt afgesplitst van de deelnemende bedrijven, voor hun rekening en risico, terwijl zij voor het overblijvende gedeelte van hun ondernemingsactiviteiten hun zelfstandigheid behouden. Formeel is er een nage-

159. H. Ohm, *Die Genossenschaft und ihre Preispolitik*, Karlsruhe 1955, pag. 15.

160. Ter Woorst, t.a.p., pag. 21.

noeg volledige overeenkomst tussen coöperatie en kartel. Het verschil dient te worden gezocht in materiële of inhoudelijke zin.

De aard van het kartel is, dat het een concurrentie-beperkende doelstelling heeft ten behoeve van de deelnemende bedrijven. Zij ervaren de onderlinge concurrentie als zodanig bedreigend voor hun bedrijfsresultaten en voortbestaan, dat zij via de kartelovereenkomst deze concurrentie tot een meer dragelijk niveau zoeken terug te brengen. Dergelijke voelbare concurrentie-situaties doen zich van nature slechts voor in oligopolistische marktomstandigheden. Waar de onderlinge concurrentie slechts "in zeer milde vorm aanwezig is of zelfs in de strikte zin van het woord ontbreekt" [161], met andere woorden in polypolistische omstandigheden, wordt de economische dreiging niet uit eigen kring ervaren, maar uit de tegenoverstaande marktpartijen. Middels coöperatieve organisatie poogt men tegenover deze externe marktmachten dan een verweer op te bouwen, of concreet gezegd aldaar tot een werkzame concurrentie te komen.

Van aard en inhoud is het kartel dus concurrentie-beperkend in het maatschappelijk voortbrengingsproces, terwijl de coöperatie concurrentie-bevorderend is.

Uit het oogpunt van de maatschappelijke effecten bezien, wordt de coöperatie in brede kring dan ook als een gunstig, het kartel daarentegen als een ongunstig maatschappelijk verschijnsel beschouwd. Vele landen kennen dan ook een restrictieve wetgeving ten aanzien van het kartelverschijnsel, en een veruimende wetgeving ten aanzien van coöperatieve organisatie. In zowel de V.S. als in de EG heeft men dit materieel onderscheid tussen kartel en coöperatie dan ook erkend in die zin, dat coöperaties als niet-kartelmatig van aard worden beschouwd [162]. Daarmee zijn strikt genomen echter de coöperaties nog geenszins van de anti-kartelbepalingen uitgesloten. Dit ligt voor de hand indien men bedenkt dat coöperaties veelal toetreden tot bestaande oligopolistische situaties: het is dan niet uitgesloten dat zij tot marktleider opklimmen en eenzijdig marktmacht zouden kunnen gaan uitoefenen ten opzichte van de opvolgende schakels van groothandel en consument. Samengevat kan worden gesteld, dat het onderscheid tussen kartel en coöperatie alleen van inhoudelijke en materiële aard is, en met name wordt bepaald door de onderscheidene marktvormen en situaties waarin zij optreden.

161. Limperg, t.a.p., pag. 365.

162. Door middel van de Capper Volstead Act, resp. artikel 85 van het Verdrag van Rome en EG-verordening 26/62.

6.5. Kenmerken van de coöperatieve activiteit

De vraag is nu waardoor de coöperatieve activiteit of organisatie gekenmerkt wordt, en welke consequenties er voor de leden uit voortvloeien. Op basis van een kernachtige "basic test" van Powell [163] kunnen deze kenmerken en consequenties als volgt worden samengevat:

1. De coöperatieve activiteit bestaat in beginsel uit exclusief leden-verkeer.
2. Het beheer van de coöperatieve activiteit berust geheel bij de leden.
3. De rechten en plichten alsmede de financiële implicaties zijn geregeld volgens het bedrijfseconomisch beginsel van de evenredigheid of proportionaliteit (ook wel als het profijt- of prestatiebeginsel aan te duiden).
4. De voorziening van het risico-dragend kapitaal is in beginsel een aangelegenheid van de leden zelf, waarbij wederom het proportionaliteitsbeginsel van toepassing is. Deelneming in het risicodragend kapitaal door buitenstaanders, met daaraan gekoppeld zeggenschap, is strijdig met het doel van de coöperatieve activiteit, en daarom bij voorbaat uitgesloten.
5. Het coöperatief lidmaatschap is een vrijwillige, maar geen vrijblijvende zaak. De leden dienen bij toetreding bereid te zijn de statutaire consequenties te aanvaarden - ondermeer de financiële consequenties inzake de bedrijfsrisico's van de coöperatie -, alsmede de sancties bij het niet nakomen daarvan.
6. Teneinde de coöperatieve doelstelling te kunnen bereiken, dienen de leden hun coöperatieve instelling uit te rusten met zodanige uitvoeringscapaciteit en bevoegdheden, dat de coöperatie als volwaardige economische entiteit aan het economisch-maatschappelijk verkeer kan deelnemen. Deze bevoegdheden betreffen zowel het ledenverkeer als het verkeer met derden.

Dit laatste punt is niet van principiële aard, maar slechts een doelmatigheidskwestie; er wordt mee aangegeven dat coöperaties alleen inhoud kunnen hebben als zij materieel in staat gesteld worden hun doelstelling na te streven. De toegekende bevoegdheden in het economisch verkeer houden dus wel een juridische, maar geen economische zelfstandigheid in: "De coöperatie is niet een onderneming die streeft naar eigen winst, welke zij vervolgens kan uitdelen aan haar leden, doch haar activiteiten zijn "mitgliederwirtschaftlich gebunden" en strekken rechtstreeks ten bate (of ten schade) van de deelnemers. De deelnemers hebben dus een originair recht op hun aandeel in de behaalde voordelen en niet een afgeleid recht. Dit is de bedoeling en afspraak van partijen vanaf de aanvang geweest en ieder lid heeft het recht nakoming van deze overeenkomst te vragen" [164].

163. Powell, pag. 3 e.v., geciteerd door Emelianoff, t.a.p., pag. 171 e.v.

164. Roeloffs, t.a.p., pag. 34.

Hiermede is een compacte voorstelling gegeven van de aard en de werkwijze van de coöperatieve activiteit als vorm van onvolledige differentiatie of integratie, zoals die uit de economische analyse voortvloeit. Hiermede mag echter niet uitgesloten worden dat er zodanige deformatie- en verzelfstandigingsverschijnselen op de coöperatieve organisatie inwerken, dat er een blijvende deformatie of zelfs verzelfstandiging van de coöperatieve organisatie kan gaan optreden.

6.6. Deformatie-verschijnselen binnen de coöperatie

Het hierboven geschetste beeld van de coöperatieve organisatie vloeit logisch-consistent voort uit de doelstelling die de leden met de coöperatieve organisatie voor ogen staat, namelijk de verbetering van de positie en het rendement van hun bedrijf. In de economische dynamiek treden dan voortdurend factoren op, die tot aanpassingen en wijzigingen in de uitvoering leiden, zoals schaalvergroting of het verder doordringen in de bedrijfskolom, of juist het tegendeel, al naar gelang de omstandigheden. Dergelijke aanpassingen houden dus verband met de juiste afstemming van middelen op het doel, maar betekenen geen wezenlijke verandering of aanpassing van de bovengeschetste wijze van coöperatieve organisatie. De leden kunnen echter overgaan tot verdergaande stappen, die niet meer vallen onder het zoeken naar de juiste allocatie en proportionaliteit, maar die als deformatie kunnen worden aangeduid.

Onder deformatie moet worden verstaan: een verandering in de bovengenoemde wijze van coöperatieve organisatie, bewust door de leden toegepast of gesanctioneerd omdat zij er additionele economische voordelen van verwachten, *terwijl zij de volledige zeggenschap over het geheel behouden*.

Voorbeelden van deformatie-verschijnselen zijn het overgaan tot niet-leden-verkeer, het afsluiten van prijsgarantiecontracten met eigen (groepen van) leden, het verstrekken van andere financiële zekerheden aan bepaalde leden, en het bevoor- en benadelen van eigen leden door prijsdiscriminatie.

Overwegingen van volledige capaciteitsbenutting (bijvoorbeeld bij discontinuïteit van investeringen) of strategische overwegingen (bijvoorbeeld het winnen van nieuwe leden of het behoud van belangrijk geachte bestaande leden) liggen in de regel aan een dergelijk deformerend beleid ten grondslag.

Zolang zij, in kwalitatieve zin, van ondergeschikt belang blijven ten opzichte van de hoofdactiviteiten in het geregeld ledenverkeer, veranderen zij het wezen en voorkomen van de coöperatieve organisatie niet fundamenteel. In verband met de positie van de Nederlandse coöperaties in dit opzicht zij opgemerkt, dat de Nederlandse wetgeving de coöperaties toestaat hun dienstverlening ook tot niet-leden uit te strekken: "De statuten kunnen de vereni-

ging veroorloven soortgelijke overeenkomsten met derden te sluiten, doch dit mag niet in een zodanige mate geschieden dat de overeenkomsten met de leden voor het bedrijf slechts van ondergeschikte betekenis zijn" [165].

Hiermede kiest de wetgever ook voor een kwalitatief criterium in dezen. De prudentie hiervan wordt bevestigd, indien men bijvoorbeeld de coöperatieve banken in ogenschouw neemt, waar een substantieel deel van de bancaire activiteiten in beslag genomen wordt door hulpactiviteiten ten behoeve van de hoofdactiviteit (dit is kredietverlening aan leden) zoals: het spaarbedrijf, verstrekking van woninghypotheken, bemiddeling in verzekeringen en vakantie-reizen etc. Kwantitatieve vergelijking van de verschillende deelactiviteiten zonder dit onderscheid zou tot een verkeerde slotsom kunnen leiden met betrekking tot het coöperatief karakter van het coöperatieve bankwezen.

In het algemeen worden deformerende verschijnselen zoals het niet-leden-verkeer en het afsluiten van prijsgarantiecontracten, door de leden van de Nederlandse coöperaties slechts in beperkte mate toegelaten. In de regel blijven zij ruim beneden de helft van het volume en de geldomzet van het eigenlijke ledenverkeer. Vastgesteld kan in het algemeen ook worden, dat deze deformatie-verschijnselen zich in mindere mate voordoen, naarmate de statutaire bindingen voor de leden stringenter zijn. Hoe vrijer het regime waarvoor de leden kiezen, hoe meer ruimte zij ook geven aan aanvullend niet-ledenverkeer en afzonderlijke of groepscontracten. De aard van het onderhavige produkt en de concrete marktomstandigheden doen zich in deze keuze der leden gelden.

Afhankelijk van de mate waarin dergelijke deformatie-verschijnselen worden toegepast en toegelaten, treedt een transformatie-proces in werking, dat tot "hybridisering" van de coöperatie leidt, en door Emelianoff als volgt wordt gekenschetst: "Such a proces of transformation of aggregates of enterprises into pure enterprises may be long and complicated or short and simple. Sometimes the proces goes to its logical end. Sometimes it stops at some intermediate phase and the hybrid forms (partly enterprises, partly aggregates) become more or less stable and lasting. They are numerous among actually existing cooperative associations" [166].

Wanneer een dergelijke hybridisering door de leden bewust binnen bepaalde marges wordt gehouden, kan niet worden gesproken van een wezenlijke veran-

165. B.W. Boek 2, Titel 2, afd. 2, art. 53.

166. Emelianoff, t.a.p., pag. 225.

dering van de coöperatieve doelstelling, maar slechts van de methode. De deformatie-verschijnselen zijn dan niets anders dan hulpactiviteiten ter ondersteuning van de hoofddoelstelling, ingegeven door commercieel-pragmatische overwegingen. De conclusie van Emelianoff in verband met het aangaan van niet-ledenverkeer, "business transactions with outsiders is the basic factor of the degeneration of cooperative aggregates through pseudo-cooperative forms into collective enterprises" [167], gaat in zijn algemeenheid dan ook te ver. Veeleer is hier de conclusie van Kaarletho van toepassing, dat zij de eigenlijke coöperatieve samenwerking kan versterken: "In as much as business operations with non-members has in many instances shown to produce benefits for the members, it remains to appraise the effect of such operations on the character of cooperation in general" [168].

Niettemin kan het niet-ledenverkeer als deformatie-verschijnsel het begin vormen van een algehele "verzelfstandiging" van de coöperatie ten opzichte van de oorspronkelijke en bestaande leden.

6.7. Verzelfstandiging van coöperaties

Naast "deformatie" kan een meer ingrijpend verschijnsel binnen de coöperatieve organisatie aan het daglicht treden, namelijk "verzelfstandiging" van de coöperatieve organisatie tot een onderneming. Het verschil met deformatie is hierin gelegen, dat verzelfstandiging een *verlies van zeggenschap* van de leden betekent over hun organisatie. De zeggenschap over het beleid en de bedrijfsresultaten gaat daarbij gedeeltelijk of geheel over naar andere beslissers dan de leden of hun bestuursorganen; gedacht kan worden aan een feitelijk interne verschuiving van de zeggenschap naar een beroepsmatige directie of aan externe invloeden zoals de overheid, vakbonden, etc.

Verzelfstandiging kan in verschillende graden of stadia voorkomen. Het eindstadium is wel de voorstelling van de Duitse School, waarin de oorspronkelijke leden niet meer als leden in kwalitatieve zin kunnen worden aangemerkt, maar nog slechts als leveranciers, afnemers of cliënten, die tot de coöperatie in een normale koopmansverhouding staan. De coöperatieve organisatie is dan een onderneming geworden met een gangbaar tweezijdig marktverkeer, waarbij zij streeft naar een zelfstandig resultaat en niet langer beschouwd kan worden als een organisatie die werkt voor rekening en risico van de leden [169].

167. Emelianoff, t.a.p., pag. 230.

168. P. Kaarletho, On the economic nature of cooperation, Stockholm 1956, pag. 79.

169. Vgl. 4.8.

Een dergelijke verzelfstandiging kan optreden door een vrijwillige keuze van de leden (men is niet langer bereid de risico's te dragen of de coöperatie te financieren), of door een door de leden gesanctioneerde autonome ontwikkeling van de coöperatie tot een zelfstandige onderneming. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn indien de leden niet in staat zijn om de noodzakelijke investeringen voor de coöperatieve organisatie op te brengen in verband met de vereiste schaalgrootte of toerusting voor behoud van levensvatbaarheid, en daarom extern risicodragend kapitaal, en daarmee een zelfstandig winststreven in de coöperatie introduceren.

Verzelfstandiging kan ook optreden als gevolg van onvermijdelijke externe factoren en invloeden. Gedacht kan worden aan de zogenaamde vermaatschappelijking van de onderneming in algemene zin, tot uiting komend in ondermeer de werknemersparticipatie, en de rekenschap die met betrekking tot het ondernemingsgedrag in het algemeen aan de maatschappij en de omgeving verschuldigd is. Verzelfstandiging kan echter ook concreet en direct het gevolg zijn van overheidsbemoeienis met de coöperatieve organisatie, zoals in ons land het geval geweest is met de coöperatieve of onderlinge ziekenfondsen en de woningbouwverenigingen, en in vele ontwikkelingslanden met de aldaar door de overheid beïnvloede landbouw- en kredietcoöperaties. Een dergelijk overheidsingrijpen wijzigt het karakter van de coöperatieve organisatie: zij wordt omgezet van een vorm van externe economische organisatie tot een vorm van interne organisatie, en wordt daarmee van een geheel andere orde [170].

Men kan, als er sprake is van een toenemend proces van verzelfstandiging van de coöperatie onder invloed van de genoemde factoren, ook spreken van "institutionalisering"; een begrip dat een algemenere strekking heeft. Voor coöperatieve organisaties kan men bij institutionalisering denken aan de volgende factoren en verschijnselen:

1. De opbouw van autonome financiële reserves bij de coöperatie, waarop de leden geen aanspraak meer kunnen laten gelden ("het vermogen in de dode hand"), in de regel gepaard gaande met een vérgaande beperking of uitsluiting van de financiële aansprakelijkheid van de leden voor de tussentijdse of definitieve resultaten van de coöperatie.
2. Het beperken of uitsluiten van de rechten van de leden op de bedrijfsresultaten, al dan niet gepaard gaande met het aantrekken van risicodragend kapitaal van derden.

170. Vgl. 1.1.

3. Het beperken van de bestuurlijke invloed van de leden door benoemingsrechten aan buitenstaanders toe te kennen, danwel door autonome bestuurlijke bevoegdheden te verlenen aan het professioneel management.
4. Het beperken of minimaliseren van statutaire rechten en plichten van de leden ten opzichte van de coöperatie.
5. Het overschrijden van zekere grenzen in het niet-ledenverkeer;
6. Het entameren en uitbreiden van voor de leden branche-vreemde activiteiten die niet als hulpactiviteit ter ondersteuning van de hoofdactiviteit beschouwd kunnen worden.
7. Het onderworpen zijn aan overheidsbemoeienis en daarmee gepaard gaande voorschriften in bedrijfsbeleid en bedrijfsvoering, zoals bijvoorbeeld voortvloeit uit de Woningwet, Ziekenfondswet, Wet Toezicht Kredietwezen en het toezicht van de Verzekeringskamer.

Al deze factoren werken een transformatie in de hand van de coöperatie als afhankelijk, onzelfstandig bedrijf naar een van de leden onafhankelijke onderneming die een eigen zelfstandig resultaat nastreeft; de coöperatie is dan niet langer meer een "aggregate of economic units", maar is geëvolueerd tot een "acquisitive economic unit" met een "enterpreneurial income" [171].

De conclusie ligt voor de hand, dat de institutionalisering of verzelfstandiging voortschrijdt naarmate meer van de genoemde factoren gelijktijdig werkzaam zijn. Echter, de genoemde factoren zullen een verschillend gewicht hebben al naar gelang de omstandigheden, waardoor objectieve maatstaven nauwelijks zijn vast te stellen. De mate van verzelfstandiging is dan ook bij voorbaat een kwalitatief probleem, waarbij geen eenduidige criteria of exacte meetpunten aan te geven zijn. De uiteindelijke beoordeling daarvan zal dan ook veelal een subjectieve en arbitraire inslag hebben.

Overigens dient erop gewezen te worden, dat met de vraag van verzelfstandiging van coöperaties geen vraag van maatschappelijke wenselijkheid aan de orde is.

De vraag wordt in deze studie immers niet vanuit een coöperatistisch oogpunt beschouwd, maar vanuit de objectieve economische analyse.

Meerdere auteurs nu hebben zich over de mogelijkheid van verzelfstandiging (of verbijzondering) van de coöperatieve organisatie uitgesproken.

Emelianoff, reeds in dit verband aangehaald, spreekt van de ontwikkeling van coöperaties tot "collective enterprises" en ook wel van "pseudo-" of "quasi cooperatives" [172].

171. Emelianoff, t.a.p., pag. 223.

172. Emelianoff, t.a.p., pag. 222.

Steenkamp meent, dat ..."die koöperasie hom selfs geheel en al losmaak (kan) van sy stigters en hulle oogmerke, dus ophou om 'n eiehulporganisasie van 'n bepaalde groep lede-huishoudinge te wees" [173].

Ter Woorst stelt de verzelfstandiging ter discussie bij coöperaties waar een stringente binding in de vorm van leverings- of afnameverplichtingen ontbreekt: "Zelfs kan men zich afvragen, of in het geval de leden van een coöperatie geen leverings- of afnameverplichtingen kennen, er niet moet worden gesproken van een volkomen verbijzonderde onderneming" [174].

Limperg spreekt zich met betrekking tot het coöperatief bankwezen als volgt uit: "... ook hier vindt men hetzelfde verschijnsel (i.c. onvolkomen integratie), doch de coöperatie nadert hier het volkomen verbijzonderde bankbedrijf wel zeer dicht" [175].

Het diepst nog gaat Kaarletho in op het verzelfstandigingsverschijnsel bij coöperaties: "An independant pursuit for profit maximation as such cannot very easily develop in a cooperative because of the structure of its ownership, but under certain circumstances the activity of a cooperative may become an end in itself, so that its goal will become a continued expansion and strenghtening of the firm ... There is (furthermore) reason to note that certain macroeconomic considerations may well be convoked in vindication of an expansive activity.

Thus, for example, the gathering of the industry as completely as possible under one control may, as compensation for sacrifices made in this instance, provide the members with the possibility of conducting a stronger price policy. Under such conditions the management of a cooperative, for reasons of price policy, may come to deviate the operation principles..., so that the first interest will be the maximizing of the profit coming to the cooperative" [176].

Een proces van verzelfstandiging behoeft dus geen autonoom proces te zijn, maar kan ook, uit strategische overwegingen of vanwege toenemende in- en externe complexiteit, een doelbewuste keuze van de leden zijn, gepaard gaande met verstrekkende delegatie van bevoegdheden aan het professionele management.

Kaarletho staat verder op het standpunt dat de coöperatie verzelfstandigt naarmate de ondeelbare algemene reserves toenemen: "If all accumulated funds are put into the possession of the cooperative untill the time of dissolution, it cannot realistically be considered that the cooperative, in economic

173. W.F.J. Steenkamp, Wat is een koöperasie? Potchefstroom 1968, pag. 320.

174. Ter Woorst, t.a.p., pag. 115.

175. Limperg, t.a.p., pag. 363.

176. Kaarletho, t.a.p., pag. 49-50.

sense, is fully in the possession of its members" [177]. Het gevolg van dergelijke kapitaal-accumulatie is tevens een ongelijke verdeling van de financieringskosten over de leden, tenzij uittredende leden hun kapitaalbijdrage krijgen uitgekeerd en intredende leden een dito inleggeld moeten bijdragen, hetgeen in de praktijk zelden op een consequente en proportionele wijze gebeurt.

Dit voert tot spanningen binnen de coöperatie en tot ontbindende krachten: "A financing arrangement where continuously augmenting funds of considerable magnitude come into the possession of the cooperative may thus, perhaps, lead to an unequitable division of the financing costs, to a change in the goal of activities peculiar to a cooperative and to a waekening in the unity of the cooperators and their cooperatives" [178]. Tegelijkertijd neemt de invloed van het professionele management en de van die zijde gestelde prioriteiten toe: "If a cooperative accumulate funds, the actual ownership of which remains to the cooperative, not to the members, the general expansion and development of the business as such, may perhaps come to the primary goal of the management of the cooperative instead of as presupposed by the general character of cooperation, the benefit of the members" [179].

Bij de voorzichtige conclusies van Kaarletho met betrekking tot de verzelfstandiging van coöperaties ('may perhaps'), acht hij een directe proportionele verdeling van de financieringslasten over de leden en het handhaven van hun aanspraken over hun financieringsbijdragen toch wel een belangrijke aanwijzing voor het behoud van het coöperatieve en onzelfstandig karakter van de coöperatie: in dat geval ... "such defects will not arise as easily and the matter of financing can be said to have been solved in accordance with the general character of cooperation" [180].

Al met al kan nu worden vastgesteld dat "verzelfstandiging" of "volkomen verbijzondering" van coöperatieve organisaties tot "gewone" ondernemingen, via een geleidelijk verlopend proces, tot de reële mogelijkheden behoort. In sommige gevallen kan zij zelfs uit een doelbewust beleid of strategie voortkomen. Maar daarbij moet er nogmaals op gewezen worden, dat het oordeel of en in hoeverre coöperaties werkelijk verzelfstandigd zijn, in de kwalitatieve sfeer ligt en van het subjectieve oordeel van de beschouwer afhankelijk is: exacte criteria ontbreken in dit opzicht.

177. Kaarletho, t.a.p., pag. 66.

178. Kaarletho, t.a.p., pag. 67.

179. Kaarletho, t.a.p., pag. 67.

180. Kaarletho, t.a.p., pag. 68.

6.8. Tussentijdse samenvatting van de economische analyse

In de voorafgaande paragrafen is de coöperatieve organisatie nader beschouwd vanuit de economische analyse. Het blijkt dat coöperatie een zeer specifieke plaats inneemt tussen de vormen van economische organisatie; zij is namelijk een verschijnsel van onvolkomen differentiatie, c.q. integratie in het maatschappelijk voortbrengingsproces, en zij wijkt als zodanig af van het standaardbeeld van de volkomen differentiatie, c.q. integratie.

Coöperatieve organisatie doet zich echter lang niet altijd in haar zuivere vorm voor; binnen de coöperatie kunnen deformatie-verschijnselen optreden, die de onvolkomenheid van de differentiatie c.q. integratie weer enigszins relativeren, waardoor zich binnen de coöperatie ook verschijnselen voordoen die kenmerkend zijn voor de zelfstandige (niet-coöperatieve) onderneming. Een voorbeeld daarvan is niet-ledenverkeer van een coöperatie.

Deformatie-verschijnselen tasten echter de uiteindelijke zeggenschap van de leden over hun coöperatieve organisatie niet aan.

Van vermindering van zeggenschap en invloed van de leden is echter wel sprake bij verzelfstandiging of institutionalisering van de coöperatie. Bij een proces van verzelfstandiging vertoont de coöperatieve organisatie gaandeweg steeds meer kenmerken van zelfstandigheid ten opzichte van de eigen leden; de oorspronkelijke ledenrelaties worden steeds meer koopmansrelaties, tot, in een eindstadium, de coöperatie zich heeft ontwikkeld tot een onderneming met een volledig tweezijdig marktverkeer, en daarmee in niets meer afwijkt van een volkomen verbijzonderde onderneming.

Tot zover reikt, tot op heden, de economische analyse van coöperatieve organisatie. Hieromtrent moet nu echter worden vastgesteld, dat zij, met dat al, niet toereikend is om het verschijnsel coöperatie op alle terreinen afdoende te verklaren. Naast deformatie en verzelfstandiging dient zich immers nog een derde coöperatief probleem aan, namelijk de vraag naar de coöperatieve identiteit of het coöperatief karakter van coöperaties in enkele sectoren van de markt. Het probleem voor deze sectoren is, dat zij de bovengenoemde economische analyse minder toepasselijk achten voor hun sector, evenwel onder uitdrukkelijke en gelijktijdige afwijzing van een deformatie- of verzelfstandigingsproces van hun organisatie als verklaringsgrond daarvoor.

Hieruit moet worden geconcludeerd, dat voor deze coöperatieve organisaties of sectoren een beslissende schakel ontbreekt in de verklarende economische analyse van coöperatieve organisatie. Bij nader onderzoek zal blijken, dat de oplossing van dit probleem van de coöperatieve identiteit met name ligt op het terrein van de marktstructuren waarin deze coöperatieve sectoren zich bevin-

den; op dit punt doen zich namelijk verschillen voor tussen de aan- en verkoopzijde van de markten, waaraan tot nu toe in de economische theorie van coöperaties is voorbij gegaan.

Met de toevoeging van de marktstructuur als nader bepalende factor komt dan een "integrale" economische analyse van coöperatieve organisatie in beeld.

6.9. De vraag naar het coöperatief karakter of de coöperatieve identiteit

Het zijn met name de coöperatieve banken, de aankoopcoöperaties en de onderlinge verzekeringsinstellingen die vraagtekens zetten bij het verlengstuk-karakter dat de economische analyse aan hun instellingen toeschrijft [181]. Limperg ontkende het coöperatief karakter van de coöperatieve banken niet, maar merkte toch op, dat zij het zelfstandige bankbedrijf wel zeer dicht benaderde. Rabobank Nederland gaat, bij monde van haar voorzitter, een stap verder en zet daarmee het coöperatief karakter, zoals dat uit de economische analyse volgt, ter discussie: "Prof.dr. G.J. ter Woorst heeft onder andere bij zijn inaugurale rede aan de Landbouwhogeschool te Wageningen gewezen op de coöperatie als verlengstuk van de bedrijven van de leden. Ik denk, dat voorzover dat nog opgaat voor zuivelcoöperaties en aan- en verkoopverenigingen, dat dit voor de Rabobanken niet meer opgaat. Leden en cliënten vinden in de Rabobank niet méér de relatie met hun bedrijfsvoering dan in een andere bank" [182].

Reeds eerder vroeg Ter Woorst zich af, of coöperaties die geen leverings- of afnameverplichting hanteren - hetgeen in de aankoopsector in het algemeen het geval is - niet tot de volkomen verbijzonderde ondernemingen gerekend moeten worden [183].

Blijkbaar stemt de verklaring van het coöperatief karakter en de coöperatieve kenmerken vanuit de bestaande economische analyse niet iedereen tot tevredenheid. In geval van duidelijke deformatie- of verzelfstandigingsverschijnselen wordt het, vanzelfsprekend, steeds moeilijker om nog van een coöperatief karakter te spreken. In bovengenoemde situaties wordt echter niet uitdrukkelijk afstand gedaan van het coöperatief karakter van de desbetreffende

181. Deze categorie coöperaties zijn in feite alle aankoopcoöperaties, hetzij voor goederen, hetzij voor diensten.

182. O.W.A. Baron van Verschuier, Lezing op de jaarvergadering van het Instituut voor Landbouwcoöperatie Drenthe en Groningen, 27 november 1984, "De Rabobank als coöperatie", pag. 8.

183. Zie 6.7.

instelling; integendeel, bij tal van gelegenheden wordt in alle genoemde sectoren het coöperatief karakter van de desbetreffende instellingen benadrukt en als wezenlijk voor de bedrijfsactiviteiten uitgedragen. Indien echter de verlengstuk-functie als onvoldoende verklaring beschouwd wordt, zal toch nader onderzocht dienen te worden waaruit het coöperatieve karakter dan wel bestaat en blijkt. Het onderzoek naar deze coöperatieve identiteit is dan ook aanvullend ten opzichte van de eerder gegeven economische analyse van coöperatieve organisatie. Het zal blijken dat met name de leer van de marktvormen en de moderne prijsstheorie aanknopingspunten bieden voor de nadere analyse van de coöperatieve identiteit van de desbetreffende instellingen.

6.10. De marktstructuur als omgevingsfactor voor coöperatieve organisatie

Tot in de jaren dertig was het in de prijsstheorie de gewoonte om uit te gaan van het denkbeeld van de volledige concurrentie, zoals dat door de Klassieke School was ontwikkeld. Zijdelings was alleen plaats voor het monopolie. Van de concentratie van economische macht, waarvoor bijvoorbeeld Marx de aandacht vroeg, werd in de prijsstheorie tot dan toe veelal eenvoudigweg geabstraheerd.

Het zijn met name Chamberlin [184] en Robinson [185] geweest die, mede naar aanleiding van het opstel van Sraffa [186], in 1933 met hun werken over de onvolledige of imperfecte concurrentie tot een geheel nieuwe oriëntering kwamen in de prijsstheorie [187]. Op hun werk werd voortgebouwd door ondermeer Von Stackelberg [188], Triffin [189], Tinbergen [190] en Fellner [191], om enkele vooraanstaande onderzoekers op dit terrein te noemen.

Hun onderzoekingen resulteerden in de vervanging van het eenzijdige en monolithisch beeld van de volledige concurrentie door het gevarieerde beeld van de oligopolistische en monopolistische concurrentie waarbij een groot aantal specifieke marktverhoudingen en concurrentiesituaties werkzaam zijn die in onderlinge combinatie resulteren in individuele zogenaamde "marktstructuren" voor bepaalde ondernemingen en de goederen en diensten die zij

184. E.H. Chamberlin, *The theory of monopolistic competition*, 1933.

185. J. Robinson, *The economics of imperfect competition*, 1933.

186. P. Sraffa, *The laws of returns under competitive conditions*, 1926.

187. Zimmermann, t.a.p., pag. 193.

188. H. von Stackelberg, *Marktform und Gleichgewicht*, 1934.

189. R. Triffin, *Monopolistic competition and general equilibrium theory*, 1941.

190. J. Tinbergen, *Beperkte concurrentie*, 1946.

191. W. Fellner, *Competition among the few*, 1949.

aanbieden en vragen. Aldus werd, in de moderne prijstheorie, één algemeen geldig geachte marktsituatie vervangen door een waaier van specifieke en individuele marktsituaties. Hoewel in beginsel het aantal mogelijkheden zeer uitgebreid is [192], achten de meeste auteurs het werkelijkheidsgehalte van een aantal varianten miniem, maar onderstrepen zij het werkelijkheidsgehalte van enkele hoofdvormen, met name die van de oligopolistische en monopolistische concurrentie in enkele hoedanigheden [193].

Vastgesteld moet nu al worden dat in de agrarische toeleverings- en verwerkingsindustrie, alsmede in het kredietwezen, oligopolistische situaties het representatieve beeld vormen. In de volgende paragrafen wordt hierop nader teruggekomen.

Onder "marktstructuur" moet nu het samenstel worden verstaan van "marktform" en "marktomstandigheden": "Behalve door de determinanten van de marktform, nl. de mate van productdifferentiatie en het aantal aanbieders, worden de concurrentierelaties nog door vele andere objectieve omstandigheden beheerst ... zoals de mobiliteit en deelbaarheid der productiemiddelen, de mate van doorzichtigheid van de markt en de mogelijkheden van vestiging ... Deze elementen - die men tezamen met de determinanten van de marktform wel als marktstructuur aanduidt - bepalen mede de concurrentieverhoudingen en zodoende ook de prijsresultaten" [194].

Met dit begrip "marktstructuur" wordt nu een doeltreffend middel aangereikt voor een nadere analyse van het coöperatief karakter van de verschillende coöperatieve sectoren die in de probleemstelling genoemd zijn.

Aan de bovengenoemde marktomstandigheden, die een algemene strekking hebben, kunnen er nu twee toegevoegd of gespecificeerd worden, die gezien de bedrijfsactiviteiten en het ledenbestand van de desbetreffende coöperatie-sectoren van groot belang zijn, namelijk het zich al dan niet bevinden in een kopers- danwel een verkopersmarkt, en het onderscheid tussen de marktpositie en de markttransparantie voor een ondernemer danwel een consument.

Deze beide criteria voeren namelijk tot grote objectieve verschillen in de marktomstandigheden en daarmee in de marktstructuur voor de onderscheidene coöperatie-sectoren.

192. Een volledig "systeem van marktformen" bevat, uit een matrix van negen vormen aan de aanbodzijde en negen vormen aan de vraagzijde, 81 mogelijke marktformen. Aldus F.J. de Jong in: Het systeem van de marktformen, Leiden 1951, pag. 155.

193. Volgens De Jong, t.a.p., pag. 156/160.

194. J.E. Andriessen, De ontwikkeling van de moderne prijstheorie, Leiden 1955, pag. 87. De auteur laat de invloed van overheidsingrijpen op de marktstructuur met opzet buiten beschouwing, aangezien een vrije ruilverkeershuishouding zijn uitgangspunt is.

6.11. De effectiviteit van de kopers-, respectievelijk verkopersmarkt

In de theorie met betrekking tot de marktvormen [195] is het gebruikelijk de marktanalyse te maken uit het oogpunt van de aanbieder van de produkten of diensten, en men komt aldus tot de bekende indelingen van het "polie", met name het polypolie, oligopolie en monopolie.

Tezamen met de mate van produktdifferentiatie [196] komt men dan tot een concrete marktvorm voor een specifieke onderneming of produkt. De vraagzijde van de markt voegt men vervolgens, in termen van "-(o)psonie", als een symmetrie of spiegelbeeld van de aanbodzijde toe. De hoedanigheid of kwaliteit van de vraag- en aanbodzijde wordt daarbij, nagenoeg algemeen, van een gelijke orde verondersteld.

Dit laatste nu is inhoudelijk onjuist, omdat men daarmee het onderscheid in marktpositie tussen de aanbieders- en koperskant verontachtzaamt. Deze marktposities zijn namelijk niet identiek, zoals in bovenstaande symmetrie impliciet verondersteld wordt. Integendeel, van nature bevindt de koper zich, a priori, in een sterkere marktpositie dan de verkoper. De koper heeft immers een ongedifferentieerde, niet vastgelegde koopkracht ter beschikking, die door middel van substitutie veelal in meerdere richtingen kan worden aangewend, terwijl dergelijke alternatieven bij de verkoper per definitie ontbreken. Door voorafgaande produktie-beslissingen zijn immers bij de verkoper de produktiefactoren veelal voor langere tijd vastgelegd. Om zijn produkt een sterkere positie te geven en substitutie door concurrerende produkten tegen te gaan, rest hem slechts, op de kortere termijn althans, produktdifferentiatie door middel van niet-prijsconcurrentie. Slechts daarmee kan hij pogen zijn produkt een "monopolistisch" karakter te geven.

Dit heeft tot gevolg, dat de effectiviteit van een monopsonie en een oligopsonie, bij overigens vergelijkbare marktomstandigheden, van nature veel hoger is dan van een monopolie of een oligopolie. De begrippen "polie" en "opsonie" zijn dus niet van gelijkwaardige kwaliteit, aangezien zij in marktmacht van elkaar verschillen: het opsonie heeft van nature een sterke markt-

195. De Jong definieert de marktvorm aldus: "De marktvorm is dat gedeelte van het samenstel der objectieve omstandigheden waaronder de ruil geschiedt, dat wordt bepaald door het al dan niet gedifferentieerd zijn van markt en waar alsmede door het "aantal" der marktpartijen, en dat bepalend is voor de relaties tussen de concurrerende en ruilende marktpartijen". De Jong, t.a.p., pag. 52.
196. Differentiatie is het pogen van een homogeen substitueerbaar produkt een heterogeen en daardoor minder substitueerbaar produkt te maken. Het middel hiertoe is alle niet-prijsconcurrentie, zoals service, verpakking, reclame, "image-building" etc.; het op zich volledig substitueerbare produkt qua prijs-kwaliteitsverhouding krijgt daardoor iets "unieks"; de aanbieder bereikt er de situatie mee van zg. "monopolistische concurrentie".

positie, en kan met een relatief minder marktgewicht tot een bevredigend marktresultaat komen. Met andere woorden: de kopersmarkt is van nature sterker en effectiever dan de verkopersmarkt.

Dit heeft in het bijzonder consequenties wanneer marktcorrecties worden nagestreefd door middel van coöperaties; de aankoopcoöperatie bevindt zich dan, in vergelijking met de afzetcoöperatie, in een comfortabele positie. Zij kan gebruik maken van een natuurlijk marktvoordeel dat de afzetcoöperatie ten ene male ontbreekt. Zij kan met minder inspanning eenzelfde kracht ontwikkelen en eenzelfde soort effect bereiken. De aankoopcoöperatie is, kortom, door de aard van de marktwerking effectiever dan de afzetcoöperatie. Ohm drukt de relatief voordelige marktpositie van de aankoopcoöperaties ten opzichte van de afzetcoöperaties als volgt uit: "In Hinblick auf die Tätigkeit der Bezugsgenossenschaften ist das Ergebnis unserer theoretischen Überlegungen deshalb von besondere Bedeutung, weil sie in der Herausbildung monopsonistischer Marktpositionen sowie der Wahrnehmung der sich aus dieser Marktstellung ergebenden Vorteile nicht den wirksamen Beschränkungen unterworfen sind wie die Absatzgenossenschaften. Wegen der Unfähigkeit der Absatzgenossenschaften zu effektiver Produktionskontrolle bleibt die monopolistische Marktstellung der Absatzgenossenschaft zumeist auf die formellen Aspekte beschränkt, da die Erzeugermengen der Mitgliederwirtschaften nicht effektiv beschränkt werden. Die Beschränkung des Angebots ist unter diesen Umständen wegen der Ansammlung von Lagerbeständen bzw. Vernichtung der Erzeugnisse nur wenig sinnvoll.

Diesen Schwierigkeiten der Produktionsbeschränkung bzw. der Ansammlung von Überschussprodukten sind die Bezugsgenossenschaften nicht ausgesetzt, so dass sie monopsonistische Marktpositionen auch tatsächlich in beschränkten Rahmen auszunützen vermögen [197].

Met andere woorden, de coöperatie kan als "opsonist" wel macht uitoefenen, maar als "polist" nauwelijks. Onderling blijven de leden van een afzetcoöperatie zich namelijk als een polypolist gedragen, waardoor de marktmacht beperkt is, terwijl de aankoopcoöperatie haar vraag, wegens reële substitutiemogelijkheden, ten opzichte van de individuele aanbieder daadwerkelijk kan beperken, en aldus de onderlinge concurrentie tussen de aanbidders kan aanwakkeren.

6.12. Typering van de landbouwmarkten en de daarin aanwezige marktstructuren

Het spreekt voor zich, dat de voordelen van de kopersmarkt beperkter zijn naarmate de substitutie-mogelijkheden beperkter zijn, en dat, anderzijds, de positie van de verkopersmarkt versterkt wordt naarmate het aangeboden produkt minder substitueerbaar is. De situaties op de landbouwmarkten tenderen echter veel meer naar de eerder aangeduide "typische" marktsituatie met betrekking tot kopers-, respectievelijk verkopersmarkt. In het algemeen brengt de landbouw, wereldwijd gezien, grondstoffen en bulkprodukten voort met een hoge graad van homogeniteit en substitueerbaarheid. Men denke daarbij aan granen, veevoedergrondstoffen, suiker, koffie, katoen, cacao, etc. Bijzondere marktomstandigheden kunnen het homogene karakter van de landbouwprodukten verminderen, maar een doeltreffende differentiatie van het aanbod over de gehele linie is voor grote delen van de landbouwproductie geen reële mogelijkheid, en kan in de regel pas in de verwerkende fase in meerdere of mindere mate tot stand gebracht worden. Daarom moet met De Jong geconcludeerd worden, dat op de markt der agrarische eindprodukten en op de inkoopmarkten der boeren het "homoeopolypolie" [198], respectievelijk het "homoeopolyopsonie" [199] veel dichter benaderd worden dan in de industriële- en handelssectoren het geval is [200]. In gelijke zin spreekt Tinbergen zich uit [201].

Hieruit mag in het algemeen geconcludeerd worden, dat de markt voor landbouwprodukten een naar de volkomen mededinging tenderende markt is met aan de aanbodzijde een tamelijk homogene en weinig gedifferentieerde produktie, terwijl tegelijkertijd aan de aankoopzijde, voorzover het de landbouwprodukten betreft, ruime substitutiemogelijkheden aanwezig zijn. Dit geldt in het bijzonder voor een waar als veevoedergrondstoffen. Deze bestaat uit een scala van onderling substitueerbare bulkprodukten, die voor de ene boer eindprodukt zijn en voor de andere een aankoopprodukt. Zij kunnen als voorbeeld dienen voor de onmacht die zij voor de afzettende partij opleveren in vergelijking met de macht die de aankopende partij kan uitoefenen.

Deze typering van de primaire landbouw als een homogeen polypolie of -opsonie plaatst haar in een uitzondering. In algemene zin wordt voor nage-

198. Deze marktvorm behelst een volledige concurrentie tussen de aanbieders van homogene goederen bij een volledige transparantie van de markt.

199. Deze marktvorm behelst een volledige concurrentie tussen de vragers naar homogene goederen bij een volledige transparantie van de markt.

200. De Jong, t.a.p., pag. 157-158.

201. Tinbergen, t.a.p., pag. 111-113.

noeg alle bedrijfstakken een heterogeniteit van de vraag of het aanbod verondersteld onder oligopolistische c.q. -opsonistische omstandigheden. "Het is zeker, dat de heteropolistische marktvormen in de werkelijkheid overheersen. Het ziet er evenzeer naar uit, dat de oligopolistische, en op de produktie-middelenmarkten tevens de oligopsonistische, typen het meest voorkomen ..." [202]. Voor de agrarische handel en industrie, in de bedrijfskolom voorafgaand aan of volgend op de primaire landbouwproduktie, mag deze marktstructuur eveneens als actueel worden verondersteld, zij het met de aantekening, dat de toeleverende handel en industrie haar aanbod weliswaar zoveel mogelijk zal differentiëren, maar dat de collecterende handel en industrie haar vraag zoveel mogelijk homogeen zal willen houden, aangezien differentiatie van het aanbod haar positie verzwakt [203].

Wanneer nu coöperatieve organisaties [204] tot deze markten met beperkte mededinging toetreden, zullen zij pogen om aan de afzetzijde de heterogeniteit te bevorderen door middel van differentiatie, en aan de aankoopzijde de heterogeniteit tegen te gaan door middel van substitutie; door hun toetreden bevorderen zij tevens de intensiteit van de concurrentie, in de richting van een "workable competition", ten koste van het oligopolistisch c.q. -opsonistisch karakter dat voor de toetreding bestond.

Vanwege de eerder genoemde substitutiemogelijkheden die de aankoopcoöperaties in hun marktoptreden ter beschikking staan, en het ontbreken van alternatieven of differentiatiemogelijkheden voor de afzetcoöperaties, kan de aankoopcoöperatie a priori met meer succes op de markten opereren dan de afzetcoöperatie; in het algemeen is haar optreden dus effectiever.

Men kan dit ook als volgt formuleren: de effecten van de marktstructuren zijn in de landbouwbedrijfskolom voor de aankoopcoöperatie in het algemeen gunstiger dan voor de afzetcoöperatie. Voor de afzetcoöperatie doet de markt zich steeds als "weerbarstig" en "moeilijk" voor, terwijl zij zich voor de aankoop, in vergelijking daarmee, in het algemeen als "meegaand" en "makkelijk" voordoet.

202. De Jong, t.a.p., pag. 197.

203. Combinatie van vraag- en aanbodzijde levert dan voor de primaire landbouw de volgende marktvormen op: homoeopolypolie-homoeooligopsonie voor de afzet/verwerkingskant, en homoeopolypopsonie-heterooligopolie voor de vraag/toeleveringskant van de primaire produktie.

204. Fellner gebruikt voor de aaneensluiting van een aantal polypolisten/psolisten die toetreden tot de bestaande oligo-structuren de term "restrictie"; De Jong vertaalt de term met "collectieve- of groepsoligopolist:" ... de leden van de groep treden (dan) naar buiten als een eenheid en derhalve als oligopolist op, terwijl zij zich onderling als polypolisten gedragen" (De Jong, t.a.p., pag. 139-140).

Het adagium "De klant is koning" doet zich op de landbouwmarkten wel duidelijk gevoelen, in de aankoop ten voordele en in de afzet ten nadele van de primaire landbouw en de landbouwcoöperaties.

Nog andere marktomstandigheden werken in het verdere voordeel van de aankoop-, resp. nadeel van de afzetcoöperaties. In het algemeen gesproken zijn de afzetcoöperaties namelijk aanzienlijk kapitaal-intensiever dan de aankoopcoöperaties, hetgeen de toetredingsdrempel en de financieringslasten voor de afzetzijde hoger maakt dan voor de aankoopzijde. Zo overtrof de investering in vaste activa en het totale vermogensbeslag per lid van de zuivelcoöperatie Campina ongeveer vier maal dat van de aankoopcoöperaties CHV en Landbouwbelaag [205].

Landelijke optellingen geven eenzelfde beeld van verschil in kapitaal-intensiteit [206].

De algemene conclusie uit het bovenstaande is dat de aankoopcoöperaties, gezien de hen omringende marktstructuur, met dezelfde middelen veel effectiever kunnen zijn dan afzetcoöperaties, danwel met minder middelen eenzelfde effect kunnen bereiken. Deze hoge effectiviteit maakt het onnodig de interne afspraken tussen de leden op dezelfde stringente wijze te regelen als bij de afzetcoöperaties in het algemeen het geval is.

Hiermee is een belangrijke verklaringsgrond gegeven inzake de verschillen in coöperatief karakter en de gehanteerde methoden in de bedrijfsvoering van de onderscheidene coöperatiessectoren. In de ene sector is derhalve een strakkere discipline nodig dan in de andere. In een aantal gevallen is de simpele aanwezigheid in de markt reeds voldoende voor het bereiken van de nagestreefde marktcorrectie.

6.13. Het onderscheid in marktpositie tussen ondernemer en consument

Behalve het genoemde onderscheid tussen de aan- en verkoopzijde van de markt is er een tweede onderscheid waarvan in de prijsentheorie veelal geabstraheerd wordt. Het betreft hier het onderscheid in marktstructuur voor ondernemers en consumenten. Met betrekking tot de bepaling van het coöperatief karakter is dit van groot gewicht. Dit onderscheid betreft zowel de markt-

205. Volgens de jaarverslagen over 84, resp. 84/85. Campina wordt hierin vergeleken met de samengevoegde cijfers voor CHV en Landbouwbelaag, zodat een beeld ontstaat dat betrekking heeft op een samenvallend werkgebied, namelijk de provincies Noord-Brabant, Limburg en een klein gedeelte van Zeeland en Gelderland.

206. Rabobank Nederland, Balansen en resultatenrekeningen landbouwcoöperaties tot en met 1987.

positie als de markttransparantie voor beide groepen, alsmede het inkomensbelang dat voor beide op het spel staat. Van deze verschillen wordt gewoonlijk geabstraheerd, onder aanneming van een volledige markttransparantie voor beide groepen. Door deze abstractie worden echter beoordelingsfouten gemaakt voor de werkelijkheid van een aantal coöperatiesectoren. Dit geldt met name voor die sectoren, welke hun zakelijke relaties en dienstverlening hebben uitgebreid van de oorspronkelijke groep leden-ondernemers tot het algemene publiek, ofwel tot bijkomende leden-consumenten.

Het verschil in wegingsfactoren van de marktomstandigheden en de marktpositie van beide groepen leden kan in enkele punten worden aangegeven. Ten eerste gaat het bij de groep leden-consumenten of "particulieren" om de besteding van een elders verworven inkomen. Bij de leden-ondernemers gaat het om de inkomensverwerving zelve, door middel van de coöperatie. Het economisch belang van het lidmaatschap is daarom voor de leden-ondernemers van een "primaire" orde, terwijl het voor de leden-consumenten veelal van een "secundaire" orde is. De wegingsfactoren verschillen op dit punt substantieel.

Ten tweede staan de leden-consumenten gewoonlijk in veel ruimere mate substitutiemogelijkheden ter beschikking. Pas na afweging daarvan gaan zij tot de zakelijke relatie over. Zoals in het voorgaande reeds aangegeven, staan de leden-ondernemers deze substitutiemogelijkheden in veel mindere mate of zelfs in het geheel niet ter beschikking. Juist hierin is de motivatie gelegen om met hun bedrijfsgenoten tot de onderhavige coöperatieve organisatie over te gaan.

Ten derde vragen de beide groepen leden om andersoortige produkten of diensten.

Bij de leden-consumenten gaat het om besteding in de al dan niet duurzame bestedingssfeer of verzekeringen in de gezinssfeer, terwijl het bij de leden-ondernemers primair gaat om financiering en investeringen in de bedrijfs- en inkomensverwervende sfeer.

Ten vierde is er een substantieel verschil in de markttransparantie voor beide groepen. De leden-ondernemers bewegen zich op een professionele en daardoor gewoonlijk meer transparante markt dan de leden-consumenten. Deze laatsten zijn dan ook toegankelijker voor minder rationele en zeker minder meetbare koopoverwegingen alsmede voor differentiatie in het aanbod in de niet-prijsconcurrerende sfeer. De consument is, met andere woorden, in zijn bestedingen en beslissingen minder "deskundig" dan de beroepsmatige aankoper.

In de prijstheorie wordt dit verschil veelal nauwelijks of niet in aanmerking genomen. Andriessen wijst er echter herhaaldelijk op, dat dit onderscheid er wel degelijk is, en dat daaraan consequenties zijn verbonden voor de prijs-

theorie. Tot de elementen die de concurrentieverhoudingen en de prijsresultaten bepalen, rekent hij, naast de marktverhoudingen zelf, ook de kennis der marktverhoudingen: "Het aantal ondernemingen kan nog zo groot zijn en hun produkten nog zo gelijkwaardig, wanneer de in feite vaak ondeskundige afnemers daarvan onvoldoende op de hoogte zijn, kunnen er prijsresultaten tot stand komen, die in veel mindere mate "concurrerend" zijn dan die, welke men bij verwaarlozing van deze omstandigheid mag verwachten" [207]. Andriessen is van mening dat de consumenten, in tegenstelling tot de industriële gebruikers " vaak ondeskundig hun aankopen verrichten (waardoor) ..." preferenties, die niet op rationele gronden berusten, hier ongetwijfeld een grotere kans krijgen" [208].

Ook Ohm constateert, wanneer hij een vergelijking maakt tussen de aankoopcoöperatie in de landbouw en de verbruikscoöperatie voor de consument, een fundamentele zwakte van de consument: "Die verbreitete Haltung der Endkonsumenten, infolge mangelnder Markteinsicht und Warenkenntnis den Preis eines Guten mit seiner Qualität zu identifizieren, mag die Konsumgenossenschaften ... vor bedeutend grössere Schwierigkeiten stellen als die anderen Bezugsgenossenschaften, deren Nachfrager "industrielle" Verbraucher sind und aus diesem Grunde die Qualität eines Gutes objektiv zu überprüfen in der Lage sind" [209].

Samengevat kan worden vastgesteld dat de marktstructuur voor de consument als eindgebruiker van goederen en diensten op enkele punten verschilt van de marktstructuur voor de beroepsmatige en industriële afnemer. Dit houdt tevens in, dat niet-prijsconcurrentie, bijvoorbeeld psychologische beïnvloeding, in de consumentenmarkt een veel grotere rol speelt dan in de professionele markt, en dat differentiatie van het produkt op de consumentenmarkt aanzienlijk eenvoudiger te realiseren is. Een en ander houdt tevens in dat de coöperatieve organisaties, die zowel met beroepsmatige leden als met consumenten-leden te maken hebben, in wezen een tweesoortig ledenbestand met een verschillend karakter en met een verschillend economisch belang hebben. Dit kwalitatief onderscheid dient met betrekking tot het coöperatief karakter als criterium mede in aanmerking genomen te worden.

6.14. De marktstructuur als selecterende factor voor de coöperatieve methode

Aan de hand van de hierboven ontwikkelde karakterisering van de marktstructuur kan nu een nadere aanduiding gegeven worden van het coöperatief

207. Andriessen, t.a.p., pag. 87.

208. Andriessen, t.a.p., pag. 178.

209. Ohm, t.a.p., pag. 136.

karakter en het coöperatief gehalte van de genoemde coöperatiesectoren: de coöperatieve aankoopverenigingen, de coöperatieve banken en de onderlinge verzekeringsmaatschappijen. Daarbij kan dan voortaan ook beter worden aangegeven wanneer sprake is van deformatie en verzelfstandiging van coöperaties.

Met deze introductie van de marktstructuur als selecterende en constituerende factor van coöperatieve organisatie wordt een nieuw en vernieuwend onderdeel aan de economische analyse van de coöperatieve organisatie toegevoegd.

Tot nu toe was het immers alleen maar mogelijk in deze analyse uit te gaan van de uniforme, bijna steeds op de afzetcoöperatie gerichte en daarmee vaak als eenzijdig of orthodox ervaren beeldvorming van de Amerikaanse of Economische School.

Door deze ontwikkeling en toevoeging van het element van de marktstructuur wordt deze eenzijdigheid doorbroken en kan tot een meer algemeen geldende analyse gekomen worden.

Het uitgangspunt van deze aanvullende, zich nu tot het gehele terrein van coöperatieve organisatie uitstrekkende benadering is, dat de marktstructuur bepalend is voor de methode en de uiterlijke verschijningsvorm van coöperatieve organisatie. Al naargelang de verschillen in marktstructuren en de veranderingen die zich daarin voordoen, zullen coöperatieve organisaties ook verschillende methoden hanteren en in verschillende verschijningsvormen op de markten actief zijn.

Dit betekent dat er zich in de praktijk van het economisch leven een zeer ruime variatie in coöperatieve methoden en verschijningsvormen voordoet, waarbij weliswaar geen sprake is van de uniformiteit volgens de analyse van de Amerikaanse School, maar waarbij het coöperatief karakter op zich genomen niet in het geding is; althans niet meer nu de betekenis van de marktstructuur voor dat karakter duidelijk is gemaakt.

Coöperaties zijn, kortom, steeds aangepast aan de marktstructuur waarin zij werkzaam zijn. Verschillen de marktstructuren in de verschillende sectoren, dan verschillen ook de verschijningsvormen van coöperaties en de methoden die zij toepassen. Men kan nu echter ook een stap verder gaan door vast te stellen, dat coöperatieve organisaties alleen effectief en succesvol zullen zijn indien en voorzover zij zich metterdaad aanpassen aan en instellen op de hen omringende marktstructuren.

Coöperatieve organisaties die dit, bijvoorbeeld op basis van starre coöperatieve concepten of principes, nalaten of daarin niet slagen, zullen marktverlies lijden en tenslotte van de markt verdwijnen. Met andere woorden: het zich aanpassen aan de marktstructuur als omgeving is een impliciet en wezenlijk

onderdeel van de strategie en het bedrijfsbeleid van de effectieve coöperatieve organisatie. Deze opvatting sluit aan bij de zogenaamde contingency-benadering uit de moderne organisatie-theorie [210]. Letterlijk betekent contingency: afhankelijkheid, en met dit begrip wordt nu bedoeld dat de interne situatie van een organisatie mede bepaald en gesystematiseerd dient te worden door de concrete omstandigheden in de omgeving, en niet alleen, zoals in de klassieke organisatie-leer, door vooropgestelde en onveranderlijke "organisatie-principes". Een dynamische benadering verdient dus de voorkeur boven een starre die zich onvoldoende rekenschap geeft van de wisselende en veranderende marktomstandigheden. Hieruit blijkt, dat de contingency-benadering zowel een diagnostiserende als een strategische strekking heeft; zij bevat de boodschap dat de onderneming zich voortdurend dient te oriënteren op haar omgeving en dat haar strategie en methoden op de omgevingsfactoren afgestemd dienen te worden.

Het is overigens geenszins de bedoeling van de contingency-benadering om alle organisatie-principes nu maar overboord te zetten en in betrekkelijkheid te vervallen; integendeel, principes zijn belangrijk, maar: "The same principle can produce different results in different circumstances" [211].

De onderneming die inspeelt op de omgevingsfactoren zal tenslotte haar doelstellingen beter en met meer continuïteit kunnen verwezenlijken, aldus de contingency-benadering.

Het onderkennen en identificeren van de marktstructuur als selecterende en constituerende factor met betrekking tot de organisatie-ontwikkeling van coöperatieve organisaties kan men nu ook als een contingency-benadering aanmerken, en op basis daarvan dient de coöperatieve organisatie de marktstructuur waarin zij werkzaam is als een strategische en beleidsbepalende omgevingsfactor in aanmerking te nemen.

Wanneer nu coöperaties in hun verschijningsvorm steeds aangepaste reacties zijn op de marktstructuur waarin zij zich bevinden, kan men ook een belangrijke en verklarende conclusie trekken met betrekking tot het verband tussen het coöperatief karakter van een coöperatieve organisatie en de door haar gevolgde methode. Om het coöperatief karakter te beoordelen, kan namelijk niet de methode op zich als criterium gelden; de methode is slechts een gevolg van de marktstructuur. Daarmee vervalt het in de literatuur veelvuldig gebruikte criterium om aan de hand van vuistregels of coöperatieve principes te

210. Zie o.a. P. Lawrence en J. Lorsch, *Organization and environment, managing differentiation and integration*, Boston 1967.

211. J. Woodward, *Industrial organization, Theory and practise*, London 1965, pag. 247. Geciteerd in: *Omgeving, doelstellingen en organisatie*. Afscheidsbundel prof.dr. H.O. Goldschmidt, Assen 1986, pag. 428.

kunnen bepalen of en in hoeverre er sprake is van een coöperatieve organisatie. Integendeel, de methode is slechts ondergeschikt aangezien zij niet meer dan een resultante is van de marktstructuur als bepalende en selecterende factor.

Ook Robotka wijst erop, dat geen verwarring mag optreden tussen de vraag "What a cooperative association is and its purpose" en, anderzijds, "a description of the methods or practices that are characteristic of cooperatives". Immers, "An organisation is not a cooperative organisation because it uses certain methods or practices; rather, it will use certain methods and practices because it is a cooperative association" [212].

Kortom, de gevolgde methode is een afgeleide van de doelstelling, niet een kenmerk op zich. Met deze vaststelling in het achterhoofd is het nu ook mogelijk om te waarschuwen tegen het gebruik van een ideaaltypische coöperatie-voorstelling als norm of criterium voor het coöperatief karakter of gehalte van een bepaalde coöperatieve organisatie [213]. De methode volgens een vooropgestelde ideaaltypische voorstelling van coöperaties is slechts één van de mogelijke methoden, maar maakt een coöperatieve organisatie niet typisch coöperatief, of meer coöperatief dan coöperaties die andere methoden hanteren.

Zoals alle ideaaltypische beelden in de wetenschap is ook het ideaaltype van coöperatieve organisatie slechts bedoeld als theoretisch hulpmiddel, ter illustratie en uitleg, maar niet als voorschrift of als norm voor de (veelsoortige) praktijk.

6.15. Samenvatting van dit hoofdstuk

In hoofdstuk V is uiteengezet, dat aan de politiek-maatschappelijke coöperatie-beschouwingen een drietal bezwaren kleven; bezwaren van wetenschaps-methodologische aard, bezwaren met betrekking tot het werkelijkheidsgehalte van de historische en sociale beeldvorming van deze beschouwingen, en bezwaren vanwege de onvoldoende basis die deze beschouwingen bieden voor de gewenste harmonisatie van de wettelijke regelingen voor coöperaties op EG-niveau.

De politiek-maatschappelijke benaderingen kunnen niet op een gemeenschappelijke noemer gebracht worden en bieden dan ook, in verband met de groeiende eenwording van de EG en de internationalisatie van het coöperatief bedrijfsleven, geen perspectief voor de toekomst.

212. F. Robotka, What is a cooperative? Iowa Institute of Cooperation, Ames 1959, pag. 24.

213. Ook hier moet aan Weber's opmerking met betrekking tot ideaaltypen herinnerd worden.

De benadering vanuit de economische discipline, dat wil zeggen een economische analyse van coöperatieve organisatie, biedt dit perspectief wel. Een economische analyse is in beginsel vrij van politiek-maatschappelijke, historische en nationale beïnvloeding, en kan daarmee een gemeenschappelijke noemer bieden waarop alle coöperatieve organisaties, zonder binding aan tijd, plaats en omstandigheden, verenigd kunnen worden.

Daartoe dient de economische analyse wel consistent te zijn en een geldigheid te hebben voor alle sectoren van het coöperatief bedrijfsleven. Tenminste gedeeltelijk is deze analyse reeds gegeven door de zg. Economische of Amerikaanse Coöperatie-School. Deze School analyseert de coöperatieve organisatie als een vorm van onvolkomen differentiatie c.q. integratie in de maatschappelijke voortbrenging, ofwel als een technische afsplitsing van bepaalde uniforme functies door ondernemingen, evenwel onder gelijktijdig behoud van het economische risico van deze afgesplitste functies door de desbetreffende ondernemingen. Deze afsplitsing vindt plaats met het doel zich te weer te stellen tegenover machtsverwachtingen voor de desbetreffende ondernemingen ter andere zijde van de markt. Hieruit resulteert de voorstelling van coöperatieve organisatie als een "afhankelijke onderneming" of als een "verlengstuk-onderneming" van de aangesloten leden. De coöperatieve organisatie is daarmee gekenschetst als een geheel eigen vorm van economische organisatie, wezenlijk verschillend van de zelfstandige onderneming.

Nu wordt deze analyse van coöperatieve organisatie door de praktijk van het coöperatief bedrijfsleven in het algemeen wel geldend geacht voor de afzet- en verwerkingscoöperaties, maar veel minder of nauwelijks nog voor de aankoop- en dienstverlenende coöperaties. Deze ervaren de analyse van de Economische School als te ideaaltypisch voor hun organisatie.

Dit roept de vraag op of er vanuit de bestaande economische theorie een nadere verklaring mogelijk is voor het coöperatief karakter of de coöperatieve identiteit van de desbetreffende coöperatieve organisaties. Deze ontkennen immers hun coöperatief karakter geenzins. Integendeel, zij zijn van mening dat ook zij een coöperatief karakter hebben ; alleen zou dit van een andere modaliteit zijn dan die van de afzet- en verwerkende coöperaties.

Het blijkt nu dat de moderne prijsentheorie, met name aan de hand van het begrip "marktstructuur", voldoende aanknopingspunten biedt voor een nadere verklaring van het coöperatieve karakter van de desbetreffende coöperatieve organisaties. Met dit begrip wordt het geheel aangeduid van de marktvormen en de marktomstandigheden. Een nadere beschouwing van de marktstructuur voor de toeleverings- en afzetzijde van de primaire landbouw leidt tot de conclusie dat er een onderscheid is in marktpositie tussen aankoop- en dienstverlenende coöperaties enerzijds en afzet- en verwerkingscoöperaties anderzijds. Dit verschil in marktpositie op zijn beurt voert tot een verschil in

gehanteerde methoden ter bereiking van de coöperatieve doelstelling, en daarmee tot een verschil in de binnen de coöperatieve organisatie geregelde betrekkingen met de leden. Ook de mate van homogeniteit van het ledenbestand beïnvloedt de aard van de ledenrelaties binnen de coöperatieve organisatie. Door middel van de nadere verklaringen aan de hand van de marktstructuur wordt de tot nu geldende maar als eenzijdig ervaren analyse van de Economische School uitgebreid tot een analyse die op alle coöperatieve sectoren van toepassing is.

Door het abstracte karakter van de analyse wordt bovendien een universele geldigheid bereikt, en is zij vrij van de bezwaren die aan de politiek-maatschappelijke coöperatie-beschouwingen verbonden zijn. Daarmee biedt deze benadering als geheel een perspectief voor de toekomst als gemeenschappelijke noemer waarop alle coöperatieve organisaties in de EG verenigd kunnen worden.

Van belang voor de analyse van coöperatieve organisatie zijn tevens de in dit hoofdstuk besproken deformatie- en verzelfstandigingsverschijnselen die de coöperatieve organisatie kunnen beïnvloeden. Dergelijke verschijnselen kunnen door de geldende marktstructuur voor de desbetreffende coöperatieve organisatie getemperd danwel versterkt worden. Hoewel eenduidig criteria voor een kwalitatief oordeel inzake deze verschijnselen ontbreken, mogen zij in een economische analyse van coöperatieve organisatie niet verontachtzaamd worden.

HOOFDSTUK VII

NADERE VERKLARING VAN HET COÖPERATIEF KARAKTER VAN DE AANKOOP- EN DIENSTVERLENENDE COÖPERATIES

7.1. Het coöperatief karakter van de aankoopcoöperaties

Wanneer nu de marktstructuur als selecterende factor voor de toegepaste methode der coöperatieve activiteit in aanmerking wordt genomen, kan nu voor de coöperatieve aankoopsector tot een nadere typering gekomen worden van het coöperatief karakter. Zoals reeds eerder gesteld, kan succes in marktcorrectie aan de aankoopzijde van de markt met betrekkelijk geringe inspanning bereikt worden, zowel met betrekking tot de gestrengheid der coöperatieve afspraken der leden als met betrekking tot de vereiste financieringsmiddelen. De investeringen vormen, althans voor een hoofdprodukt als veevoeders, geen hoge drempel, en de oligopolistische situatie aan de aanbodzijde kan niet de macht ontwikkelen van die van een oligopolie aan de vraagzijde. De simpele aanwezigheid in de markt van een aankoopcoöperatie heeft al spoedig een verstrekkende marktcorrectie tot gevolg. De methode nu aanpassend aan deze marktstructuur, heeft de aankoopcoöperatie zich ontwikkeld als een, in vergelijking met de typische afzetcoöperatie, vrijblijvende verschijningsvorm van coöperatieve organisatie, waarbij bijvoorbeeld geen afnameverplichtingen en uittreedgelden gebruikelijk zijn, en waar de financiële aansprakelijkheden en risico's lang niet van dezelfde orde van grootte zijn als die bij de afzetcoöperaties.

Dit geldt in ieder geval voor een activiteit als het aankopen en zelf mengen van veevoedergrondstoffen, alsmede het aankopen van gerede kunstmeststoffen en bestrijdingsmiddelen. Als vragende partij kan op deze terreinen immers veelal, vanwege de substitutiemogelijkheden, tenminste een "workable competition" worden afgedwongen [214].

Met betrekking tot kunstmeststoffen en bestrijdingsmiddelen verandert deze situatie, c.q. de geldende marktstructuur, op slag, wanneer de coöperatie zich

214. Voorzichtigheid met betrekking tot deze vaststelling is echter geboden voor produkten van een hoog technologisch niveau, die bovendien door patenten beschermd en dus gemonopoliseerd kunnen zijn.

niet langer beperkt tot de aankoop van deze goederen, maar zich direct in de produktie begeeft. De kapitaal-intensiteit van de desbetreffende produktieprocessen en de daarvoor benodigde research betekenen een andere marktstructuur die tot een andere coöperatieve methode voert die dan weer beter vergelijkbaar is met die van kapitaal-intensieve afzetcoöperaties. Dan zijn namelijk ook stringente afspraken inzake afname en financiering nodig, en de statutaire bepalingen van de E.N.C.K. [215] waren dan ook nagenoeg identiek met die van kapitaal-intensieve afzetcoöperaties in ons land, zoals de coöperatieve suiker- en aardappelzetmeelindustrie.

De conclusie is dat de coöperatieve organisatie in de aankoopsector een andere methode zal volgen en een andere gedaante zal aannemen dan de coöperatieve organisatie in de afzet, vanwege de verschillen in marktstructuur waarin beide zich bevinden. Op deze grond kan dan ook, bij vergelijking van de typische aankoopcoöperatie met de typische afzetcoöperatie, niet besloten worden tot een grotere mate van deformatie of een minder coöperatief gehalte van de aankoopcoöperatie: de coöperatie doet zich in beide sectoren verschillend voor omdat zij aanpassingen zijn aan verschillende situaties. Wel mag echter, vanwege het duidelijk meer vrijblijvende karakter waarin de aankoopcoöperatie zich geformeerd heeft, de conclusie getrokken worden, dat deformerende en institutionaliserende tendensen in de aankoopsector eerder zullen kunnen optreden dan in de afzetsector. Dit is te meer het geval daar effectieve controlemiddelen en sancties met betrekking tot eventuele statutaire verplichtingen ten aanzien van de leden meestal ontbreken.

7.2. De coöperatieve identiteit van de coöperatieve banken

7.2.1. Het doel van de coöperatieve banken en de wijze van de middelenvoorziening

In de regel wordt aan de coöperatieve banken in binnen- en buitenland een tweeledige functie toegeschreven, namelijk een spaarfunctie en een kredietfunctie. Bij het benoemen van de spaarfunctie speelt mee, dat sparen algemeen als een maatschappelijke deugd wordt beschouwd. Vooruitlopend op de volgende paragraaf - waarin nader wordt aangetoond dat beide functies niet wel binnen één organisatie als gelijkwaardige doelstellingen kunnen fungeren - moet hier reeds worden vastgesteld dat de hoofdfunctie van de coöperatieve banken is gelegen in het verstrekken van bedrijfskredieten aan de leden. De

215. De voormalige Eerste Nederlandse Cooperatieve Kunstmestindustrie werd door de leden gefinancierd middels aandelen die tevens een minimum-afnameplicht inhielden.

betekenis van het sparen is gelegen in het voorzien van de benodigde middelen om het kredietbedrijf te kunnen uitoefenen [216].

Daarmee zijn de aan te trekken spaargelden dus grondstoffen, waarvan enerzijds de beschikbaarheid en continuïteit zeker gesteld moet worden, en anderzijds de prijs zo laag mogelijk gehouden moet worden. Het is daarmee een kwestie van doelmatigheid hoe en van welke zijde deze spaargelden het beste aangetrokken kunnen worden.

De eerste mogelijkheid is om de spaargelden uitsluitend van de eigen leden te betrekken. Dit beperkt de beschikbaarheid van de middelen en de continuïteit daarvan.

De tweede mogelijkheid is het betrekken van spaargelden van de zijde van institutionele beleggers, onder andere van verzekeringsmaatschappijen, pensioenfondsen, etc.

De derde mogelijkheid is om de spaargelden te betrekken van het algemene publiek. Deze bron van middelenverwerving geeft een grote zekerheid met betrekking tot beschikbaarheid en continuïteit. Zij voert echter tot vérgaande consequenties inzake de organisatievorm van de banken en hun dienstverlening aan het (sparend) publiek. Zij brengt namelijk de noodzaak met zich mee, dat met het brede publiek (de "particuliere" relaties van de coöperatieve banken) waarmee men een spaarrelatie onderhoudt, tevens een kredietrelatie moet worden aangegaan. Met andere woorden, de kredietverstrekking is een noodzakelijke vorm van dienstverlening indien men het publiek als bron van middelenverwerving blijvend aan zich wil binden. "Men zegt: als wij daar (d.i. bij de coöperatieve banken) geen krediet kunnen krijgen, gaan wij daar ook niet sparen" [217]. De consequentie is dat de coöperatieve banken aan het publiek bijvoorbeeld woninghypotheken en persoonlijke leningen zullen moeten verschaffen alsmede al die dienstverlening zullen moeten aanbieden die een rol spelen in de algemene dienstverlening van het bankwezen aan het publiek ter verwerving van de middelen. Voorbeelden van deze dienstverlening zijn ondermeer de bemiddeling in vakantiereizen en (particuliere) ver-

216. "De boerenleenbanken zijn opgericht als spaarbanken, zowel om de spaarzaamheid onder de landelijke bevolking aan te wakkeren, als om over middelen te kunnen beschikken, teneinde voorschotten te kunnen verlenen ... Het hoofddoel der boerenleenbanken was het verschaffen van een goed geregeld en goedkoop crediet aan de landbouwers. Zoals vroeger gezegd, ontbrak zulk crediet zoo goed als geheel, alvorens deze instellingen ontstonden", aldus Th.H.A.M. van der Marck, Boerenleenbanken volgens het systeem Raiffeisen, Wassenaar 1924, pag. 43. De Commissie Landbouwkrediet gaat in haar rapport "Het landbouwkrediet in Nederland" (1960) van dezelfde hoofddoelstelling uit. Het sparen is slechts middel tot de kredietverlening en voor de aan trekken middelen moet noodzakelijk-kerwijze "de geldende marktrente" worden betaald (pag. 55, 59).

217. Joh. de Vries, De Cooperatieve Raiffeisen- en Boerenleenbanken in Nederland 1948-1973, pag. 160.

zekeringen. Van het in eerste instantie aantrekken van spaargelden van de plattelandsbevolking, heeft de dienstverlening aan het publiek zich hierdoor ontwikkeld tot een enorm en complex hulpbedrijf naast en ten behoeve van de eerste en blijvende hoofdfunctie, het verstrekken van bedrijfskrediet aan de leden.

7.2.2. Homogeniteit van activiteit en ledenbestand als voorwaarde voor het coöperatief karakter

Met de vaststelling dat het kredietbedrijf de primaire doelstelling is van de coöperatieve banken en dat het spaarbedrijf daaraan ondergeschikt is, wil niet gezegd zijn dat met het openen van de spaarmogelijkheden op het platteland niet in een dringende behoefte werd voorzien. Ongetwijfeld is de rol van de coöperatieve banken in de opbouw van een financiële infrastructuur van groot belang geweest. Doelstelling en gevolg uit elkaar houdend, moet echter worden vastgesteld dat de doelstelling van de banken zeker niet tweeledig geweest kan zijn in die zin, dat zij zowel op het terrein van de kredietverschaffing als op het terrein van de spaarmogelijkheden marktcorrigerend wilden optreden. Zou men immers beide een even hoge prioriteit willen toekennen, dan stuit men op het tegenstrijdig belang van beide activiteiten: het een kan slechts op rekening van het ander.

Een coöperatieve activiteit kan slechts ten behoeve van één homogene doelgroep plaatsvinden. Heterogene belangen kan men ook binnen een coöperatieve organisatie of door middel van een coöperatieve organisatie niet op één noemer brengen.

Daarom zijn de economische belangen van kredietnemers en spaarders niet te verenigen in coöperatieve zin. Een eenduidigheid in centrale doelstelling en doelgroep van leden is voorwaarde voor elke coöperatieve organisatie.

Ook Kaarletho onderstreept de voorwaarde van homogeniteit in dit opzicht en het feit dat een coöperatie niet een tweezijdig gerichte marktcorrectie kan nastreven: "Now if some of the members of a cooperative are, for example, buyers of a certain commodity and some of them sellers of the same article, the cooperative cannot, in its business activity, serve all its members in the best possible way, for the economic interests of the different groups of members are in conflict with each other. Memberships in such instances must be regarded as heterogeneous" [218].

Deze algemene stelling, die logisch voortvloeit uit de economische analyse van de coöperatie, is ook van toepassing op het coöperatieve bankwezen: "If, on the other hand, a cooperative bank conducts business both as depositor and creditor so that the bank is a purchasing cooperative for the part of the members who set in deposits and a marketing cooperative for those members who are borrowers, it has no possibilities of furthering the interests of all members simultaneously" [219]. In geval van het coöperatief bankwezen heeft men derhalve, bij een dergelijke dubbele doelstelling, te maken met intern conflicterende belangen. In dezelfde zin speelt dat bij een aan- en verkoop-coöperatie die voor leden-akkerbouwers voedergranen afzet en deze vervolgens als interne levering aanwendt als veevoer voor leden-veehouders. Ook een coöperatieve bank is, indien zij mede een spaardoelstelling nastreeft, zowel een afzetcoöperatie voor spaarders als een aankoopcoöperatie voor kredietvragers. Een extra complicatie wordt bij een dergelijke dubbele doelstelling van banken echter gevormd door het feit dat een veelvuldige rolwisseling van beide belangen bij hetzelfde lid kan plaatsvinden: "Naturally, the grouping of the members of a cooperative in the foregoing manner, into depositors and borrowers, is to some degree schematic. This division is by no means permanent, but the individual members go over from one group to the other in the course of time and thus also their economic goals are subject to changes. Such development cannot, however, refute the fact that a cooperative organized in this manner cannot be set uniform economic goals in the same sense as in the cases of pure marketing and purchasing cooperatives having homogeneous memberships" [220]. Hieruit moet dan ook geconcludeerd worden, dat het coöperatief karakter in de onderhavige situatie, denkbaar voor de zogenaamde aan- en verkoopcoöperaties en in het bijzonder voor de coöperatieve banken, verminderd aanwezig is of op de achtergrond geraakt, naarmate de heterogeniteit in doelstelling en doelgroep groter is. Het coöperatief karakter van het coöperatief bankwezen wordt, met andere woorden in hoge mate bepaald door de eenduidigheid van de gehanteerde doelstelling en het bedrijfsbeleid.

Hoe meer heterogeniteit in doelstelling en ledenbestand wordt nagestreefd of toegelaten, hoe meer het coöperatief karakter onder druk staat en hoe meer de coöperatieve identiteit vervaagt. Het vasthouden aan coöperatieve doelstelling en coöperatieve identiteit ("het behoud van het coöperatief karakter") vraagt dus van de coöperatieve banken het duidelijk formuleren van de doelgroep, het coöperatief produkt dat men aan de leden wil leveren, en een duidelijke selectie of aanwijzing van het nagestreefde ledenbestand. Alleen

219. Kaarletho, t.a.p., pag. 74.

220. Kaarletho, t.a.p., pag. 75.

dan kan de homogeniteit van het ledenbestand en de dienstverlening, en daarmee een duidelijke coöperatieve identiteit gehandhaafd blijven. Het is dan ook dienstig om zowel het coöperatief produkt als het lidmaatschap van de coöperatieve banken nader te onderzoeken.

7.2.3. De oorspronkelijke doelstelling der coöperatieve banken

De oorspronkelijke doelstelling van de coöperatieve banken is gelegen, zoals eerder werd opgemerkt, in het voorzien in bedrijfskredieten aan boeren en tuinders. Spoedig werd de doelgroep uitgebreid tot andere kleine ondernemers ten plattelande [221].

Hoe imperfect de zakelijke kredietvoorziening voor de land- en tuinbouw geregeld was, wordt weergegeven door de volgende situatieschets: "... het liet zich begrijpen, dat de (bestaande, algemene) banken, wier gehele aandacht op de bevordering van de handel en de steun van de eveneens in een tijdperk van opkomst zijnde industrie was gericht, er weinig voor gevoelden om haar kapitalen te versplinteren over een onnoemelijk aantal kleine boerenbedrijven, wier uitbreiding en toekomstkansen door de aanwezige oppervlakte grond aan betrekkelijk enge grenzen gebonden waren en bij wie het voortdurend gevaar was te duchten, dat de voorgeschoten bedragen, ten gevolge van misoogsten of aanzienlijke prijsdaling voor geruime tijd zouden blijken vastgelegd, zonder dat de mogelijkheid gegeven was het aldus verstrekte kapitaal door een publieke uitgifte weer terug te verlangen. Daarbij kwam, dat ook de duur van het productieproces in de landbouw niet de nodige waarborgen kon geven voor een behoorlijke omzet op de rekeningen, zodat het landbouwcrediet zelfs met hypothecaire dekking voor het bestaande bankbedrijf te weinig aantrekkelijks zou hebben" [222].

Volgens Minderhoud was ... "van het gewone bankwezen geen verbetering te verwachten. Dit heeft zich ten onzent nooit met de verstrekking van bedrijfscrediet aan de boeren beziggehouden. De meeste landbouwbedrijven zijn in ons land klein, de credieten, die de boeren nodig hebben, worden in een groot aantal kleine postjes opgenomen en voor de meeste soort bedrijven duurt het

221. Dit was zeer tegen de zin van de bevorderaar van de boerenleenbanken in ons land, G. van den Elsen, die, overeenkomstig zijn organische maatschappij-opvatting, het exclusieve boerenkarakter wilde handhaven, hetgeen leidde tot de zogenaamde "Winkelwestie". Van den Elsen kon uitbreiding van de kredietverlening tot het midden- en kleinbedrijf echter niet tegenhouden. Vgl. Hollenberg, t.a.p., pag. 123.

222. W.H. Westerman, De concentratie in het bankwezen, 1920, in: A. Hutschemaekers, Gedenkboek van de Onderlinge Verzekeringsmaatschappij van de L.L.T.B. en K.A.B., Roermond 1953, pag. 25.

verscheidene maanden vóórdat de oogst of het vee te gelde kan worden gemaakt, en het crediet kan worden afgelost. Deze vrij lange credieten aan overwegend kleine mensen, die bijna nimmer in staat waren de zekerheden te stellen die het commerciële bankwezen verlangde, waren voor de banken weinig aantrekkelijk. Te verwonderen is het dus niet, dat de gewone banken zich geen moeite gaven voor de credietverstrekking aan de landbouw" [223]. Van Stuijvenberg spreekt zich in gelijke zin uit: "Met de kredietverkrijging was het destijds treurig gesteld. Een goed georganiseerd agrarisch bankwezen bestond niet, de commerciële banken hadden voor de kredietverstrekking aan agrarische producenten geen belangstelling: de posten waren klein, de kredietwaardigheid der eventuele debiteuren zonder gedegen kennis van het land- en tuinbouwbedrijf - en die ontbrak juist bij de banken - moeilijk te beoordelen" [224].

Reeds eerder had ook de Staatscommissie voor de Landbouw van 1886 ge-
wezen op het falend of ontbrekend kredietsysteem voor de land- en tuinbouw. Symptomen van dit vacuüm in de zakelijke kredietvoorziening waren het in zwang komen van leveranciers- en afnemerskrediet van de zijde van handel en industrie, met bij-effecten van koppelverkoop en excessieve rentetarieven. De omvang van een en ander werd pas goed onderkend toen boeren, na het ontstaan van het coöperatief kredietwezen, hun schulden met coöperatief verkregen krediet saneerden [225].

In termen nu van marktstructuur kan men de leemte in de kredietvoorziening voor de land- en tuinbouw ook als volgt weergeven: de primaire land- en tuinbouw heeft behoefte aan een kredietprodukt met eigenschappen en kwaliteiten dat door het bestaande bank- en kredietwezen niet of volstrekt onvoldoende wordt aangeboden. Dit zou, in aanzienlijke mate, wel het geval geweest zijn indien dit kredietprodukt homogeen van karakter zou zijn geweest, in de zin dat het voldaan zou hebben aan algemene zakelijke kenmerken en kwaliteiten zoals: een hoge mate van zakelijke zekerheid, lage behandelingskosten per eenheid, uniformiteit, hoge omloopsnelheid van het krediet, snelle uitwinningsmogelijkheid bij wanbetaling, etc. Dergelijke kenmerken en kwaliteiten zouden tot een homogeen en substitueerbaar produkt geleid hebben, en daarmee tot een ruime voorziening in kredietmogelijkheden, waarbij de landbouw zich als aankopende marktpartij in een relatief gunstige positie zou hebben bevonden.

223. G. Minderhoud, Landbouwcoöperatie in Nederland, Groningen 1949, pag. 23.

224. Van Stuijvenberg, De ontstaansgronden van de landbouwcoöperatie in heroverweging, Den Haag 1977, pag. 19.

225. Van der Marck, t.a.p., pag. 7.

De landbouw vraagt echter juist geen homogeen, maar een heterogeen, of gedifferentieerd kredietprodukt. Zelfs in zo hoge mate gedifferentieerd en kleinschalig dat het commerciële bankwezen zich geheel afzijdig hield. Deze heterogeniteit van het gevraagde kredietprodukt wordt door Van Stuijvenberg, in navolging van Huysmans [226], als volgt weergegeven: "In de eerste plaats moet het crediet een stabiel karakter dragen, dat wil zeggen dat de verstrekking ervan aangepast moet zijn aan de wisselvalligheden van het agrarisch bedrijf. Een boer mag niet het risico lopen dat zijn bestaanszekerheid in gevaar komt door de ontijdige opzegging van opgenomen crediet omdat het hem, bijvoorbeeld wegens een oogstmislukking, tijdelijk niet mogelijk is zijn verplichtingen na te komen. Verder moet het crediet goedkoop zijn, omdat de omloopsnelheid van het kapitaal in de agrarische productie gering is en het aandeel van de rente in de waarde van de oogst relatief groot.

Tenslotte dient de credietvoorziening doelmatig te zijn. De persoonlijke eigenschappen van de credietnemer, zijn vakbekwaamheid, ijver, betrouwbaarheid, gezinsomstandigheden enz. spelen daarbij een grote rol. Het credietapparaat dient dus sterk gedecentraliseerd te werken wil het nauwkeurig op de hoogte komen van de persoonlijke omstandigheden, waarin een boer verkeert, ten einde te kunnen beoordelen of hij voor crediet in aanmerking komt" [227]. Huysmans noemt deze drie vereisten: stabiliteit, goedkoopte en doelmatigheid, "de kern van het landbouwkredietprobleem" [228]. In het bijzonder het element van de persoonlijke beoordeling differentieert het kredietprodukt ten opzichte van dat der commerciële banken; deze baseren zich immers veel meer, en zeker vanwege de reeds door Westerman genoemde omstandigheden, op zakelijke zekerheden, en wensen hun produkt blijkbaar niet of nauwelijks te differentiëren in de richting van een persoonlijke beoordeling van de kredietvrager [229].

Ook het aanvaarden van de statutaire aansprakelijkheid als zakelijke zekerheid differentieerde het kredietprodukt van de coöperatieve banken definitief van dat van de commerciële banken. Een voorwaarde voor een doeltreffende beoordeling der persoonlijke omstandigheden en eigenschappen van de kredietaanvrager is evenwel een sterk plaatsgebonden karakter der kredietvoorziening, zodat de persoonlijke bekendheid en de directe controle ook metterdaad kunnen functioneren. Deze decentrale werkwijze brengt het coöperatief georganiseerd bankwezen tevens in een gunstige positie met betrekking tot het aantrekken van de plaatselijk aanwezige spaargelden.

226. G.W.M. Huysmans, *Veertig Jaren Landbouwkrediet*, 1939, pag. 57.

227. Van Stuijvenberg, t.a.p., pag. 31.

228. Van Haastert/Huysmans, t.a.p., pag. 59.

229. Vgl. ook: *Coöperatie 3/88*, pag. 46.

Samenvattend kan worden vastgesteld dat het kredietprodukt van het coöperatief bankwezen zich op enkele wezenlijke punten onderscheidt van het aangeboden produkt van de commerciële banken aan de land- en tuinbouw. De commerciële banken konden en wensten er niet toe over te gaan hun produkt te differentiëren in de voor de landbouw noodzakelijke richting. Ten aanzien van het midden- en kleinbedrijf geldt dit in gelijke zin.

Het coöperatief bankwezen heeft dan ook voorzien in de vraag naar een gedifferentieerd kredietprodukt, waarin door andere marktpartijen niet of zeer ontoereikend werd voorzien. Door het opheffen van deze leemte op de kredietmarkt werden de geconstateerde imperfecties in de kredietvoorziening opgeheven, niet alleen voor de land- en tuinbouw, maar in aanzienlijke mate ook voor het midden- en kleinbedrijf. Hetzelfde geldt voor de kredietvoorziening voor de land- en tuinbouwcoöperaties, waar de coöperatieve banken als enige instantie bereid bleken de statutaire aansprakelijkheid der leden als zakelijke zekerheid voor de leningen te accepteren.

Ten aanzien van de kredietverlening aan boeren en tuinders, het midden- en kleinbedrijf en de landbouwcoöperaties kan nu worden vastgesteld, dat het kredietprodukt der coöperatieve banken zich in principe, zonder de mogelijkheid van substitutie, onderscheidt van het kredietprodukt van andere banken, vanaf het moment dat de coöperatieve bank de persoonlijke aansprakelijkheid en de persoonsgebonden niet-zakelijke zekerheid als onderpand, c.q. zekerheid aanvaardt. In kredietprodukten die volledig gedekt zijn door zakelijke zekerheid, bieden de coöperatieve banken een substitueerbaar produkt dat ook door andere banken geboden zal en kan worden, zij het, dat bijkomende aspecten zoals behandelingskosten en hoogte van de interest alsnog voor enige differentiatie in het produkt kunnen zorgen. Het coöperatief karakter van de coöperatieve banken wordt in hoge mate bepaald door het vermogen en de bereidheid om een dergelijk gedifferentieerd en sterk persoonlijk afgestemd kredietprodukt te leveren. Dit zal te meer een belangrijk criterium voor het coöperatief karakter zijn bij de omstandigheid dat op het coöperatief bankwezen institutionaliserende factoren inwerken in de vorm van accumulatie van interne reserves door middel van statutaire winstreservering, delegatie van het bancaire beheer aan een professioneel management, en het voldoen aan de voorschriften van de Wet Toezicht Kredietwezen.

Het wordt op basis van de gegeven analyse echter mogelijk tot een duidelijker homogeniteit in de ledensamenstelling te komen, namelijk door de positie van de leden-ondernemers en van leden-particulieren op een afgewogen wijze van elkaar te onderscheiden.

7.2.4. Toetreding van leden-particulieren

Met het aangeven van de kern van de bedrijfsactiviteit der coöperatieve banken in de vorm van het geschetste gedifferentieerde kredietprodukt, is tevens de kern van het eigenlijke of natuurlijke ledenbestand der coöperatieve banken aangegeven. Dit bestaat namelijk logischerwijze uit de ondernemers die, vanwege hun specifieke kredietbehoeften, zijn aangewezen op dit type gedifferentieerd krediet. Andere leden, relaties en cliënten bevinden zich veel meer of voornamelijk in een commercieel bepaalde relatie, waarbij hen gewoonlijk ruime substitutie-mogelijkheden bij concurrerende bank- of financieringsinstellingen ter beschikking staan. Dit geldt in het bijzonder voor de zogenaamde "particuliere" leden; dit zijn leden die niet als ondernemer, maar in de hoedanigheid van consument tot de coöperatieve bank toetreden of toegetreden zijn.

Met de coöperatieve bank staan deze leden, als consument, in een normale marktrelatie, zij het met het bijzondere aspect van een -nauwelijks uitwinbaar te achten - beperkte financiële aansprakelijkheid.

Aan de kenmerken van het totaal gedifferentieerde produkt, zoals dat voor de categorie bedrijfsleden geldt, wordt in de relatie met de particuliere- of consumentleden niet voldaan. Hun belang bij een lidmaatschap is dan ook niet vergelijkbaar met dat van de bedrijfsleden; het is, in vergelijking daarmee, van een ondergeschikte of secundaire orde.

De kwalitatieve criteria voor de kredietverlening aan de consumentleden met betrekking tot de zekerheden en terugbetalingsdisciplines bevinden zich ook binnen de gangbare normen van het commercieel bankbedrijf. Wel zullen de coöperatieve banken in hun marketingbeleid ten aanzien van deze groep trachten hun produkt en dienstverlening zoveel mogelijk te onderscheiden van die van de concurrerende instellingen, om aldus in een positie van monopolistische concurrentie te komen; daarbij gaat het echter veel meer om klantenbinding dan om ledenbinding. Het gaat hier, kortom, niet om een coöperatieve relatie, maar om een marktrelatie.

Treden nu dergelijke leden-consumenten tot de coöperatieve banken toe, dan veroorzaakt dit een verlies aan homogeniteit van het ledenbestand, en daarmee vervaagt het oorspronkelijk coöperatief karakter.

Kortom, het werven of toelaten van "particuliere" leden bij coöperatieve banken gaat in beginsel ten koste van de coöperatieve identiteit. Dit kan niet of nauwelijks ondervangen worden door de zogenaamde ledenbetrokkenheid van deze categorie leden door middel van een actief beleid te bevorderen. Een vergelijkbare inhoudelijke economische basis, zoals die bij het bedrijfslidmaatschap aanwezig is, ontbreekt hiervoor immers.

De conclusie lijkt voor de hand te liggen dat voor de werving of toelating van particuliere leden geen inhoudelijk-coöperatieve grond aanwezig is. Niettemin kan de werving of toelating van particuliere leden van belang zijn voor het coöperatieve bankwezen, namelijk ter consolidatie van het spaarbedrijf.

De coöperatieve banken blijven op de "particuliere markt" aangewezen voor de collectie van de benodigde spaargelden voor het kredietbedrijf. Een maatschappelijke spreiding van het lidmaatschap zou daaraan een bijdrage kunnen leveren, zij het dat het effect daarvan niet overschat mag worden.

In ieder geval dient bedacht te worden, dat bevordering van het particulier lidmaatschap voor de uitoefening van het spaarbedrijf geenszins noodzakelijk is, terwijl zij afbreuk doet aan de homogeniteit van het lidmaatschap en daarmee ook aan de coöperatieve identiteit van de coöperatieve banken.

7.2.5. Conclusies met betrekking tot het coöperatief karakter van de coöperatieve banken

Een en ander houdt nu voor de analyse van de coöperatieve banken en hun coöperatief karakter het volgende in:

1. De primaire doelstelling van de coöperatieve banken is gelegen in het bieden van kredietmogelijkheden aan bedrijven die in dit opzicht hebben te kampen met de problemen van een imperfecte markt. Deze doelstelling wordt bereikt door het bieden van een op het bijzonder bedrijfsbelang van deze bedrijfsleden afgestemd gedifferentieerd kredietprodukt, dat niet door het bestaande bankwezen als substitueerbaar produkt wordt aangeboden. Als zodanig is de coöperatieve bank te beschouwen als een verlengstuk van de leden-bedrijven.
2. Teneinde in de middelen voor het kredietbedrijf te kunnen voorzien, oefent de coöperatieve bank een spaarbedrijf uit dat open staat voor het grote publiek en de eigen leden, voorzover dezen liquiditeitsoverschotten hebben.

Dit spaarbedrijf heeft een normaal wervend en commercieel karakter, en is gericht op het collecteren van zoveel mogelijk spaargelden tegen minimale kosten. Dat wil zeggen dat de middelen worden aangetrokken tegen de geldende marktrenten, zonder marktcorrigerende doelstelling in dit opzicht. Het spaarbedrijf heeft dus geen eigen coöperatieve doelstelling of coöperatieve aspecten, maar is slechts instrumenteel ten opzichte van de hoofddoelstelling, het kredietbedrijf. Dat sparen algemeen als een maatschappelijke deugd wordt beschouwd, speelt hierbij geen onderscheidende rol.

3. Een complicerende factor wordt gevormd door het feit, dat slechts spaargelden van het brede publiek op continue basis kunnen worden aangetrokken, wanneer men dit publiek tevens de kredietmogelijkheden en aanvullende bankdiensten biedt, die andere banken in het algemeen bieden. In het Nederlandse bankwezen kan immers gesproken worden van een circulaire oligopolistische concurrentie [230]. De coöperatieve banken zijn dan ook gehouden, op straffe van verlies van spaargelden, om ten behoeve van het collecteren van de middelen tevens een kredietbedrijf voor het brede publiek op te zetten, waarbij zowel het spaar- als het kredietbedrijf de concurrentie met het overige bankwezen moet kunnen doorstaan. Beide bedrijven zijn echter in wezen niet meer dan een hulpbedrijf voor het kredietbedrijf ten behoeve van de leden-bedrijven.
4. De leden-bedrijven vormen een homogene categorie leden, waarvoor een eenduidig kredietbeleid volgens coöperatieve afspraken mogelijk is. De coöperatieve banken bevinden zich in hun relatie met de leden-bedrijven in een positie die vergelijkbaar is met die van de aankoopcoöperaties, hetgeen van de zijde van de leden een zekere vrijblijvendheid inhoudt die te verklaren is uit de marktstructuur. Dit doet op zich niets af aan het coöperatief karakter van de coöperatieve bank, maar maakt haar minder direct vergelijkbaar met een coöperatie in de afzet, zoals bijvoorbeeld een zuivelcoöperatie.
5. Wanneer nu leden worden geworven of toegelaten buiten de eigenlijke categorie leden-bedrijven, doet hiermede een heterogenisering van het ledenbestand haar intrede. Dit betekent, uit coöperatief gezichtspunt, een deformerende factor binnen de coöperatieve organisatie, die voert tot verlies van coöperatieve identiteit. Naarmate deze categorie "secundaire" leden groter wordt, deformeert de coöperatie meer. In de praktijk wordt deze deformatie evenwel gematigd door de zeer geringe of geheel afwezige ledenbetrokkenheid van deze categorie leden. Dit wordt duidelijk wanneer men, gezien de absolute aantallen bedrijfsleden en particuliere leden bij de Rabobankorganisatie, eenvoudig kan vaststellen dat een numerieke meerderheid van particuliere leden [231] in de samenstelling der besturen der plaatselijke banken slechts een minderheid vormt. Zou men de bestuursinvloed van deze leden bevorderen, dan zou dit tot een voortschrijdende deformatie van de coöperatieve instelling leiden.

230. Dit houdt in, dat de concurrerende banken elkaar voortdurend beïnvloeden met betrekking tot hun produkt- en prijspolitiek.

231. Het aantal leden van de Rabobankorganisatie bedroeg in 1987 circa 800.000, waarvan 100.000 boeren en tuinders (Jaarverslag Rabobank Nederland 1987, pag. 53; Jaarverslag NCR 1986/1987, pag. 12).

6. Naast deformerende factoren - waarvan de heterogeniteit van het ledenbestand wel het belangrijkste is - werken op het coöperatieve bankwezen ook institutionaliserende factoren in, die tot een feitelijke verzelfstandiging van de bankinstelling ten opzichte van haar leden kan voeren. Genoemd kunnen worden: de statutaire winstreservering die tot accumulatie van anonieme en daarmee maatschappelijke reserves voert; het aantrekken van professionele bestuurders buiten de kring van leden-bedrijven; de delegatie van het bancaire beleid aan een professioneel management; en de verzelfstandiging van het bankbedrijf in gevolge de voorschriften van de Wet Toezicht Kredietwezen.

Of nu werkelijk een verzelfstandiging van de coöperatieve instelling is ingetreden, is niet met exacte criteria aan te geven, en een dergelijke beoordeling zal dan ook arbitrair zijn. Maar hoe dan ook zal deze beoordeling zich richten op de vraag hoe de primaire doelstelling van de coöperatieve bank in praktijk wordt gebracht, namelijk de kredietverlening aan de categorie leden-bedrijven, waartoe ook de land- en tuinbouwcoöperaties gerekend moeten worden. Naarmate het coöperatief bankwezen zich meer op andere doelgroepen zou gaan richten, boet zij aan coöperatieve identiteit in. Blijft de primaire categorie leden-bedrijven in het gehele bancaire dienstbetoon centraal staan, blijft ook het oorspronkelijk coöperatief karakter behouden.

Als aanwijzing voor het behoud van dit karakter kan de bestuurssamenstelling binnen het coöperatief bankwezen dienen; hoe meer deze blijft samengesteld uit de categorie leden-bedrijven, hoe meer van nature de garantie is ingebouwd dat de primaire en oorspronkelijke coöperatieve doelstelling gehandhaafd blijft.

Naarmate meer bestuursleden buiten de eigenlijke ledenkring worden aangeworven, wordt het proces van heterogenisering van doelstelling versneld, hetgeen de ontwikkeling van een coöperatieve bankinstelling tot een volkomen verbijzonderde bankinstelling zou bevorderen. Het is denkbaar dat een aldus deformerende bank uiteindelijk autonome doelstellingen zal gaan nastreven, zoals continuïteit, autonome groei en het behalen van een "entrepreneurial residuüm" in de relatie met de eigen leden. In een dergelijke definitieve fase is er strikt genomen geen sprake meer van een coöperatieve instelling, ook al zouden de oorspronkelijke coöperatieve beheersstructuren nog wel aanwezig zijn.

Voor de bestuursorganen van de coöperatieve banken is in dit opzicht dan ook een toezichthoudende en bewakende functie weggelegd - indien zij tenminste de handhaving van het coöperatief karakter en de coöperatieve identiteit van de coöperatieve instelling gewenst achten. Slechts dan kunnen, bij schaalvergroting en internationalisatie van het bedrijfsleven, de deformerende en institutionaliserende factoren beheerst blijven worden.

7.3. Het coöperatief karakter van de onderlinge verzekeringsmaatschappijen

Met betrekking tot het coöperatief karakter en de coöperatieve identiteit van de onderlinge verzekerings(waarborg)maatschappijen is de situatie nagenoeg identiek met die van het coöperatief bankwezen.

De marktstructuur, bestaande uit de marktform en de marktomstandigheden, stemt voor de beide gevraagde diensten, krediet en verzekeringen voor de land- en tuinbouwondernemers, nagenoeg overeen. Wat nu voor het coöperatieve bankwezen geldt, geldt mutatis mutandis ook voor het onderlinge of coöperatieve verzekeringswezen.

Ten eerste is ook het verzekeringsprodukt voor de boeren en tuinders een produkt gebleken, dat door de commerciële verzekeringsaanbieders in het geheel niet of slechts op zeer bezwarende voorwaarden werd aangeboden. De overwegingen om niet het door de boeren en tuinders verlangde gedifferentieerde verzekeringsprodukt te leveren, lopen ook weer parallel aan die welke Westerman, Minderhoud en Van Stuijvenberg voor het krediet genoemd hebben [232].

Ten tweede is de onderlinge verzekeringsmaatschappij in feite een aankoopcoöperatie, waardoor zij qua karakter en haar relaties met de leden overeenstemt met de aankoopcoöperatie in het algemeen, en, als aankoop van diensten, met de kredietcoöperatie in het bijzonder. Daardoor staat zij in beginsel bloot aan de inwerking van dezelfde deformerende en institutionaliserende factoren als reeds voor het coöperatief bankwezen zijn vastgesteld. In dit verband kan ook de rol genoemd worden van het officiële toezicht op de verzekeringen in ons land.

Ten derde, als gevolg van het toelaten en werven van leden buiten de oorspronkelijke categorie eigenlijke leden-bedrijven, is ook bij de coöperatieve of onderlinge verzekeringsmaatschappijen op grote schaal een heterogenisering van het ledenbestand opgetreden, die het coöperatief karakter en het coöperatief gehalte doet verminderen naarmate het numerieke overwicht van dergelijke leden-particulieren of -consumenten toeneemt. Deze deformerende factor doet zich in het onderling verzekeringswezen in versterkte mate voor, aangezien de onderlinge waarborgmaatschappij, als hoofdregel, een lidmaat-

232. Deze bezwaren worden specifiek genoemd in: A. Hutschemaekers, Gedenkboek van de Onderlinge Verzekeringsmaatschappij van de L.L.T.B. en K.A.B., Roermond, 1953, pag. 24-30.

schap van rechtswege kent voor allen die een verzekering bij haar afsluiten [233].

Dit lidmaatschap van rechtswege betekent in beginsel een aantasting van het autonome coöperatieve karakter door overheidsinmenging, welke de overwegingen van de overheid ook mogen zijn [234].

Ook bij onderlingen is dus een tweeledig ledenbestand aanwezig met essentiële verschillen, namelijk de beroepsmatig bedrijfsverzekerden met een professionele vraag en beoordeling van verzekeringen, en de particulier verzekerden die de desbetreffende verzekering aangegaan zijn als consument van een verzekeringsprodukt dat voor hen een hoge mate van substitueerbaarheid heeft.

Het verschil tussen het gedifferentieerd, beroepsmatig bepaald verzekeringsprodukt en het substitueerbaar, op de veel meer irrationeel bepaalde consumentenvoorkeur [235] gebaseerde verzekeringsvraag gaat hier in gelijke mate op als bij het coöperatief kredietwezen.

Een en ander betekent dat het coöperatief karakter van de onderlingen eveneens bepaald wordt door en aanwezig is waar het gaat om de beroepsmatig bepaalde verzekering van de categorie eigenlijke leden-bedrijven. Voor het overige heeft de onderlinge geen coöperatief karakter, maar veel meer dat van een "verzelfstandigd" deel van de organisatie, danwel het karakter van aanvullende activiteiten in de vorm van een commercieel verkeer vergelijkbaar met het niet-ledenverkeer bij andere coöperaties. Het feit dat er bij onderlingen veelal sprake is van een lidmaatschapsrelatie van rechtswege, doet geen afbreuk aan deze economisch bepaalde vaststelling. Evenzeer als bij het coöperatieve bankwezen het geval is, is het naast elkaar bestaan van de twee gescheiden categorieën leden een heterogeniserende factor, die de homogeniteit van het lidmaatschap, en daarmee het coöperatief karakter, vermindert. Ook hier wordt evenwel het feitelijk verlies van coöperatieve identiteit gematigd door de desinteresse van de categorie leden-consumenten in het bedrijfsgebeuren; het zwaartepunt van de betrokkenheid der leden en hun bestuurlijke invloed blijft in de praktijk in overwegende mate berusten bij de oorspronkelijke ledengroep.

233. Vgl. Art. 62a Boek 2 B.W. Een onderlinge kan echter statutair van deze hoofdregel afwijken: in dat geval ontstaat het lidmaatschap niet door het afsluiten van een verzekering, maar door toetreding.
234. Voor de overheidsoverwegingen in dezen, zie "Coöperatie" 1987, pag. 77.
235. Naast voorkeuren vanwege de niet-prijsconcurrentie-overwegingen kunnen en zullen natuurlijk ook directe prijsoverwegingen een rol spelen. Bij een als ruim ervaren substitutiemogelijkheid blijft echter gelden dat de markttransparantie voor de consument, en daarmee de rationaliteit van zijn besluitvorming, veel beperkter is dan die van de ondernemer.

Ook bij de onderlingen zal deze situatie bestendig blijven zolang en voorzover het gedifferentieerd verzekeringsprodukt aan de eigenlijke leden-categorie geleverd blijft worden. Treedt hierin een kwaliteitsverlies op, zodat de substitueerbaarheid van het geboden produkt toeneemt, dan betekent dat in feite een toenadering van de onderlinge tot het commerciële verzekeringsbedrijf, waarbij eveneens de continuïteit, groei en resultaatdoelstellingen zullen gaan overheersen.

De bestuurlijke invloed van de oorspronkelijke ledengroep kan echter ook in deze situatie voorkomen, dat deformerende en institutionaliserende factoren tot een geheel verdwijnen van het coöperatief karakter zullen voeren.

7.4. Samenvatting van dit hoofdstuk

In dit hoofdstuk is een nadere uiteenzetting gegeven van het coöperatief karakter van aankoop-, krediet- en verzekeringscoöperaties. Deze uiteenzetting moet beschouwd worden als een antwoord op de vraag vanuit zowel wetenschappelijke kring als het coöperatief bedrijfsleven naar het kenmerkende coöperatieve element van de genoemde sectoren, die in dit opzicht blijkaar niet op één lijn gesteld kunnen worden met afzetcoöperaties. De geldende opvatting, dat de coöperaties in algemene zin beschouwd moeten worden als economisch verlengstuk van de leden-bedrijven, opgericht als tegenwichtscheppende macht tegenover de aan de overzijde van de markt opererende ondernemingen met oligopolistische of monopolistische marktmacht, wordt in de aankoop- en dienstencoöperaties in het algemeen als te ideaaltypisch ervaren.

Deze sectoren zijn er dan ook toe overgegaan het verlengstuk-karakter ter discussie te stellen, echter onder handhaving van de claim dat zij niettemin een coöperatief karakter hebben.

Het antwoord op deze vraag naar het coöperatief karakter kan gevonden worden in een nadere aanduiding van de marktstructuur.

Het blijkt dat zich in de aankoop- en dienstentoeleveringssector andere marktstructuren voordoen dan in de afzetsector. Daarom zullen de coöperaties in die sectoren een andere gedaante aannemen en andere methoden hanteren dan de coöperaties in de afzetsector; de coöperatie zal zich immers formeren op een wijze die aangepast is aan haar omgeving en de heersende marktstructuur waarmee zij geconfronteerd wordt.

De gehanteerde methoden in de aankoop- en dienstensectoren laten meer ruimte toe voor deformatie- en institutionaliseringsverschijnselen dan die in de afzetsector. Verantwoordelijke factoren daarvoor zijn de grotere marktmacht die de aankopende partij van nature op de markten kan uitoefenen, de in het algemeen geringere kapitaalintensiteit, en het feit dat de geboden

produkten en diensten door hun aard niet beperkt zijn tot de oorspronkelijke groep "eigenlijke" leden, maar ook aan additionele leden daarbuiten ter beschikking kunnen worden gesteld: een en ander in tegenstelling tot de afzet-coöperaties, wier marktmacht beperkt wordt door het ontbreken van alternatieve toepassingen van het onderhavige produkt, die vervolgens kapitaal-intensiever zijn, en hun activiteiten niet verder kunnen uitbreiden dan tot de groep niet-leden van dezelfde beroepsgroep.

Met het toelaten van leden buiten de oorspronkelijke doelgroep treedt een heterogenisering van het ledenbestand op, die voert tot verlies van coöperatieve identiteit.

Coöperatieve instellingen die deze tweede categorie leden werven of toelaten, brengen hiermede een zekere tweeledigheid in hun totale bedrijfsvoering aan. Enerzijds blijft binnen het geheel een coöperatief bedrijf bestaan dat zijn oorspronkelijke doelstelling blijft behouden als verlengstuk van de categorie leden-ondernemingen. Anderzijds wordt er een ondernemingsonderdeel toegevoegd zonder op voorhand identificeerbaar karakter. Mogelijk werkt dit bedrijfsonderdeel uitsluitend ten behoeve van het coöperatieve hoofdbedrijf, en heeft zij dus het karakter van een hulpbedrijf of een bedrijfsonderdeel, hoe omvangrijk haar activiteiten in vergelijking met het hoofdbedrijf ook mogen zijn.

Dit is bijvoorbeeld het geval met de spaarbedrijven en andere vormen van financiële dienstverlening van de coöperatieve banken aan het publiek; de kredietverlening aan de leden-bedrijven is de centrale doelstelling, en de andere diensten hebben een functie in het aantrekken van de middelen daartoe.

Een andere mogelijkheid is dat het toegevoegde bedrijfsonderdeel zich ontwikkelt tot een volkomen verbijszonderd (verzelfstandigd) bedrijfsonderdeel, dat autonome ondernemingsdoelstellingen nastreeft onafhankelijk van het coöperatief bedrijf.

Ook indien het toegevoegde bedrijfsonderdeel met de categorie "secundaire" leden duidelijk ten dienste van het hoofdbedrijf staat, betekent het aantrekken van een categorie leden-consumenten of particulieren een complicerende factor binnen de coöperatieve organisatie die kan leiden tot een verlies aan coöperatieve identiteit. Ondanks de natuurlijke desinteresse van deze categorie leden in de coöperatieve instelling doen zij afbreuk aan de homogeniteit van de ledensamenstelling, en betekenen daarmee een afzwakking van het coöperatief karakter.

In dergelijke coöperaties hebben besturen, naast de directe taken inzake het vaststellen van de beleidslijnen van het "going concern", ook een taak met betrekking tot de bewaking van de oorspronkelijke coöperatieve doelstelling, indien men die tenminste wenst te handhaven.

In het bijzonder de dienstentoeleverende coöperaties staan bloot aan deformerende en institutionaliserende tendenzen. Kenmerkend nu voor het behoud van het coöperatief karakter van deze instellingen is de inspanning die zij tonen in het blijven aanbieden van het door de leden gewenste gedifferentieerde produkt. Naarmate het profiel van dit produkt afneemt en nadert tot dat van een ook door de concurrentie aangeboden substitueerbaar produkt, vermindert ook het coöperatief karakter en zullen zelfstandige ondernemingsdoelstellingen, zoals groei en autonoom winststreven, meer op de voorgrond treden. Het is denkbaar dat het deformatie- en verzelfstandigingsproces van coöperatieve instellingen, met name in de aankoopzijde van de markt, zodanig ver zal voortschrijden dat van een coöperatief karakter nauwelijks nog sprake is. Exacte criteria voor een beoordeling in dit opzicht ontbreken echter. Dit noopt tot de nodige voorzichtigheid met betrekking tot inhoudelijke waarde-oordelen omtrent het coöperatief karakter van coöperatieve instellingen, zeker wanneer instellingen uit verschillende sectoren met elkaar vergeleken zouden worden. Uit nadere analyse van de marktstructuren waarbinnen coöperatieve instellingen werkzaam zijn, blijkt immers dat deze van grote invloed zijn op de methoden die voor het bereiken van de coöperatieve doelstellingen in de diverse sectoren aangewend worden. Het blijkt dat het algemene begrip "countervailing power" als drijfveer en methode van coöperatieve organisatie aanzienlijk verduidelijkt en genuanceerd kan worden door middel van het begrip "marktstructuur" uit de moderne prijstheorie. Daarmee is deze theorie, ook voor de nadere analyse van de coöperatieve organisatie, een nuttig instrument gebleken ter verklaring van de economische werkelijkheid in haar vele verschijningsvormen.

HOOFDSTUK VIII

SAMENVATTING EN BESLUIT

De coöperatieve organisatie is, sinds het begin van haar ontwikkeling in de moderne markteconomie, binnen de maatschappij-wetenschappen een controversieel onderwerp gebleken. Globaal zijn er twee wijzen van benadering van coöperatieve organisatie te onderscheiden, die sterk met elkaar rivaliseren: een politiek-maatschappelijke en een economisch-analytische benadering.

Hoewel haar aanhang in wetenschappelijke kring in Europa alsmede in een aantal ontwikkelingslanden nog altijd zeer groot is, heeft de politiek-maatschappelijke benadering in economisch opzicht een atavistisch en in wettelijk opzicht vaak een historisch-nationaal karakter. Zij roept in het algemeen een onjuist beeld op van de historische achtergrond en de sociaal-maatschappelijke betekenis van coöperatieve organisatie. Uit een oogpunt van wetenschapsmethodologie moet haar beeldvorming van coöperatieve organisatie tenslotte worden afgewezen vanwege de uitdrukkelijke en bewuste onderwerping van deze beeldvorming aan haar maatschappelijke en politieke idealen. In het kader van de voortschrijdende éénwording van de EG en de daarmee samenhangende internationalisatie van het (coöperatief) bedrijfsleven biedt deze benadering dan ook geen perspectief; integendeel, zij bemoeilijkt juist de economische integratie en de harmonisatie of onderlinge afstemming van de wetgeving met betrekking tot coöperatieve organisatie in de EG.

De economisch-analytische benadering kan dit perspectief wel bieden. Zij vertegenwoordigt de gemeenschappelijke noemer waarop alle coöperatieve organisaties in alle EG-landen, zonder tijd- en plaatsgebondenheid, verenigd kunnen worden. Aan de bestaande economische analyse wordt echter van verschillende zijden het bezwaar toegeschreven, dat zij "partieel" is, dat wil zeggen dat zij voor een aantal sectoren wel realistisch wordt geacht - met name voor de coöperatieve afzetorganisaties - maar voor andere minder of nauwelijks, met name voor de aankoop- en dienstverlenende coöperaties. Dit betekent uiteraard een verzwakking van de economisch-analytische benadering als basis voor een gemeenschappelijke noemer en een "communis opinio". Daarom dient nadere studie verricht te worden naar de coöperatieve identiteit van de coöperatieve organisaties in de aankoop- en dienstverlenende sectoren.

Daarmee heeft deze studie een tweeledig doel.

Ten eerste wil zij inzicht verschaffen en een duidelijke ordening aanbrengen in de veelsoortige en vaak onderling verknoopte politiek-maatschappelijke gedachtenvorming over coöperatieve organisatie. Zonder dit inzicht en deze ordening is de controverse met betrekking tot coöperatieve organisatie, zoals deze zich wereldwijd voordoet, niet te begrijpen, evenmin als de impasse die zich op het terrein van de harmonisatie van de wetgeving in EG-verband met betrekking tot de coöperatieve organisatie voordoet. Met dit onderzoek houdt zich het eerste gedeelte van de studie bezig.

Ten tweede wil deze studie nagaan of en in hoeverre de moderne prijsstheorie aanknopingspunten biedt voor een nadere verklaring en completering van de economische analyse van coöperatieve organisatie voor de genoemde sectoren; een en ander met de bedoeling te komen tot een integrale economische analyse van coöperatieve organisatie, zodat daarmee een algemeen bruikbare gemeenschappelijke noemer van coöperatieve organisatie wordt aangereikt. Met dit onderzoek houdt zich het tweede gedeelte van de studie bezig.

De bevindingen en conclusies van de studie op de genoemde terreinen kunnen nu als volgt worden samengevat.

Tot aan de tweede helft van deze eeuw is het in het bijzonder in West-Europa gebruikelijk geweest om de coöperatieve organisatie overwegend te beschouwen als een geïnstitutionaliseerde politiek-maatschappelijke beweging, erop gericht om het systeem van de vrije ondernemingswijze productie zoveel mogelijk door de eigen "coöperatieve economie" te vervangen. Men stelde zich voor dit langs de weg der democratie en geleidelijkheid te bereiken. Dit coöperatisme ziet de coöperatieve organisatie als een ondernemingssoort die een altruïstische houding in economie en maatschappij belichaamt. Door deze waarde wordt zij als kwalitatief meerderwaardig beschouwd aan andere vormen van economische organisatie. In deze coöperatistische stroming kan men verscheidene richtingen of Scholen - al naar gelang hun wetenschappelijke onderbouwing - onderscheiden, waarvan met name de Duitse School tot op heden op het Europese vasteland nog een grote invloed behouden heeft. Overigens mag ook de invloed van de andere Scholen geenszins verontachtzaamd worden. Wellicht blijft het, vanuit een maatschappij-critisch oogpunt, voor politici en maatschappij-wetenschappers verleidelijk om coöperatieve organisatie te beschouwen als een aantrekkelijk en gemakkelijk toepasbaar instrument om de maatschappij te verbeteren en de ongewenste gevolgen van het kapitalistisch systeem het hoofd te bieden.

Naast dit coöperatisme is er sedert de aanvang van coöperatieve organisatie in de moderne maatschappij de aanzet geweest om de coöperatieve organisatie vanuit de economische discipline te beschouwen als een vorm van externe

organisatie, als zodanig gelijkwaardig aan of een evenknie van andere organisatievormen, zoals het kartel, het concern, de joint venture, etc.

Zo beschouwd is dan de coöperatieve organisatie geen tegenkanting tegen het kapitalistisch systeem, maar juist een integraal onderdeel ervan; zij neemt dan, in politiek-maatschappelijke zin, op geen enkele wijze een uitzonderingspositie in binnen het systeem van de vrije ondernemingsgewijze produktie, maar vult veeleer de bestaande lacunes in dat systeem op. Vooral het in de jaren dertig van deze eeuw doorbrekend inzicht in de beperktheid der concurrentie op een aantal markten gaf voor het ontstaan van coöperaties een lang ontbeerde verklaringsgrond.

Hoewel in de visie van deze Economische School niet-economische motieven een zekere rol gespeeld kunnen hebben en nog kunnen spelen, wordt het economisch motief als leidend beschouwd; dit houdt tevens in dat de binnenwetenschappelijke waarden in de economische wetenschap, zoals het prestatie- en profijtbeginsel, in het algemeen het proportionaliteitsbeginsel, als basis voor en kenmerk van de coöperatieve organisatie en de coöperatieve activiteit worden beschouwd. Het kenmerkende van de coöperatie als economische organisatie is, dat zij, in de bedrijfseconomische betekenis van het woord, geen onderneming is, maar een bedrijf. Zij streeft geen eigen, zelfstandig doel na, maar werkt voor rekening en risico van de daartoe coöpererende - meest kleine - zelfstandige ondernemingen. Het economisch resultaat van de coöperatieve organisatie wordt dan ook niet als een zelfstandig resultaat zichtbaar in de vorm van een "enterprise residual", maar slaat via de intern gehanteerde verdeelsleutel neer bij de leden-ondernemingen en zijn mede-bepalend voor het aldaar wél nagestreefde zelfstandig bedrijfsresultaat.

Van deze wel zelfstandige, maar in de regel "kleine" ondernemingen, is de "grote" coöperatie als een gemeenschappelijk bedrijf te beschouwen. Men kan evenwel de coöperatie ook aanduiden als een afhankelijke onderneming of als een verlengstuk-onderneming van de aangesloten leden-ondernemingen.

In het bijzonder binnen de aankoopcoöperaties en de dienstverlenende coöperaties, zoals krediet- en verzekeringscoöperaties, roept deze economische analyse, die de coöperatie als een afhankelijke organisatie typeert, een zekere twijfel, soms zelfs weerstand op. Binnen deze organisaties, die zich overigens uitdrukkelijk coöperatief noemen, relateert men deze afhankelijkheidsverhouding van de eigen coöperatie ten opzichte van de leden.

De coöperatieve organisatie zou zelfstandiger zijn en de lidmaatschapsrelatie vrijblijvender dan de bestaande economische analyse weergeeft. Anderzijds acht men een normale marktverhouding tussen coöperatie en lid evenmin een juiste weergave van de werkelijkheid. Met andere woorden: er doet zich op dit punt een discrepantie voor tussen de verklarende theorie en de praktijk van het economisch leven.

In deze studie is nu gepoogd om vanuit de economische discipline een nadere verklaring te geven van de verschillen, die zich blijkbaar tussen theorie en praktijk voordoen, om waar mogelijk, de bestaande afstand te overbruggen. Het blijkt dat de moderne prijstheorie een belangrijke aanvullende verklaringsgrond biedt voor de grote variatie in de lidmaatschapsverhoudingen die zich in de praktijk van het coöperatief bedrijfsleven voordoet. Van een uniformistische verhouding tussen coöperatie en lid die als norm of standaard kan of moet dienen, is geen sprake. De verschillen in marktstructuur die zich in de verschillende sectoren doen gevoelen, leiden van nature tot een daaraan aangepast coöperatief regime. Verschillen in leverings- en afnameverplichtingen, financiële garanties, uittreedgeldregelingen etc. kunnen op deze grond verklaard worden.

Met andere woorden: de verschillen in marktstructuur in de verschillende sectoren verklaren de modaliteiten van de lidmaatschapsverhoudingen, die zich in de praktijk van het economisch leven ontwikkeld hebben. In deze sluiten de beschouwingen aan bij de in de organisatietheorie ontwikkelde contingency-gedachte.

Het hanteren nu van de marktstructuur in de verklarende analyse van coöperatieve organisatie betekent een aanvulling op en een nadere nuancering van het tot nu toe in de Economische School gebruikte begrip "macht" op de markt als verklaringsgrond. Macht is betrekkelijk, zo blijkt uit de moderne prijstheorie, en daarmee ook de tegenmacht die coöperaties moeten opbouwen. In de ene sector staan de coöpererende leden voor een zwaardere opgave dan in de andere, en het statutair afgesproken en het zich in de praktijk ontwikkelend coöperatief regime is daar uiteindelijk de weerslag van. In de Economische School blijft daarmee de opvatting, dat de coöperatieve organisatie een afhankelijke of onzelfstandige onderneming is, onaangetast. Vanuit de praktijk mag men niet de fout maken om deze verlengstuk-theorie als een absolute norm voor de praktijk te beschouwen; zij is een hulpmiddel voor de analyse, maar geen voorschrift voor de praktijk. De waarschuwing van Weber met betrekking tot de hantering van het ideaaltype is ook hier op haar plaats. Het gaat, met andere woorden, in een onderlinge vergelijking van het coöperatief gehalte van een coöperatieve instelling nooit om "beter" of "slechter" coöperatief; het gaat, vanwege de verschillen in marktstructuren, altijd om "anders" coöperatief.

In het bijzonder in de dienstverlenende coöperaties, zoals de kredietcoöperaties en de onderlinge verzekeringsmaatschappijen, doet zich echter een complicerende factor gelden in de vorm van een heterogenisering van het lidmaatschap. Dat wil zeggen dat groepen leden met divergerende belangen tot de coöperatieve organisatie toetreden of toegetreden zijn. In het algemeen betekent zo'n toetreding een verlies van coöperatieve identiteit. Zij kan het begin betekenen van de ontwikkeling van de coöperatieve organisatie tot een

geheel zelfstandige onderneming, waarbij dus de oorspronkelijke lidmaatschapsverhouding overgegaan is tot een normale marktrelatie. Voor bepaalde groepen van leden, met name de "leden-consumenten" is er van meet af aan meer sprake geweest van een marktverhouding met de onderhavige dienstverlenende coöperaties dan van een werkelijke lidmaatschapsverhouding.

Toetreding van dergelijke groepen secundaire leden betekent een zogenaamde hybridisering van de coöperatie tot een mengvorm van deels een coöperatieve instelling, deels een zelfstandige instelling. Het is evenwel ook mogelijk dat de via de categorie secundaire leden toegevoegde bedrijfsactiviteit het karakter van een hulpbedrijf ten behoeve van de hoofddoelstelling van de coöperatie vervult en in de praktijk ook behoudt. Dit is bijvoorbeeld met het spaarbedrijf en de daaraan verbonden diensten van de coöperatieve banken het geval. Naast deze hybridisering kunnen zich in coöperatieve organisaties in meerdere of mindere mate verschijnselen van verzelfstandiging ten opzichte van de leden voordoen, ondermeer ten gevolge van de opbouw van (grote) financiële reserves, en door maatschappelijke invloeden en overheidsbemoeienis. Deze verzelfstandiging betekent een teruggang van de ledeninvloed, en moet wel onderscheiden worden van deformatie-verschijnselen, zoals het niet-ledenverkeer en het afsluiten van prijsgarantiecontracten met eigen leden. Deze laatste betekenen eveneens een afwijking van de coöperatieve lijn, maar tasten de zeggenschapsverhoudingen op zich niet aan. In het algemeen treden nu deze verzelfstandigings- en deformatie-verschijnselen eerder en meer op bij aankoop- en dienstverlenende coöperaties dan bij afzetcoöperaties. De marktstructuren waarin zij verkeren geven er eerder en meer aanleiding toe, en daarop speelt men zoveel mogelijk in; concurrentie-overwegingen nopen daar veelal toe. Deze tendenzen nu kunnen de hybridisering van coöperatieve instellingen eveneens versterken.

Uit een oogpunt van economische analyse is het volkomen onverschillig of en in welke mate deze processen van hybridisering, verzelfstandiging en deformatie van coöperatieve organisaties plaatsvinden. De analyse spreekt zich niet over subjectieve wenselijkheden uit. Voor leden-ondernemingen van coöperatieve instellingen, maar ook voor de overheid, kan dit heel anders liggen. De leden en bestuursleden van coöperatieve organisaties zullen zich uitdrukkelijk bewust moeten zijn van bovengenoemde processen, en ze op hun inhoud en gevolgen moeten beoordelen. In de beleidsbepaling zijn de wenselijkheden met betrekking tot het coöperatief karakter en de coöperatieve identiteit van de eigen instelling immers wel aan de orde. De genoemde processen zijn immers niet autonoom, maar door eigen besluitvorming te sturen en te beïnvloeden. Daarvoor moeten zij echter wel eerst in beeld gebracht worden. De onderhavige studie hoopt daaraan een bijdrage geleverd te hebben die in de praktijk van het coöperatief bedrijfsleven bruikbaar is.

SUMMARY AND CONCLUSION

Cooperatives have, since the start of their development in the modern market economy, been a controversial issue in the field of social science. Globally one can distinguish two competing approaches of cooperatives: the social-political approach and an economic-analytical one.

Notwithstanding its large number of adherents in European scientific circles as well as in a number of developing countries, the social-political approach has from an economic point of view an atavistic character and from a legal point of view often an historical-national character. In general, it presents a wrong picture of the historical background and the social importance of cooperatives. In addition, from a scientific and methodological point of view, the picture of cooperatives it provides must be rejected as well because of the way it voluntarily and consciously subdues cooperatives to its social and political ideals. In the scope of the unification process of the E.C. and the connected internationalization of (cooperative) business the latter approach offers no perspectives; on the contrary it hampers economic integration and the harmonization or fine tuning of legislation with regard to cooperatives in the E.C.

The economic-analytical approach does offer a perspective. It represents the common denominator to which all cooperatives in all E.C.-countries - neither time nor place bound - can be united. Many however impute the following drawback to the economic analysis, namely that it is "partial"; this means that for a number of sectors it is regarded as realistic - namely for sales cooperatives - but for others less or hardly realistic - namely the purchase and service cooperatives.

This means therefore a weakness in the economic-analytical approach as a base for a common denomination and a "common opinion". This implies that more studies are needed regarding cooperative identity of cooperatives in the purchase and service sectors.

This study has a twofold goal. First of all it wants to give an insight in and a clear ordering of the many and often intertwined social-political ideas about cooperatives. Without this insight and ordering one cannot understand the controversy with regard to cooperatives as it appears world-wide nor the deadback which faces cooperatives in the field of harmonization of the E.C. legislation.

The first part of this study looks into this matter. Secondly this study seeks to find out if and in how far modern price theory offers starting points for a

more comprehensive explanation and completion of the economic analysis of cooperatives for the above-mentioned sectors; all this in order to come to an "integral" economic analysis of cooperatives, so that a generally applicable common denominator of cooperatives can be established. This examination takes place in the second part of this study.

Up and until the second half of the century it was, specifically in Western Europe, usual to view cooperatives mainly as institutionalized political social movements, aimed at substituting as much as possible the free market production system by an own "cooperative economic system".

One proposed to reach this by democratic and gradual means. This "cooperatism" sees cooperatives as enterprises which take an altruistic stance in economy and society. By this value they are considered as qualitatively superior to other forms of economic organizations. In this cooperative trend one can distinguish various schools of thought - dependent on their scientific basis - on which the German School has up to now maintained a large influence on the European continent. However, one may not under-estimate the influence of the other schools. It remains, maybe, from a political point of view, tempting for politicians and social scientists to view cooperatives as an appealing and easily applicable instrument for improving society and irradicating the evil consequences of the capitalistic system.

Besides this "cooperatism" there has been a tendency, since the start of cooperatives in modern society, to view cooperatives from an economic angle as a form of external organization similar or equal to other forms of organizations such as cartels, conglomerates, joint ventures and so on. Viewed this way cooperatives no longer are an opposition to the capitalistic system, but are an integral part of it; from a political social point of view it in no way takes up an exceptional position within the system of the enterprise. It was mainly in the thirties of this century that an upcoming insight in the imperfectness of competition in a number of markets led to a long awaited explanation for the growth of cooperatives. Although in the vision of this "Economic School" non-economic motives have and still do play a certain part, economic motives are considered as preeminent; this also implies that the internal scientific values of economic science, such as the performance and profit principle, and in general the principle of proportionality are considered to be the basis and the characteristic of cooperatives and of cooperative activity. Characteristic of the cooperative as an economic organization is that, in the managerial sense of the word, it is not an "entrepreneurial" set up but a "service unit". It does not aim at an own independent goal, but works for account and risk of a number of mostly small cooperating independent enterprises. The economic results of cooperatives do therefore not become visible as independent entrepreneurial

residues, but come back via the internal distribution key to the member enterprises and are decisive for the at that level aimed at independent business results. "Large" cooperatives have to be considered as common subsidiaries of these independent but as a rule "small" enterprises. One can therefore also define the cooperative as a "dependent company" or as an "extension company" of the member enterprises.

Specifically within purchase cooperatives and service cooperatives, such as credit cooperatives and insurance cooperatives, this economic analysis which characterises cooperatives as "dependent organizations" calls up some doubt and even resistance. Within these organizations, which by the way call themselves explicitly "cooperative" one relativates this notion of dependence of the own cooperative to the members.

Cooperatives are felt to be more independent and membership relations less binding than described by the existing economic analysis. On the other hand one feels that a "normal" market relationship between cooperatives and their members is not a suitable representation of reality either.

In other words, there exists a discrepancy on this point between the existing theory and the reality of the economic process.

One has tried in this study to give, from an economic angle, a more specific explanation of the difference which clearly exists between theory and practise in order to be able to bridge these differences where possible. It appears that the modern price theory offers an important complementary field of explanation for the great variety in membership relations which exists in the real world of cooperative business activities. There is no question of a uniform relation between cooperatives and their members which can be considered as a "norm" or standard.

The differences which exist in the market structure of the various sectors lead naturally to an adapted "cooperative regime". This way, differences in delivery and off-take obligations, financial guarantees, rules for withdrawal etc., can be explained. In other words, the differences in market structure of the various sectors explain the modalities of the member relationship which have developed in the practise of the economic activity. These considerations link up with the "contingency approach" developed in organization theory. The use of a market structure in the explanatory analysis of cooperatives means a supplement to and a further nuance of the notion of "power" in the markets as used up to now by the Economic School as basis for its explanations. The modern price theory teaches us that power is relative and as much so is the "countervailing power" that cooperatives must build. In some sectors cooperative members are faced with more difficult tasks than in others, and this is reflected in the statutory structure as well as in the development of the cooperative regime.

This implies that in the Economic School the conception that cooperatives are "dependent" organizations remains intact. From practical experience in business one may not make the fault to consider this "extension theory" as an absolute norm; it is an expedient for the analysis, but not a prescription for the practise. Also here Weber's warning with reference to the handling of the ideal type is applicable. In other words when comparing the "cooperative quality" of the cooperative it is never a question of "better" or "worse" cooperative; owing to the differences in the market structure it is always a question of "different" cooperative.

Specifically in service cooperatives, such as credit cooperatives and mutual insurance cooperatives complicating factors may arise such as the heterogeneousness of the members. This means that groups of members with different interests join or have joined the cooperatives. In general such memberships mean a loss of cooperative identity. This can mean the start of the development of a cooperative towards a wholly independent organization whereby the initial member relationship has transformed itself into a normal market relationship. For certain groups of members, namely the "member-consumers", it has from the start been more a question of a market relationship with the service cooperatives than a real membership relation. The entry of such "secondary" groups of members means a so-called "hybridization" of the cooperative into a mixture of partly a cooperative institution and partly an independent institution. It is however also possible that the economic activity of the "secondary" members performs an auxiliary activity in function of the main goal and in practice also remains that way. This is for example the case with the saving activity and the connected services of the cooperative credit-banks.

Besides, this "hybridization" phenomenon of independence towards the membership appears in various degrees in cooperatives. This is amongst others the result of the build up of large financial reserves, the influence of society and government intervention. This independence implies a decline in the influence of the members, and must be differentiated from "deformation" phenomena such as non-member transactions and the conclusion of price guarantee contracts with own members. Latter also imply a deviation from the cooperative line, but do not affect the rights of say in itself. In general these phenomena of "independence" and "deformation" appear earlier and more frequently in purchase and service cooperatives than in sales cooperatives.

The market structures in which these cooperatives find themselves lead more and more to this, and one uses this as much as possible; considerations of competition also compel towards it. These tendencies can also strengthen the hybridization of the cooperative institutions.

From the point of view of the economic analysis it is completely indifferent in which way these processes of hybridization, independence and deformation take place. The analysis does not pass judgement over subjective desirabilities. This can however be quite different for the member enterprises and the authorities. Members and directors of cooperatives must be fully aware of above-mentioned processes, and must judge them on their content and consequences. The desirabilities with reference to the character and the identity of the cooperative are under discussion in the definition of policy.

The processes referred to are not autonomous, but can be directed and influenced through own decisions. Therefore they however need to be visualized.

This study hopes to have contributed towards this by bringing an approach which can be applied to the practice of cooperatives.

RESUME ET CONCLUSIONS

Depuis le début de son évolution dans l'économie de marché moderne, la coopération s'est avérée être un sujet controversé au sein des sciences sociales. Il faut globalement distinguer entre deux approches de la coopération, qui rivalisent fortement: une approche politico-sociale et une approche analytico-économique.

Même si son écho reste considérable dans les milieux scientifiques en Europe de même que dans un certain nombre de pays en voie de développement, l'approche politico-sociale a, du point de vue économique, un caractère d'atavisme tandis que, du point de vue législatif, elle présente souvent un caractère historique national. En général, elle évoque une image erronée du cadre historique et de l'importance sociale du mouvement coopératif. En plus, du point de vue de la méthodologie scientifique, l'image qu'elle donne des coopératives doit également être rejetée en raison de la manière dont elle l'assujettit volontairement et consciemment à ses idéaux sociaux et politiques. Dans le cadre du processus d'unification de la CEE et de l'internationalisation concomitante des milieux professionnels (coopératifs), cette approche n'offre donc pas de perspectives. Au contraire, elle complique justement l'intégration économique et l'harmonisation ou le rapprochement des législations relatives à la coopération dans la CEE.

En revanche, l'approche analytico-économique peut offrir ces perspectives. Elle représente le commun dénominateur sur la base duquel toutes les coopératives de tous les Etats membres de la CEE peuvent s'unir, sans problèmes de temps ni de lieu. L'analyse économique existante se heurte toutefois de divers côtés à des critiques qui lui reprochent d'être "partielle", ce qui veut dire qu'elle est jugée réaliste pour une série de secteurs -notamment pour les coopératives de vente- mais nettement moins, voire pas du tout, pour d'autres à savoir pour les coopératives d'achat et de services.

Ces critiques affaiblissent l'approche analytico-économique dans son rôle de commun dénominateur et d'"opinion commune". C'est pourquoi, il faut approfondir l'étude relative à l'identité coopérative des coopératives des secteurs de l'achat et des services.

La présente étude a ainsi un objectif double. D'une part, elle veut donner un aperçu des multiples réflexions politico-sociales -souvent interliées- relatives à la coopération, qu'elle souhaite classer clairement. En l'absence d'un tel aperçu et d'une telle classification, la controverse mondiale à propos de la

coopération est impossible à surmonter, pas plus d'ailleurs que l'impasse à laquelle on se heurte dans le domaine de l'harmonisation de la législation communautaire à propos de la coopération.

C'est sur cette analyse que porte la première partie de l'étude.

Dans un deuxième temps, l'étude se penche sur la question de savoir si et à quel point la théorie moderne des prix offre des points de départ permettant de mieux expliquer et de compléter l'analyse économique de la coopération dans les secteurs cités. Dans l'ensemble, le but est d'en arriver à une analyse économique "intégrale" de la coopération permettant de définir ainsi un commun dénominateur utilisable de coopération. C'est à cette analyse qu'est consacrée la deuxième partie de l'étude.

Jusqu'au milieu de vingtième siècle il était courant, en Europe Occidentale en particulier, de considérer la coopération comme étant essentiellement un mouvement politico-social institutionnalisé dont le but était de remplacer autant que possible la production selon le mode de la libre entreprise par l'"économie coopérative" propre. L'intention était d'atteindre cet objectif en suivant la voie de la démocratie et de l'égalité. Ce "coopératisme" fait de la coopération un type d'entreprise qui incarne un comportement économique et social altruiste. Cette façon de voir les choses imput à l'organisation coopérative une valeur qualitative supérieure à celle d'autres formes d'organisation économique. Au sein de ce courant coopératif, on peut distinguer différentes orientations ou écoles -selon leur étayage scientifique- dont l'école allemande en particulier, qui exerce aujourd'hui encore une grande influence sur le continent européen. Par ailleurs, il ne faut aucunement négliger l'influence des autres écoles. Si on se place sous l'angle d'une critique de la société, il reste peut-être tentant pour les politiciens et les sociologues de considérer la coopération comme étant un instrument pratique et accessible pour améliorer la société et pour tenir tête aux conséquences indésirables de système capitaliste.

A côté de ce "coopératisme", on constate que depuis les premiers balbutiements de la coopération dans la société moderne, certains ont eu tendance à considérer la coopération, en tant que discipline économique, comme étant une forme d'organisation externe à mettre sur un pied d'égalité avec d'autres formes d'organisation telles que les cartels, les groupes, les joint ventures, etc. Vu sous cet angle, la coopération n'est plus un moyen de résistance contre le système "capitaliste": elle en fait simplement partie intégrante. Du point de vue socio-politique, elle n'occupe alors plus aucunement une position d'exception au sein du système.

C'est surtout la perception, au cours des années trente, de la limitation de la concurrence sur une série de marchés qui a donné à la naissance des coopératives une explication qui lui faisait défaut depuis longtemps. Même si, dans la

conception de cette école, des motivations non économiques ont pu jouer et jouent encore un certain rôle, c'est néanmoins la motivation économique qui est jugée dominante. Partant, les grandes valeurs intrinsèques de la science économique tels que le principe de la prestation et de profit et, de manière générale, le principe de la proportionnalité, sont considérées comme formant la base de la coopération et de l'activité coopérative, et les caractérisent. Ce qui est typique pour la coopérative en tant qu'organisation économique, c'est qu'elle n'est pas une "entreprise" dans le sens usuel du terme, mais plutôt une "activité". Elle ne poursuit pas un but propre, autonome: elle travaille pour le compte et au risque des entreprises indépendantes -souvent de petites dimensions- qui coopèrent en son sein. Le résultat économique de la coopérative n'est donc pas un résultat autonome sous la forme d'un "résultat d'entreprise" au sens usuel du terme: via le clé de répartition interne, il se répercute sur les entreprises membres où il intervient dans la détermination du résultat d'entreprise réalisé par chacune d'entre elles. La "grande" coopérative doit être considérée comme étant une filiale commune de ces "petites" entreprises qui, pour être autonomes, n'en sont pas moins de manière générale de dimensions limitées. De ce fait, la coopérative peut également être qualifiée d'"entreprise dépendante" ou de "prolongement" des entreprises qui sont ses membres.

En ce qui concerne plus particulièrement les coopératives d'achat et de services telles que les coopératives d'assurances et de crédit, on constate que cette analyse économique qui donne à la coopérative un caractère de "dépendance" se heurte à certains doutes voire même à un rejet. Au sein de ces organisations, qui se qualifient par ailleurs et de manière expresse de "coopératives", on relativise ce lien de dépendance de la coopérative vis-à-vis des membres. La coopération y serait plus indépendante et les liens avec les membres y seraient plus libres que l'analyse économique existante ne le donne à penser. Par ailleurs, on ne considère pas non plus qu'il existe un rapport de marché "normal" entre la coopérative et les membres: cette approche n'est pas non plus le juste reflet de la réalité.

En d'autres termes, il existe sur ce point une dichotomie entre la théorie explicative et la pratique de la vie économique.

La présente étude s'efforce de mieux expliquer, à partir de la discipline économique, les différences qui existent manifestement entre la théorie et la pratique, de manière à combler, si possible, l'écart existant. Il semble que la théorie moderne des prix apporte un important complément d'explication à la grande variété des liens d'affiliation qui existent dans la pratique des milieux coopératifs. Il n'existe pas de rapport universel entre la coopérative et le membre, qui pourrait ou devrait servir de "norme". Les différences dans la structure du marché que l'on constate d'un secteur à l'autre conduisent tout

naturellement à des "régimes coopératifs" adaptés à ces différences. L'absence d'uniformisation dans les obligations d'achat et de livraison, dans les garanties financières, dans les règles de désaffiliation, etc, peut s'expliquer de cette manière. En d'autres termes: les différences dans la structure du marché d'un secteur à l'autre expliquent les modalités relatives à l'affiliation qui se sont développées dans la pratique de la vie économique. C'est ici que s'insèrent les considérations relatives à la "contingency approach" développée dans la théorie de l'organisation.

Faire intervenir le concept de la structure du marché dans l'analyse explicative de la coopération permet de compléter et de nuancer davantage le concept de "pouvoir" sur le marché qui a été utilisé jusqu'à présent comme explication dans l'Ecole Economique. La théorie moderne des prix révèle que le "pouvoir" est un factor relatif, dès lors le "contre-pouvoir" que les coopératives doivent développer devra y correspondre. Dans tel secteur, les membres coopérateurs se trouvent confrontés à une tâche plus lourde que dans tel autre. Ce qui est convenu dans les statuts et le "régime coopératif" qui se développe dans la pratique en sont en fin de compte le reflet.

Au sein de l'Ecole Economique, la conception selon laquelle la coopérative est une entreprise "dépendante" reste donc inchangée. Du point de vue de la pratique, il ne faut pas commettre l'erreur de considérer cette "théorie de prolongement" comme étant une norme absolue pour la pratique. Cette théorie est un instrument d'analyse, elle n'est pas un précepte pour la pratique. L'avertissement de Weber à propos du recours à un type idéal est, ici aussi, à sa place. En d'autres termes, lorsqu'on compare la "valeur coopérative" de différentes coopératives, il ne s'agit jamais de les qualifier de "meilleures" ou de "moins bonnes". En effet, étant donné les différences dans les structures du marché, elles ne peuvent être qu'"autrement coopératives".

Dans les coopératives de services en particulier, telles que les coopératives de crédit et les sociétés d'assurance mutuelle, il intervient toutefois un facteur qui complique les choses sous la forme d'une hétérogénéisation des membres. On entend par là que des groupes de membres à intérêts divergents adhèrent à l'organisation coopérative. De manière générale, une affiliation de ce type entraîne une perte de l'identité coopérative. Elle peut marquer le début de l'évolution de la coopérative vers une entreprise totalement indépendante dans le cadre de laquelle donc le rapport initial d'affiliation se transforme en une relation de marché normale. Pour certains groupes de membres, notamment les "membres consommateurs", il est, dès le début, davantage question d'une relation de marché avec les coopératives de services concernées plutôt que d'une véritable relation d'affiliation. L'adhésion de tels groupes de membres "du second degré" conduit à ce qu'on pourrait appeler une "hybridation" de la coopérative qui devient une forme mixte d'entreprise coopérative

et d'entreprise indépendante. Il est également possible que l'activité d'entreprise ajoutée à la coopérative par le truchement des membres "du second degré" joue le rôle d'auxiliaire contribuant à la réalisation de l'objectif principal de la coopérative, et conserve ce rôle dans la pratique. Tel est le cas par exemple dans le secteur de l'épargne et des services des banques coopératives qui y sont liés.

A côté de cette hybridisation, il arrive qu'il se développe au sein des coopératives -à des degrés plus ou moins poussés- des phénomènes d'"autonomisation" vis-à-vis des membres, entre autres suite à la formation de réserves financières (importantes), sous l'influence de la société ou du fait de l'ingérence des autorités. Cette "autonomisation" induit une diminution de l'influence des membres et il ne faut pas la confondre avec des phénomènes de "déformation" tels que les opérations avec des non membres et la conclusion de contrats de prix garantis avec des membres. Ces derniers conduisent également à un détournement de la voie coopérative mais ils n'affectent pas les rapports d'autorité à proprement parler. De manière générale, ces phénomènes d'"autonomisation" et de "déformation" se manifestent au sein des coopératives d'achat et de services plutôt qu'au sein des coopératives de vente. Leurs structures de marché incitent davantage aux phénomènes susmentionnés, et d'ailleurs, la concurrence ne leur laisse souvent pas le choix. Ces tendances peuvent elles aussi contribuer à renforcer l'hybridisation des entreprises coopératives.

Du point de vue de l'analyse économique, il est tout à fait indifférent de savoir si et à quel point les processus d'hybridisation, d'autonomisation et de déformation se développent au sein des coopératives. L'analyse ne se prononce pas sur ce qui est subjectivement souhaitable. Il en va peut-être tout autrement pour les entreprises membres des organisations coopératives, et également pour les autorités.

Les membres et les dirigeants des coopératives se doivent de prendre pleinement conscience des processus susmentionnés, de manière à pouvoir porter un jugement sur leur contenu et leurs conséquences. Dans la définition de la politique à poursuivre, les souhaits à propos du caractère coopératif et de l'identité coopérative de l'entreprise à laquelle on appartient restent à l'ordre du jour. Les processus susmentionnés n'ont pas de vie autonome: ils se laissent guider et influencer par la prise de décision. C'est pourquoi, il faut commencer par les cerner. La présente étude espère avoir apporté à cet effort une contribution utile dans la pratique de la vie coopérative.

ZUSAMMENFASSUNG UNG SCHLUSSFOLGERUNG

Seit dem Anfang ihrer Entwicklung in der modernen Marktwirtschaft ist die genossenschaftliche Organisationsform in der Gesellschaftswissenschaft immer Gegenstand von Kontroversen gewesen. Global wird sie aber auf zwei Weisen betrachtet, die sich stark unterscheiden und auch stark miteinander rivalisieren: es sind die politisch-gesellschaftliche und die wirtschaftlich-analytische Betrachtung.

Obschon ihre Anhängerschaft in wissenschaftlichen Kreisen in Europa sowie in einer Anzahl von Entwicklungsländern noch immer sehr gross ist, hat die politisch-gesellschaftliche Betrachtungsweise wirtschaftlich gesehen einen atavistischen Charakter, während sie vom gesetzlichen Standpunkt her oft historische und nationale Merkmale aufweist. Im allgemeinen bietet sie ein falsches Bild des historischen Hintergrunds und der sozialen Bedeutung der Genossenschaftsbewegung. Darüber hinaus muß diese Darstellung der Genossenschaft auch wissenschaftlich-methodologisch abgelehnt werden, und zwar weil sie das gegebene Bild willkürlich und bewußt den eigenen sozialen und politischen Idealen unterwirft. Im Rahmen der fortschreitenden Integration der EG und der hiermit einhergehenden Internationalisierung des (genossenschaftlichen) Wirtschaftslebens bietet diese Betrachtungsweise dann auch keine Perspektiven; im Gegenteil, sie erschwert gerade die wirtschaftliche Integration und die Harmonisierung bzw. gegenseitige Abstimmung der genossenschaftlichen Gesetzgebungen in der EG.

Die wirtschaftlich-analytische Betrachtung kann dagegen schon Perspektiven bieten. Sie stellt nämlich den gemeinsamen Nenner dar, auf den sich alle Genossenschaften aller EG-Länder ohne Zeit- und Ortsunterschied einigen können. Der existierenden wirtschaftlichen Analyse wird allerdings vielerseits vorgeworfen, "partiell" zu sein, d.h. für bestimmte Sektoren, insbesondere die Absatzgenossenschaften realistisch, es für andere, wie für die Einkaufs- und Dienstleistungsgenossenschaften, aber weniger oder kaum zu sein.

Dies schwächt natürlich die wirtschaftlich-analytische Betrachtungsweise als Grundlage für einen gemeinsamen Nenner oder eine "communis opinio". Deswegen muss auch die genossenschaftliche Identität der Einkaufs- und Dienstleistungsgenossenschaften eingehender erörtert werden.

Somit verfolgt diese Studie auch ein doppeltes Ziel. Erstens versucht sie, Einsicht zu verschaffen in die vielfältigen und oft überlappenden politisch-gesellschaftlichen Auffassungen über die genossenschaftliche Organisationsform, um diese auch deutlich einzuordnen. Ohne diese Einsicht und diese Ordnung sind die weltweite Kontroverse m.B.a. die genossenschaftliche Organisationsform und die existierende Sackgasse m.B.a. die Harmonisierung der genossenschaftlichen Gesetzgebungen auf EG-Ebene nicht zu begreifen. Dies ist der erste Teil der Studie. Zweitens will die Studie prüfen, ob und in wieweit die moderne Preistheorie Ansätze liefert für eine genauere Erläuterung und Ergänzung der wirtschaftlichen Analyse der Genossenschaften in den vorgenannten Sektoren; so will sie auch ein "integrales" wirtschaftliches Bild der genossenschaftlichen Organisationsform bieten, um somit auch zu einem allgemein brauchbaren gemeinsamen Nenner zu gelangen. Das ist der zweite Teil dieser Studie.

Bis zur zweiten Hälfte dieses Jahrhunderts war es vor allem in Westeuropa üblich, die genossenschaftliche Organisationsform als eine institutionalisierte politisch-gesellschaftliche Bewegung zu betrachten, die darauf abgestimmt war, die freie unternehmerische Produktion möglichst durch das eigene genossenschaftliche Wirtschaftssystem zu ersetzen. Dies sollte Schritt vor Schritt über den Weg der Demokratie erfolgen. Dieser "Kooperatismus" betrachtete die Genossenschaft als eine Unternehmensart, die wirtschaftlich wie gesellschaftlich eine altruistische Verhaltensweise verkörpert. Dadurch wäre sie qualitätsmässig hochwertiger als andere wirtschaftliche Organisationsformen. Innerhalb dieser kooperatistischen Betrachtungsweise gibt es je nach wissenschaftlichem Unterbau verschiedene Tendenzen oder Schulen, von denen insbesondere die deutsche Schule auf dem europäischen Festland noch immer einen grossen Einfluss ausübt. Darüber hinaus darf aber der Einfluss der anderen Schulen keineswegs ausser Acht gelassen werden. Genossenschaftliche Organisationen bleiben wahrscheinlich für Politiker und Sozialwissenschaftler weiterhin ein interessantes und leicht anwendbares Instrument zur Förderung des Gesellschaftslebens und zur Abwendung der unerwünschten Folgen des kapitalistischen Systems.

Neben diesem "Kooperatismus" gibt es aber seit dem Anfang der genossenschaftlichen Organisationsform in der modernen Gesellschaft auch Volkswirtschaftler, die die Genossenschaft als eine externe Organisationsform betrachten, die mit anderen Gesellschaftsstrukturen wie Kartellen, Konzernen, Unternehmenszusammenschlüssen, "joint ventures" usw. verglichen bzw. gleichgestellt werden können. Von diesem Standpunkt her gesehen soll die genossenschaftliche Organisationsform kein Gegenstück der "kapitalistischen" Gesellschaftsform sondern ein integraler Bestandteil des kapitalistischen

Systems sein; sozialwirtschaftlich wäre sie dann auch keineswegs eine Ausnahme innerhalb des freien unternehmerischen Produktionssystems sondern eher eine Ergänzung der in diesem System existierenden Lücken. Vor allem die in den dreissiger Jahren zunehmende Einsicht in die Beschränktheit der Konkurrenz auf einigen Märkten rechtfertigte zum ersten Mal deutlich die Schaffung von Genossenschaften. Obschon in der Betrachtungsweise dieser Schule nicht-wirtschaftliche Elemente eine gewisse Rolle gespielt haben, und noch spielen können, gelten die wirtschaftlichen Faktoren als federführend. Gleichzeitig bedeutet dies, dass Grundwerte der Wirtschaftswissenschaft wie das Leistungs- und Gewinnprinzip und im allgemeinen der Proportionalitätsgrundsatz als Grundlage und Merkmal der genossenschaftlichen Organisationsform und der genossenschaftlichen Tätigkeit zu betrachten sind. Kennzeichnend für die Genossenschaft als wirtschaftliche Organisationsform ist, dass sie im betriebswirtschaftlichen Sinne de Wortes kein "Unternehmen" sondern einen "Betrieb" darstellt. Sie verfolgt kein eigenes, eigenständiges Ziel, sondern sie arbeitet auf Rechnung und Gefahr der zusammenarbeitenden, im allgemeinen kleinen selbständigen Unternehmen. Das wirtschaftliche Ergebnis der Genossenschaft ist somit auch nicht als eigenständiges Ergebnis in Form eines "Leistungsüberschusses" zu erkennen, es schlägt sich aber über den intern vereinbarten Verteilerschlüssel auf der Ebene der Unternehmen der Mitglieder nieder, wo es das dort schon angestrebte Betriebsergebnis wohl tatsächlich mitbestimmt. Die "grosse" Genossenschaft ist als eine Art gemeinsamen Verlagerung dieser, schon selbständigen, sondern im allgemeinen "kleinen" Unternehmen zu betrachten. Infolgedessen kann man die Genossenschaft auch als "abhängiges Unternehmen" oder als "Verlängerung" der angeschlossenen Mitgliedsunternehmen betrachten.

Insbesondere innerhalb der Einkaufs- und Dienstleistungsgenossenschaften wie der Kredit- und Versicherungsgenossenschaften erregt die wirtschaftliche Analyse der Genossenschaft als "abhängige" Organisationsform jedoch Zweifel und manchmal sogar Widerstand. Innerhalb der Organisationen dieser Genossenschaftsbereiche, die sich übrigens ausdrücklich "genossenschaftlich" nennen, relativiert man nämlich das Abhängigkeitsverhältnis der eigenen Genossenschaft den Mitgliedern gegenüber.

Die genossenschaftliche Organisation soll selbständiger und die Mitgliedschaft unverbindlicher sein, als die wirtschaftliche Analyse behauptet. Andererseits betrachtet man ein "normales" Marktverhältnis zwischen Genossenschaft und Mitglied ebenso wenig als eine richtige Darstellung der Wirklichkeit. Mit anderen Worten, es gibt in dieser Beziehung eine Diskrepanz zwischen der erklärenden Theorie und dem praktischen Wirtschaftsleben.

Die vorliegende Studie versucht, die offenbar existierenden Unterschiede zwischen Theorie und Praxis wirtschaftswissenschaftlich genauer zu erklären, um somit wo möglich auch die genannte Diskrepanz zu überbrücken. Es ergibt sich nämlich, dass die moderne Preistheorie einen wichtigen ergänzenden Erklärungsgrund für die vielen unterschiedlichen Mitgliedschaftsverhältnisse im praktischen genossenschaftlichen Betriebsleben bietet. Von einem uniformistischen Verhältnis zwischen Genossenschaft und Mitglied und einer diesbezüglichen "Norm" kann nämlich nicht die Rede sein. Die unterschiedlichen in den einzelnen Sektoren existierenden Marktstrukturen verlangen naturgemäss "angepasste" Genossenschaftsstrukturen. Dies erklärt auch, warum es unterschiedliche Liefer- und Abnahmeverpflichtungen, finanzielle Garantien, Ablöseregelungen usw. gibt.

Mit anderen Worten: die unterschiedlichen Marktstrukturen der einzelnen Sektoren erklären die Modalitäten der Mitgliedschaft die sich im praktischen Wirtschaftsleben entwickelt haben. Diesbezüglich schliessen sich die in der Studie vorgetragenen Betrachtungen auch dem in der Organisationstheorie existierenden "contingency approach" an.

Das Hantieren der Marktstruktur in der erklärenden Analyse der genossenschaftlichen Organisationsform ist eine Ergänzung und eine genauere Differenzierung des bislang in der wirtschaftlichen Schule angewandten Konzepts "Macht am Markt" als Erklärungsgrund. Wie die moderne Preistheorie zeigt, ist "Macht" nämlich relativ, und so ist auch die "Gegenmacht", die die Genossenschaften aufbauen müssen. In einem Sektor haben die zusammenarbeitenden Mitglieder schwerere Aufgaben zu bewältigen als in einem anderen, und die in der Satzung festgelegten und in der Praxis angewandten "Regeln" der Genossenschaft widerspiegeln diese Tatsache. Die in der wirtschaftlichen Schule herrschende Auffassung, die genossenschaftliche Organisation sei eine "abhängige" oder "unselbständige" Unternehmensform bleibt hiervon unberührt. Die Praktiker dürfen ihrerseits aber auch nicht irrtümlich denken, dass die "Verlängerungstheorie" eine absolute Norm für die Praxis ist. Sie ist ein Hilfsmittel für die Analyse, aber keine Vorschrift für die Praxis. Die Warnung Webers hinsichtlich des Hantierens des Idealtyps ist auch hier am Platze. In einer vergleichenden Studie des "genossenschaftlichen Verhaltens" einer Genossenschaft geht es mit anderen Worten nie um "mehr" oder "weniger" genossenschaftlich; wegen der unterschiedlichen Marktstrukturen geht es um das genossenschaftliche "anders".

Insbesondere in den Dienstleistungsgenossenschaften wie den Kredit- und Versicherungsgenossenschaften gibt es aber dennoch einen Komplikationsfaktor infolge der Heterogenität der Mitgliedschaft der Genossenschaft. Dies

bedeutet, dass der Genossenschaft Mitglieder unterschiedlicher Interessen beitreten oder beigetreten sind. Im allgemeinen ergibt sich hieraus ein Verlust der genossenschaftlichen Identität. Eine solche Heterogenisierung der Mitgliedschaft kann den Anfang der Entwicklung der genossenschaftlichen Organisation zu einem ganz selbständigen Unternehmen bedeuten, wobei das ursprüngliche Mitgliedschaftsverhältnis in eine normale Marktrelation hinübergeht. Für bestimmte Mitgliedergruppen, nämlich die "verbrauchenden Mitglieder" hat es sich bei den Dienstleistungsgenossenschaften von Anfang an mehr um eine Marktbeziehung zur Genossenschaft als um ein echtes Mitgliedschaftsverhältnis gehandelt. Der Beitritt solcher Gruppen "sekundärer" Mitglieder führt zu einer Art "Hybridisierung" der Genossenschaften, die sich zu einer Mischstruktur zwischen genossenschaftlicher und selbständiger Einrichtung entwickeln. Die durch die "sekundären" Mitglieder zusätzlich herbeigeführten Betriebstätigkeiten können aber auch als Hilfestellung für die Verwirklichung der Hauptziele der Genossenschaft fungieren und gehandhabt werden. Dies ist zum Beispiel der Fall, was die Spareinlagen bei den Genossenschaftsbanken und die hierzu erforderlichen flankierenden Dienstleistungen betrifft.

Neben dieser "Hybridisierung" können sich in den grossen Genossenschaften mehr oder weniger bedeutende "Selbständigkeitsbewegungen" den Mitgliedern gegenüber entwickeln, u.a. infolge des Aufbaus (grosser) finanzieller Reserven oder infolge sozial-politischer Änderungen und Einmischungen des Staates. Eine solche Entwicklung reduziert den Einfluss der Mitglieder, muss aber von "Abweichungserscheinungen" wie dem Abschliessen von Geschäften mit nicht-Mitgliedern oder von Preisgarantien mit den eigenen Mitgliedern getrennt betrachtet werden. Diese Erscheinungen schwächen die Genossenschaftsdisziplin zwar ab, sind dem Mitspracheprinzip an sich aber nicht abtrünnig. Allerdings treten die o.g. "Selbständigkeitsbewegungen" und "Abweichungserscheinungen" eher bei Einkaufs- und Dienstleistungsgenossenschaften als bei Absatzgenossenschaften auf. Die Marktstrukturen, in denen sie operieren müssen, geben hierzu auch mehr und häufiger Anlass, und diesem Bedürfnis will man möglichst entsprechen, nicht zuletzt aus Wettbewerbsgründen. Diese Trends können aber auch die Hybridisierung der genossenschaftlichen Einrichtungen weiter beschleunigen.

Wirtschaftsanalytisch betrachtet ist die Frage, ob und zu welchem Ausmass in der Genossenschaft eine Hybridisierung, eine Selbständigkeitsbewegung oder eine Abweichungserscheinung auftritt, vollkommen irrelevant. Die Analyse nimmt zu keinen subjektiven Wünschen Stellung. Für Mitgliedsunternehmen und für den Staat kann die Interpretation ganz unterschiedlich sein.

Die Mitglieder und die Verantwortlichen der Genossenschaften sollen sich der Bedeutung der hier skizzierten Entwicklung samt Umfang und Konsequenzen eingehend bewusst sein. Bei der Festlegung ihrer Politik spielen die subjektiven Wünsche m.B.a. die genossenschaftliche Einstellung und Identität ihrer eigenen Einrichtung nämlich schon eine Rolle. Die vorgenannte Entwicklung findet ja nicht autonom statt, sie kann durch die eigene Beschlussfassung gesteuert und beeinflusst werden. Mit der vorliegenden Studie hoffen wir hierzu einen in der Praxis des genossenschaftlichen Betriebslebens brauchbaren Beitrag geleistet zu haben.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Aalberse, P.J.M., Opkomst, bloei en verval der gilden, Leiden 1912.
- Abma, E., Leiding en leden in landbouwcoöperaties, Meppel 1962.
- Albregts, A.H.M., De leer der maatschappelijk economische organisatievormen, Amsterdam 1949.
- Andriessen, J.E., De ontwikkeling van de moderne prijstheorie, Leiden 1955.
- Aschhoff, G., Das Deutsche Genossenschaftswesen, Frankfurt 1985.
- Baron van Verschuer, O.W.A., De Rabobank als coöperatie. Lezing op de jaarvergadering van het Instituut voor Landbouwcoöperatie in Drenthe/Groningen, 1984.
- Baron van Verschuer, O.W.A., Algemene Vergadering Rabobank Nederland, 1988, Jaarrede.
- Becker, J. en Frieswijk, J., Bedrijven in eigen beheer. Kolonies en produktieve associaties in Nederland 1901-1958, Nijmegen 1976.
- Blaug, M., The methodology of economics, Cambridge 1984.
- Boer, K. de, De coöperatieve gedachte en het Rochdale beginsel, in verband met de praktische toepassing, Rotterdam 1936.
- Boer, K. de, Ordening, kapitalistische ordening, verbruikcoöperatie, Haarlem 1939.
- Bosman, H.W.J., Overdrukken over landbouwkrediet, 1961.
- Boson, M., La Pensée et l'action coopératives des "socialistes chrétiens" en Angleterre, Basel 1957.
- Campen, Ph.C.M. van; Hollenberg, P; Kriellaars, F., Landbouw en landbouwkrediet 1898-1948, Eindhoven 1949.
- Cleeff, Ed. van, Sociaal-economische ordening, Arnhem 1947.
- COGECA, Die landwirtschaftlichen und Fischereigenossenschaften in der EG, Brussel 1983.
- Crüger, H., Grundriss des deutschen Genossenschaftswesen, Leipzig 1922.
- Diepenbeek, W.J.J. van, Landbouwcoöperatie en landbouwontwikkeling, Den Haag 1988.
- Dooren, P.J. van, Coöperaties voor ontwikkelingslanden, Muiderberg 1978.
- Draheim, G., Die Genossenschaft als Unternehmungstyp, Göttingen 1955.
- Ebert, K.H., Genossenschaftsrecht auf internationaler Ebene, Marburg 1966.
- Eisler, R., Handwörterbuch der Philosophie, Berlijn 1922.
- Elsässer, M., Die Rochdaler Pioniere, Berlijn 1982.
- Emelianoff, I.V., Economic theory of co-operation, Washington 1942.
- Engelhardt, W.W., Sind Genossenschaften gemeinwirtschaftliche Unternehmen?, Köln 1988.
- Europees Parlement, Trivelli-rapport. Doc. A2-205/88 P.E. 121.497.
- Economisch en Sociaal Comité der EG, Die Genossenschaften Europas und ihre Verbände, Luxemburg 1986.
- Eucken, W., Die Grundlagen der Nationalökonomie, Jena 1940.
- Fauquet, G., De Coöperatieve sector, De Steeg 1952.
- Faust, H., Ethik in der Genossenschaft, in: Genossenschaft und Genossenschaftsforschung, Göttingen 1968.
- Fichte, J.G., Der Geschlossene Handelsstaat (Sammlung sozialwissenschaft-

- licher Meister, Band 21), Jena 1920.
- Finis, B., Wirtschaftliche und ausserwirtschaftliche Beweggründe mittelständische Genossenschaftspioniere des landwirtschaftlichen Bereichs, Berlin 1980.
- Frietema, H.J., Coöperatie en de economische wetenschappen, Den Haag 1951.
- Frietema, H.J., De coöperatie in verband met de maatschappelijke organisatie van het economisch leven, Amsterdam 1966.
- Florquin, A., Het landbouwkrediet in België, Leuven 1949.
- Galbraith, J.K., American capitalism. The concept of countervailing power, 1967
- Genossenschaften und Genossenschaftsforschung. Festschrift Georg Draheim, Göttingen 1968.
- Gide, Ch., Le Coopératisme, Parijs 1929.
- Gide, Ch., L'école de Nîmes, Parijs 1926.
- Gide, Ch., Les sociétés coopératives de consommation, Parijs 1924.
- Gool, Joh.H. van, Aankondigers van het post-socialistische tijdperk, Assen 1985.
- Gool, Joh.H. van, Arbeid in deelgenootschap, Assen 1983.
- Haastert, H. van, en Huysmans, G.W.M., Veertig jaren landbouwkrediet, Roermond 1938.
- Heilbroner, R.L., De filosofen van het dagelijks brood, Amsterdam 1955.
- Heilbroner, R.L., De wording van de economische samenleving, Utrecht 1966.
- Henzler, R., Die Genossenschaft, eine fördernde Betriebswirtschaft, Essen 1957.
- Henzler, R., Betriebswirtschaftliche Probleme des Genossenschaftswesens, Wiesbaden 1962.
- Henzler, R., Die Entwicklung der Genossenschaft zur Unternehmung, Zeitschrift für Betriebswirtschaft 1963/3. Wiesbaden.
- Hesselbach, W., Die gemeinwirtschaftlichen Unternehmen, Frankfurt am Main 1966.
- Hollenberg, P., Gerlacus van den Elsen, Emancipator van de Noordbrabantse boerenstand, Den Bosch 1956.
- Homan, Th.H., Top-management in coöperatieve organisaties, Delft 1989.
- Holyoake, G.J., The history of the Rochdale Pioneers, Londen 1922.
- Hutschemaekers, A., Gedenkboek van de Onderlinge Verzekeringsmaatschappij van de L.L.T.B. en de K.A.B., Roermond 1953.
- International Cooperative Alliance (I.C.A.), Backgrounder, Genève, z.j..
- International Cooperative Alliance (I.C.A.), Statuts et Règlement permanent, Genève, z.j.
- International Cooperative Alliance (I.C.A.), Co-operatives today, Selected essays, Genève 1986.
- Jong, F.J. de, Het syteem van de marktvormen, Leiden 1951.
- Jong, H.W. de, Dynamische markttheorie, Leiden 1981.
- Kaarletho, P., On the economic nature of co-operation, Stockholm 1956.
- Kerkhofs, J., De christelijk-sociale beweging. In: Actie en bezinning, Den Haag 1983.
- Keulemans, Th., Het gildewezen, opkomst, bloei en verval, Den Haag 1941.
- Klant, J.J., Filosofie van de economische wetenschappen, Leiden 1987.
- Koning, N.B.J., Enkele kritische kanttekeningen bij de hedendaagse theorie-

- vorming over de Westeuropese landbouwcoöperaties, Wageningen 1975.
- Lambert, P., *De coöperatieve doctrine*, Brussel 1971.
- Landbouwkrediet in Nederland (Het), Rapport van de commissie landbouwkrediet, Den Haag 1960.
- Landreth, H., *History of economic theory*, Boston 1976.
- Lavergne, B., *La primauté du consommateur. La Révolution des sciences sociales et l'ordre économique par l'idée de consommateur*, Parijs, z.j.
- Leep, R., *De coöperatie. Enkele bedrijfseconomische aspecten van afzet- en verwerkingscoöperaties*, Amsterdam 1985.
- Liefmann, R., *De ondernemingsvormen*, Utrecht 1927.
- Liefmann, R., *Kartels en trusts*, Utrecht 1925.
- Limperg jr., Th., *Bedrijfseconomie. Verzameld werk Deel IV. Leer van de externe organisatie*, Deventer 1965.
- Loesch, A. von, *Die gemeinwirtschaftliche Unternehmung*, Köln 1977.
- Marck, Th.H.A.M. van der, *Boerenleenbanken volgens het systeem Raiffeisen*, Wassenaar 1924.
- Martin, L.R., Helmberger, P.G. e.a., *A survey of agricultural economics literature. On cooperative enterprise. Vol.III, pag. 556 e.v.*, Minneapolis 1981.
- Minderhoud, G., *Landbouwcoöperatie in Nederland*, Groningen 1942.
- Mill, J.S., *Principles of political economy*, London 1923.
- Mladenatz, G., *Histoire des doctrines coopératives*, Parijs 1933.
- Münckner, H.H., *Workers' co-determination in co-operative enterprise, The German Case*, Marburg 1978.
- Müncker, H.H., *Why are co-operatives important for developing countries?*, Marburg 1988.
- Nationale Coöperatieve Raad voor land- en tuinbouw (NCR), *Maandblad "Coöperatie"*.
- Nationale Coöperatieve Raad voor land- en tuinbouw (NCR), *Jaarverslagen*.
- Nationale Coöperatieve Raad voor land- en tuinbouw (NCR), *Land- en tuinbouwcoöperatie in Nederland*, Den Haag, 1988.
- Nationale Coöperatieve Raad voor land- en tuinbouw (NCR), *Werknemersparticipatie in land- en tuinbouwcoöperaties en onderlinge waarborgmaatschappijen*, Den Haag 1981.
- Nationale Coöperatieve Raad voor land- en tuinbouw (NCR), *Agricultural Cooperatives and rural development*, Den Haag 1988.
- Nationale Coöperatieve Raad voor land- en tuinbouw (NCR), *Struktuur van de grote landbouwcoöperatie*, Den Haag 1973.
- Nichols, W.H., *A theoretical analysis of imperfect competition with special applications to the agricultural industries*, Ames 1947.
- Ohm, H., *Die Genossenschaft und ihre Preispolitik*, Karlsruhe 1955.
- Peursen, C.A. van, *Filosofie van de wetenschappen*, Leiden 1986.
- Poel, D.C. van der, *Hoofdpijnen der economische en sociale geschiedenis*, Utrecht 1953.
- Plunkett Foundation, *Agricultural Credit and Co-operatives in the ACP-countries*, Brussel 1988.
- Plunkett Foundation, *Yearbook of co-operative enterprise 1987*, Oxford 1988.
- Powell, G.H., *Fundamentals of cooperative marketing*, Washington 1922.
- Phillips, R., *A modern concept of the economic structure in cooperative associations*. In: *American Cooperation*, Washington 1959.
- Phillips, R., *Economic nature of the cooperative association*. In: *Agricultural*

- Cooperation, Selected readings, Minneapolis 1957.
- Quack, H.P.G., *De socialisten. Personen en stelsels*, Amsterdam 1887-1897.
- Rabobank, *Maandblad van de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank*, Utrecht.
- Rabobank Nederland, *Jaarverslagen*.
- Raemaekers, H.M., *Ontwikkeling in agrarische organisaties*, Arnhem 1983.
- Raiffeisen, W.F., *Die Darlehnskassen-Vereine*, Neuwied 1951.
- Raiffeisenbank, *Coöperatieve Centrale, Gedenkboek 1898-1948*, Utrecht 1948.
- Robotka, F., *What is a cooperative?* Ames 1959.
- Robotka, F., *Philosophy of Cooperation*. In: *Agricultural Cooperation, Selected readings*, Minneapolis 1957.
- Robotka, F., *A theory of Cooperation*. In: *Agricultural Cooperation, Selected readings*, Minneapolis 1957.
- Roeloffs, R., *De coöperatie maatschappelijk en fiscaal beschouwd*, Alphen aan den Rijn 1971.
- Schobel, A., *Genossenschaft und Naturrecht*. In: *Zeitschrift für das gesamte Genossenschaftswesen*, 1964, Göttingen 1964.
- Schoenmakers, Joh.H., *Het gildewezen en de coöperatie*, Leiden, z.j.
- Sneller, Z.W., *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw*, Groningen 1952.
- Sociaal-Economische Raad, *Vervolgadvies Raden van Commissarissen*, Den Haag 1985.
- Steenkamp, P.A.J.M., *De gedachte der bedrijfsorganisatie in protestants christelijke kring*, Kampen 1952.
- Steenkamp, W.F.J., *Koöperasie as 'n onderneming*. In: *Wat is 'n koöperasie?*, Potchefstroom 1968.
- Stuijvenberg, J.H. van, *Het Centraal Bureau. Een coöperatief krachtenveld in de Nederlandse landbouw 1899-1949*, Rotterdam 1949.
- Stuijvenberg, J.H. van, *De ontstaansgronden van de landbouwcoöperatie in heroverweging*, Den Haag 1977.
- Störrig, H.J., *Geschiedenis van de filosofie*, Utrecht 1972.
- Terlouw, F., *Honderd jaar landbouwcoöperatie*, Den Haag 1979.
- Terlouw, F., *De geschiedenis van de bietsuikerindustrie in Nederland en van de Coöperatieve Suikerfabriek Puttershoek*, Rotterdam 1969.
- Thiemeyer, Th., *Die Idee der Gemeinwirtschaft*. In: *Die Genossenschaften in Wettbewerb der Ideen*, Tübingen 1985.
- Timmermans, H.G.M., *Coöperatieve identiteit Rabobankorganisatie, vereniging en onderneming*, Swartbroek 1985.
- Tinbergen, J., *Beperkte concurrentie*, Leiden 1946.
- Traa, P.C. van, *Geschiedenis van de economie. De evoluties in een gedachtenwereld*, Amsterdam 1964.
- Triffin, R., *Monopolistic competition and general equilibrium theory*, Cambridge 1940.
- Veblen, Th., *The independant farmer*. In: *The portable Veblen*, New York 1948.
- Verhagen, K., *Acht vragen en antwoorden over coöperaties en plattelandarmoede*, Amsterdam 1978.
- Vlaanderen, J.C.L., *Nederlandsch landbouwcrediet*, Noordwijk 1900.
- Vries, Joh. de, *De coöperatieve Raiffeisen- en Boerenleenbanken in Nederland 1948-1973. Van exponent tot component*, Utrecht 1973.

- Vrij, J.M., Topstructuur en strategische besturing van grote landbouwcoöperaties, Den Haag 1981.
- Watkins, W.P., Cooperative Principles today and tomorrow, Manchester 1986.
- Webb, B. en Potter, S., The Co-operative Movement in Great Britain, London 1901.
- Webb, B. en Potter, S., The consumers' co-operative movement, Westminster 1921.
- Weber, M., Der Sinn der Wertfreiheit der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften. In: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen 1922.
- Weber, M., Die Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis. In: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen 1922.
- Wiskerke, C., De afschaffing der gilden in Nederland, Amsterdam 1938.
- Woorst, G.J. ter, Ontwikkelingen in het coöperatieve denken, Den Haag 1961.
- Woorst, G.J. ter, Coöperatie als vorm van economische organisatie, Arnhem 1966.
- Woorst, G.J. ter, De coöperatieve onderneming. Stichting Maatschappij en Onderneming, Den Haag 1982.
- Woorst, G.J. ter, Coöperatie, een bijzondere ondernemingssoort, Wageningen 1984.
- Woorst, G.J. ter, Werknemersproductiecoöperatie. Utopie of werkelijkheid, Schiedam 1987.
- Zanden, J.L. van, De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914, Utrecht 1985.
- Zeitschrift für das gesamte Genossenschaftswesen, Göttingen.
- Zimmerman, L.J., Geschiedenis van het economisch denken, Den Haag 1966.

TREFWOORDENREGISTER

- Aansprakelijkheid 27, 107 e.v.
 Agency-theory 68
 Afnameplicht 85, 100
 Altruïsme 37, 61
 Arbeidsproductiecoöperaties
 (associaties) 3, 9, 10, 20
 Arbeidswaardeleer
 (objectieve, subjectieve) 11, 17,
 22

 Bedrijf(en onderneming) 2, 3, 67,
 120
 Bepaalde concurrentie 4, 91, 120

 Centraal geleid economisch
 stelsel 1,2
 Christelijk-sociale leer 7, 19, e.v.
 Circulaire concurrentie 111
 Co-partnership 10
 Contingency-benadering 7, 96,
 97, 121
 Contrat social 16, 40, 53
 Consument (en producent) 10, 57,
 87 e.v., 109, e.v.
 Consumenten-soevereiniteit 11, 17
 Coöperatieve identiteit (karakter)
 85 e.v., 113 e.v.
 Coöperatie-principes 12 e.v.,
 95, 96
 Coöperatief socialisme 9 e.v.
 Coöperatieve solidariteit 61
 Coöperatie-wetgeving 62 e.v.
 Coöperatisme 12, 81, 119
 Corporatisme 21, 23
 Countervailing power (tegenmacht)
 117, 121

 Deductieve methode 37, 53
 Deformatie-verschijnselen 66,
 77 e.v., 99,
 111 e.v., 122
 Derde Weg-gedachte 12, 17
 Dialectische methode 35, 47

 Differentiatie (en specialisatie)
 2, 9, 57 69 e.v., 84 e.v.
 Economische macht 4, 71 e.v.,
 86 e.v., 100, 115, 121
 Economisch motief 36, 57, 61,
 69, 120
 Economie sociale (sociale economie)
 8, 18, 62, 63
 Evenredigheidsbeginsel
 (proportionaliteitsbeginsel) 60,
 61, 76, 120
 Externe organisatie 2, 16, 66,
 80, 120

 Fabian Society 11
 Fasentheorieën (Stufentheorien) 38,
 42
 Franse Revolutie 25

 Gedifferentieerd produkt 107 e.v.
 Gemengde economische orde 1, 66
 Gemeinwirtschaft 40
 Gildewezen 22, 34, 42, 53
 Gildensocialisme 15

 Heterogeniteit(en homogeniteit)
 90 e.v.
 Historische School 35, e.v.
 Homoeopolypolie(-opsonie) 90
 Hybridisering (van ondernemings-
 soorten) 78, 122

 Idealisme (theoretisch, praktisch)
 35, 40, 44, 54
 Ideaaltype 35, 43 e.v., 97 e.v., 121
 Imperfecte werking van markten 70,
 74
 Inductieve methode 37, 53
 Industriële Revolutie 14, 19
 Integratie (en differentiatie)
 69 e.v., 98
 Institutionalisering 80 e.v.,
 101 e.v.

- Interne organisatie 2, 13, 16, 80
- Justum pretium (rechtvaardige prijs)
12, 21, 22
- Kapitaal-intensiteit 92, 101, 115
- Kapitalisme 1, 3, 8 e.v., 42 e.v.,
119, 120
- Kartel 66, 74, 120
- Katheder-socialisme 38, 40
- Klassieke School 4, 11, 37, 86
- Kolonies (coöperatieve) 8, 9
- Kopersmarkt (en verkopersmarkt)
87 e.v.
- Ledenbetrokkenheid 109 e.v.
- Leveringsplicht 85, 121
- Liberalisme 4, 19 e.v.
- Maatschappelijke effecten,
zie welfare-effecten
- Maatschappelijke wenselijkheid
(m.b.t. coöperaties) 81
- Machtssituaties, machtsfactoren,
zie economische macht
- Manchester-liberalisme 4, 37
- Materialisme 25
- Marktcorrectie 92, 100 e.v.
- Marktomstandigheden 87-98
- Marktstructuur 85-115
- Marktvorm 70-97
- Markttransparantie 87, 93
- Monopolie 70 e.v., 86, 88
- Monopolistische concurrentie 86,
87, 88
- Monopsonie 88
- Multidisciplinaire benadering 35,
36, 45
- Natuurrecht 7, 14, 21
- Niet-ledenverkeer 77 e.v., 122
- Niet-prijsconcurrentie 88, 93, 94
- Niet-zakelijke zekerheid 108
- Nut van het algemeen
(economie tot) 15
- Objectieve waardeleer,
zie arbeidswaardeleer
- Oligopolie, oligopsonie 70 e.v.,
88, 100
- Oligopolistische concurrentie 86,
87
- Onderneming (en bedrijf),
zie bedrijf
- Onderneming ten algemene nutte 40,
52
- Onvolledige concurrentie 86
- Ontwikkelingslanden
(coöperaties in)
16, 17, 41, 60, 61
- Oostenrijkse School 11
- Organisch beginsel (organische
maatschappijbeschouwing) 21 e.v.,
32
- Parastataal 16, 60
- Polypolie 75, 8, 89
- Pointierende Hervorhebung 36, 45
- Producent (en consument), zie
consument
- Proportionaliteit,
zie evenredigheid
- Publiekrechtelijk,
publiekrechtelijke bevoegdheid
12, 21, 22
- Produktdifferentiatie 88
- Prijsdiscriminatie 77
- Prijsgarantiecontracten 77, 78, 122
- Prijstheorie 86 e.v., 117, 121
- Raiffeisen-beginselen 23, 25, 26,
32
- Rationalität 36, 44
- Rechtvaardige prijs,
zie justum pretium
- Rede 36, 38, 44
- Reductie, reductionisme 36, 57
- Relativisme 53, 57
- Rochdale-principes 13-14, 26, 32
- Romantiek, romantisering 21, 25,
34, 40
- Sociale Kwestie 4, 10, 19 e.v.,
33
- Socialisme 8 e.v., 17, 19,
19 e.v., 40

Solidarisme, solidaristisch 7,
 19 e.v., 33, 43
 Specialisatie, zie differentiatie
 Subjectieve waardeleer,
 zie arbeidswaardeleer
 Staat 14, 17, 40, 53
 Staatssocialisme 12, 17
 Structuurwetgeving 52, 68
 Stufentheorien, zie fasentheorieën
 Substitutie, substitueerbaarheid
 88 e.v., 100, 106 e.v.

 Tegenmacht, zie countervailing power
 Toetredingsdrempel 71, 92, 100
 Thomisme, Neo-Thomisme 20 e.v., 33

 Uittreedgeld 100
 Universele, universalistische
 benadering 36, 37, 43 e.v.,
 48, 53
 Utopisme, utopisch coöperatisme
 8 e.v., 17

 Verbruikcoöperaties, verbruiks-
 coöperatisme 10 e.v., 17
 Vermaatschappelijking van de
 onderneming 80
 Verkopersmarkt, zie kopersmarkt
 Vernunft, zie Rede en Rationalität
 Verzelfstandiging van de coöperatie
 50 e.v., 67, 77, 79 e.v.,
 107 e.v., 122
 Volledige mededinging 71, 75,
 88, 89
 Vrijhandelsbeginsel 37

 Waardevrijheid (Wertfreiheit)
 56 e.v.
 Welfare-effecten (welvaartseffecten,
 maatschappelijke effecten van
 coöperaties) 16 e.v., 66, 75
 Werkzame concurrentie (workable
 competition) 71 e.v., 91, 100
 Woningbouwverenigingen 3, 60

 Zakelijke zekerheid 106, 108

Bibliotheek K. U. Brabant

17 000 00995872 0

59671

EBURON 1990

ISBN 90-5166-161-4